

فصل سوم: سفرنامه‌نگاری حج

در این فصل، در مجموع ۳۴۹ منبع - اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله - در موضوع «سفرنامه حج» در میراث و مطالعات مغرب، شناسایی و چکیده شده است. غالب نگاشته‌های این بخش، سفرنامه‌های حجازی نگاشته شده توسط اهالی حجگزار تونس، الجزائر، مراکش و لیبی است که بخشی از آنها منتشر شده و شماری نیز به صورت مخطوط باقی مانده است. با اینکه برخی سفرنامه‌های حجگزاران مناطق همجوار مغرب - مانند بلاد شنتیط، مالی و سنگال - نیز ارتباط وثیقی به این بخش داشت و بخشی از مطالب آنها درباره شهرهای مغرب و با گذر از آن مکان‌ها بوده، اما از معرفی آنها صرف نظر گردید؛ چون در عنوان «حج مغربی» نمی‌گنجد. همچنین در معرفی کتاب‌ها و مقالات پیرامون سفرنامه‌های حجازی مغرب، صرفاً منابع مرتبط با سفر حج معرفی شده و از پژوهش‌های مربوط به وجوه ادبی سفرنامه و ابعاد دیگر شخصیت مؤلفان سفرنامه‌ها، صرف نظر شده است؛ به این ترتیب از سفرنامه ابن بطوطه به منابع مرتبط با حج و حرمین اکتفا شده و انبوهی از مطالعات درباره ابعاد دیگر شخصیت ابن بطوطه و محتوای سفرنامه او، به دلیل عدم ارتباط با حج مغربی، نیامده است. نیز منابع سفرنامه‌های حج اندلسی در اینجا معرفی نشده‌اند؛ از جمله سفرنامه ابن جبیر؛ مگر در مواردی که مطالعه به صورت تطبیقی بین ابن جبیر و سفرنامه‌نگاران مغربی انجام شده باشد.

۸۵. آثار مصر الإسلامية فی کتابات الرحالة المغاربة و الأندلسیین / محمد الکحلاوی؛ محمد محمد مرسی. چاپ اول، قاهره: الدار المصرية اللبنانية، ۱۹۹۴م. ۱۸۶ص.

گزارشی از توصیفات و مطالب سفرنامه‌های حج مغربی و اندلسی درباره زیارتگاه‌ها، مساجد و تکایای مصر است. در این بررسی به جایگاه و اهمیت مصر به عنوان محل اجتماع و حرکت مغربیان به سمت حجاز اشاره شده و سپس گزیده‌ای از مشاهدات ابن بطوطه، ابن جبیر، عبد‌ری، تجیبی، ابن جابر اندلسی، بلوی و سنوسی در توصیف مساجد و زیارتگاه‌های مصر ارائه شده است. نیز به معرفی کاروانسراها، تکایا و برخی آثار تاریخی مصر در دوره‌های مختلف حاکمیت مسلمانان پرداخته شده است.

۸۶. ابن ابی محلی الفقیه الثائر و رحلته الاصلیت الخریة / عبدالمجید القدوری. چاپ اول، رباط: منشورات عکاظ، ۱۹۹۱م.، ۱۹۰ص.

گزارشی از زندگی و فعالیت‌های ابوالعباس فیلالی سجدماسی عباسی، مشهور به ابن ابی محلی، از فقیهان و صوفیان سجدماسه مغرب و شرح محتوای سفرنامه وی با عنوان الأصلیت الخریة بقطع علوم العفریت النفریت است. این سفرنامه علاوه بر نام مشایخ و شرح مقاطع مهم زندگی ابن ابی محلی، مشتمل بر توصیف مناسک حج، اماکن و مساجد حرمین شریفین و مشاهدات وی از حجگزاران سال ۱۰۱۲ قمری است و در پنج باب سامان یافته است. ابن ابی محلی در سال ۱۰۰۱ قمری نیز حج گزارده بود؛ اما خاطرات آن سفر را ننوشت. وی در مسیر بازگشت از حج دوم خود، قیامی را در مغرب پایه گذاری کرد و با تصرف مراکش، برخی پیشرفت‌های مقطعی به دست آورد؛ اما سرانجام کشته شد. قدوری از محتوای سفرنامه و آگاهی‌های وی نکاتی استخراج کرده و مراحل قیام وی در مغرب را بر اساس اطلاعات سفرنامه توضیح داده است.

۸۷. «ابن بطوطه» / عبدالله کنون. مجلة المجمع العلمی العربی (دمشق). ش ۱ (ژوئیه ۱۹۶۵م)، ص ۸۳ - ۱۰۸.

گزارشی از زندگی، فعالیت‌ها، اقدامات و سفرهای ابن بطوطه با تأکید بر سفرهای حج وی است. ویژگی حجگزاران ابن بطوطه، تعدد آن و از راه‌های متفاوت است. ابن بطوطه شش بار موفق به ادای فریضه حج و حضور در حرمین شریفین گردید و در

هر سفر از راه تازه‌ای به حجاز رفت. سفرنامه وی حاوی آگاهی‌های مهمی از راه حج شامی، راه عراق، راه بحرین به حجاز، راه یمن به حجاز و راه دریایی عیذاب و نیز معرفی کاروان‌های حج است. در ادامه نویسنده ضمن اشاره به سفرهای ابن بطوطه به هند و چین و اطلاعاتی که از طبقات اجتماعی، وضعیت زنان و اخبار شهرها داده، بر اهمیت مطالب او در مردم‌شناسی و شناخت فرهنگ عمومی تأکید کرده است.

۸۸. ابن بطوطه: الرحل و الرحلة / اسماء ابوبکر محمد. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۹۹۲م. ۱۱۷ص.

پژوهشی مختصر در سبک و ساختار سفرنامه تحفة النظار ابن بطوطه و اهمیت مشاهدات و توصیفات وی از فرهنگ مردمان مختلف به خصوص گزارش وی از مصر، مکه و مدینه و نظام آموزشی، دینی، فرهنگی و سیاسی حاکم بر این جوامع است. نویسنده ضمن ارائه گزارشی از مراحل سفر ابن بطوطه، از تعدد سفرهای حج وی و اهمیت گفته‌های وی در شناخت فرهنگ عمومی جوامع مختلف سخن گفته است.

۸۹. ابن بطوطه رحالة الإسلام / سلیمان الفیاض. القاهرة: مرکز الاهرام للترجمة و النشر، ۱۹۹۱م. ۶۳ص.

تحلیلی از اهمیت سفرنامه ابن بطوطه و ارزیابی جایگاه وی در میان جهانگردان و سیاحان است. نویسنده به سفرهای شش‌گانه ابن بطوطه از راه‌های مختلف سرزمین‌های اسلامی، از جمله از مغرب، بحرین، شام و مصر به حجاز اشاره کرده و مشاهدات وی از نظام اداری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مکه و مدینه، مصر، شام و عراق را تحلیل کرده است. سپس از مشاهدات ابن بطوطه درباره نواحی دورتر آسیا، فرهنگ ایران، هند و چین خبر داده است. نیز از نگارش خاطرات سفرهای وی و تأثیر این کتاب در ادبیات و جغرافیای جهان اسلام سخن گفته است.

۹۰. ابن بطوطه و رحلاته؛ دراسة و تحلیل / حسین مؤنس. قاهره: دار المعارف، ۲۰۰۳م. ۲۹۵ص.

این اثر گزارشی تحلیلی و جغرافیای از مسیر سفرهای ابن بطوطه و شناسایی اعلام و اشخاص و اماکن، راه‌ها و مراحل و وضعیت کاروان‌های حج در سفرنامه وی و تطبیق اطلاعات ابن بطوطه با دانسته‌های کنونی است. نویسنده ضمن نقد موضع ابن جزئی، که چندان به سفرهای شش‌گانه حج ابن بطوطه توجه نکرده و بخش سفر حج را از سفرنامه ابن جیبر برگرفته، به بازسازی مسیر حرکت ابن بطوطه بر محور موضوع حج پرداخته و در پرتو آن اطلاعاتی از موقعیت نواحی جهان اسلام ارائه نموده است. طبق اطلاعاتی که نویسنده ارائه کرده، انگیزه سفرهای ابن بطوطه ادای فریضه حج و زیارت قبر رسول اکرم ﷺ بوده و سپس بر نقش حج در پردازش انگاره امت و جهان اسلامی تأکید کرده و بر این اساس مسیر حرکت ابن بطوطه را از طنجه به تونس، سپس اسکندریه و قاهره تا صعید و عیذاب و توصیف بلاد شام، راه مدینه و مکه، کاروان حج عراق، نجف، ایران، یمن، آسیای صغیر و قلمرو مغولان در روسیه و هند و چین و بازگشت به اندلس و رفتن به سودان توصیف کرده است.

۹۱. ابن رشید الفهری و اولی الرحلات المغربية المدونة إلى الحجاز / خالد بن عبدالکریم بن حمد البکر. مجلة الفیصل (سعودی). (نوامبر ۲۰۱۷م).

گزارشی از اهمیت سفرنامه ابن رشید و آگاهی‌های دست اول آن از فضا و شرایط آموزش حدیث و فراگیری علم در نواحی شرقی و غربی اسلامی و تشریح جایگاه علمای حجاز و حرمین است. نخست به اختصار زندگینامه ابن رشید و تاریخ حجگزاری وی و شیوه ثبت مشاهدات و توصیفاتش از ملاقات با علمای میان راه ارائه شده، سپس از مراحل و منزلگاه‌های سفر ابن رشید و

همراهی او با کاروان شام و طی طریق تا مدینه معرفی گردیده و در مرحله بعد از محتوای سفرنامه وی، بیان عقاید و آداب و عادات اهل حجاز، زندگی فرهنگی و رفتارشناسی مردم مدینه و مکه سخن رفته و برخی حوادث و رخدادهاي طبیعی و شرایط محیطی نیز برجسته شده است. به گفته نویسنده، سفرنامه ابن رشید مشتمل بر اطلاعات دست اول درباره آثار قدیم و اشیای باستانی و نیز معرفی مساجد تاریخی حجاز است.

۹۲. **ابوراس الناصری الجزائری و مؤلفاته /عبدالحق زریوح. مجلة التراث العربی (سوریه) . ش ۹۸، (آوریل ۲۰۰۵م.)، ص ۲۲۹ - ۲۳۷.**

گزارشی از زندگی و آثار گسترده ابوراس معسکری الجزائری و بررسی سفرنامه حج وی با عنوان *فتح الإله و منته* در شرح حجگزارى وی است. نخست به مراحل و مقاطع زندگی وی، از جمله مشارکت در جهاد و مبارزه با عثمانیان و سپس از سفرهای وی به شهرهای الجزائر، مراکش، تونس، مصر و حجاز و مجالست با علمای حرمین شریفین و وادای فریضه حج و زیارت حرم نبوی سخن رفته و فهرستی از مشایخ و استادان وی معرفی شده است. ابوراس شخصیتی کثیر التالیف بوده و در این مقاله به دسته‌بندی موضوعات آثار وی پرداخته شده و فهرست آثارش در حوزه علوم قرآن، حدیث، فقه، نحو، مذاهب، توحید و تصوف، تاریخ، لغت، منطق، عروض و شعر گزارش شده است.

۹۳. **ابوسالم العیاشی المتصوف الأديب /عبدالله بنصر العلوی. مغرب: منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۹۹۸م.**

کتابی درباره زندگی، آثار و تألیفات و فعالیت‌های فرهنگی و دینی عیاشی، ابوسالم عبدالله بن ابوبکر عیاشی (۱۰۳۷ - ۱۰۹۰ق.) از عالمان، ادیبان و متصوفان قرن یازدهم مغرب با تأکید بر اهمیت و جایگاه سفرنامه حج اوست. نویسنده مقاطع مهم زندگی عیاشی و سفرهای سه گانه او به حجاز در سال‌های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری و دستاوردهای این سفرها را معرفی کرده و ضمن معرفی آثار مختلف عیاشی، از رویکرد صوفیانه وی سخن گفته و با ذکر گزیده‌هایی از سفرنامه *ماء الموائد*، از اهتمام وی به ملاقات با مشایخ تصوف و اخذ و اقتباس مواعظ و مطالب معنوی یاد کرده و از تأثیر این سفرنامه در آثار سفرنامه‌نویسان و حجگزاران مغربی گزارش داده است.

۹۴. **اثر البيئة الصحراوية على طرق القوافل فی شبه الجزيرة العربية /بندر فهد الجویعی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: حسن عبدالعزيز احمد. بحرین: دانشگاه الخليج العربی: دانشکده العلوم التطبيقية. ۱۴۱۴ق. ۱۷۶ص.**

این پایان‌نامه با هدف شناسایی مسیر حرکت حج شامی، عراقی، مصری و یمنی، با تأکید بر اهمیت محیط صحرائی و خشکی بر انتخاب راه حج توسط کاروان‌های حجگزار نگاشته شده و در آن بیشترین توجه به طریق حج شامی و مصری - که حجاج نواحی شمال آفریقا با گذر از صحراهای دور به این مسیرها می‌رسند و به سمت حجاز حرکت می‌کنند - شده است. همچنین برخی اطلاعات از حرکت کاروان‌های حج از راه خشکی شمال آفریقا و نیز مسیرهای ساحلی و صحرائی - که حرکت را با کندی مواجه می‌کند - زمان سفر حج در تابستان و زمستان و پیامدهای تغییر آب و هوا و فضای محیطی صحرا بر اخلاق و عادات رفتاری حجگزاران، از دیگر موضوعات مورد توجه نویسنده است. (معرفی پایان‌نامه در: *مجله عالم‌الکتب*، ش ۳، سال ۱۹۹۵م.)

۹۵. **اثر ركب الحج فی بناء حضارة المجتمع الصحراوي؛ الجنوب الغربی الجزائری نموذجاً/محمد برشان. مجلة**

در این مقاله، اهمیت و نقش کاروان حج در شکل‌گیری مراودات فرهنگی و اجتماعی در الجزائر بررسی و مطالعه شده است. به گفته نویسنده کاروان حج الجزائر در گسترش روابط فرهنگی و توسعه مناسبات مسلمانان در جوامع و قبایل صحرانشین الجزائر نقش اساسی داشته است. بیشتر سفرهای حج در قرون میانه از راه دریایی بوده، اما در دوره جدید به سبب امنیت بیشتر مسیر خشکی، راه صحرایی اهمیت یافت و کاروان حج الجزائر در دو قرن اخیر از این مسیر به سمت شرق و سپس حجاز تردد داشت. نویسنده از سفرنامه‌های الجزائریان بهره برده و از تبلیغات دینی و نشر معارف در مسیر صحرایی کاروان، به خصوص در بخش جنوب غربی الجزائر، سخن گفته و مشاهدات برخی حجگزاران را گزارش کرده است.

۹۶. إتحاف المسکین الناسک ببيان المراحل و المناسک / عبدالمجید بن علی الزبادی المنالی. نسخه در: المكتبة العامة رباط، ش ۱۸۰۸.

منظومه‌ای در ۱۲۹ بیت در بیان راه حج و مراحل، منزلگاه‌ها، استراحتگاه‌های حج و کاروان سراهایی بین راه از مغرب تا حجاز است. متن قصیده در یکی از نسخه‌های سفرنامه بلوغ المرام آمده و سپس شرح آن توسط یکی از شاگردان زبادی منالی (۱۱۶۳ق.) با همین عنوان: اتحاف المسکین انجام شده است. از این رو برخی این نام را ناظر به شرح قصیده و نه اصل آن دانسته‌اند. با اینکه بسیاری موضوع قصیده را ذکر راه حج و منزلگاه‌های از مغرب تا حجاز دانسته‌اند، ولی عبدالعزیز بن عبدالله در الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۶)، تصریح کرده که علاوه بر ذکر مراحل و مسافت‌ها، قصیده مشتمل بر مناسک حج نیز هست. این رساله به صورت خطی در المكتبة العامة رباط نگهداری می‌شود. (معجم ما الف عن الحج سنیدی ص ۴۱)

۹۷. إحرار المعلى و الرقیب فی حج بیت الله الحرام و زیارة القدس الشریف و الخلیل و التبرک بقبر الحبيب / محمد بن عبدالوهاب المکناسی. دراسة و تحقیق: محمد بوکبوط. رساله دکتری. استاد راهنما: أمحمد بن عبود. دانشگاه تطوان: دانشکده ادبیات، ۱۹۹۰م. ۴۰۰ص.

گزارش سفر محمد المکناسی (۱۲۱۳ق.) به پایتخت عثمانی، حجاز، شام و بیت المقدس است که از محرم ۱۲۰۰ قمری تا شوال ۱۲۰۲ قمری انجام شده است. بخش نخست به گزارش سفر از مغرب تا سواحل اسپانیا و از آنجا تا استانبول اختصاص دارد؛ در بخش دوم به بهانه دیدار هیئت مغربی با سلطان عثمانی، به تفصیل نظام اداری و سیاسی عثمانی را معرفی کرده است؛ بخش سوم سفرنامه مشتمل بر سفر حج است. وی در ۲۵ رجب ۱۲۰۱ قمری با کاروان حج عثمانی استانبول را به سمت شام و به قصد حجاز ترک کرد و در دمشق با استقبال عمومی مواجه شد. کاروان حج عثمانی ۳۸ روز در دمشق درنگ کرد و سپس با طی منزلگاه‌های مختلف، در هفتم ذی‌حجه به مکه رسید؛ بخش چهارم رخدادهای سفر بازگشت به فاس گزارش شده است.

این سفرنامه را محمد بوکبوط با عنوان رحلة المکناسی، در بیروت: مؤسسة العربیة للدراسات والنشر، ۲۰۰۳م، ۲۰ص منتشر ساخت. شماری از نسخه‌های این سفرنامه در کتابخانه‌های مغرب، از جمله در کتابخان علال الفاسی ش ۷۰۸، الخزانة الملكية رباط ش ۱۴۴۰، الخزانة الحسنية رباط ش ۱۲۳۰۷ نگهداری می‌شود.

۹۸. إختصار رحلة العیاشی / ابو عبدالله العیاشی. تنبکتو: مرکز احمد بابا للتوثیق و البحوث التاريخية، ش ۸۴۲۷.

گزیده‌ای از سفرنامه مفصل ما، الموائد ابوسالم عیاشی است و در آن بخش‌هایی از سفرنامه حذف، و بخش‌های مرتبط با

مشایخ و عالمان و مدارس علمیه و تکایا و زوایای صوفیه آمده است. در این اختصار، از گفته‌ها و اطلاعات عیاشی در ملاقات با مشایخ و علمای حرمین شریفین نیز گزارش‌های مهمی نقل شده است. سفر عیاشی به سبب اشتغال بر فواید، تعالیم و مشاهدات گسترده نویسنده، از اهمیت ویژه برخوردار بوده و مورد توجه واقع شده است.

۹۹. «أدب الحج في المغرب العربي: الرحلة الحجیة المعاصرة إكتشاف الجديد، المثير، اللذیذ» / سعید بن سعید العلوی. الحج و العمره (سعودی). ش ۱۱ (آوریل ۲۰۰۳ م.)، ص ۵۴ - ۵۸.

گزارش مختصری درباره ادبیات حج مغربیان در دوره معاصر و تغییر چشم‌انداز در گزارش‌ها و مشاهدات حج‌گزاران نسبت به دوره‌های پیشین است. نویسنده به تاریخچه سفر حج و اهتمام مغربیان به حج‌گزاری اشاره کرده و برخی از مشکلات سفر حج، وجود ناامنی و طولانی بودن مسیر و کمبود امکانات را یادآور شده است. سپس به تغییر وضعیت در دوره معاصر اشاره کرده و جنبه‌های متفاوت حج‌گزاری در چشم‌انداز انسان مغربی را یادآور شده است. سپس به برخی سفرها و سفرنامه‌های حج مغربیان در دوره معاصر اشاره کرده است. تفصیل این مقاله در: میقات الحج (عربی)، ش ۱۹ (بهار ۱۳۸۲)، ص ۲۰۹ - ۲۲۶ آمده است.

۱۰۰. «أدب الحج في المغرب العربي: نماذج من الرحلة الحجیة المعاصرة في المغرب» / سعید بن سعید العلوی. التاريخ العربی (مراکش). ش ۲۱ (آگوست ۲۰۰۲ م.)، ص ۳۱۷ - ۳۳۴.

اشاراتی به حج‌گزاری مغربیان در دوره معاصر و معرفی نمونه‌هایی از سفرنامه‌ها و رویکردها در ثبت خاطرات و مشاهدات حج‌گزاران از حرمین شریفین است. نویسنده از ساختار و مشخصات سفرنامه‌نگاری در دوره معاصر و گسترش امکانات سفر سخن گفته و برخی ویژگی‌ها و رویکردهای مغربیان در مشاهده اماکن، مساجد و موقعیت جغرافیایی و فرهنگی حرمین شریفین را بازگو کرده است.

۱۰۱. أدب الرحالة الجزائريين إلى الحجاز خلال القرن ۱۸ (نحلة اللیب بأخبار الرحلة إلى الحبيب لابن عمار أنموذجاً/عجداک بشیء یمینه. مجلة بحوث (الجزائر)، ش ۳، ص ۱۰ - ۲۶.

گزارشی تحلیلی از سفرنامه‌نگاری حج نزد اهالی الجزائر در دوره عثمانی، با تأکید بر سفرنامه ابن عمار است. در این سفرنامه نخست به وضعیت سفرنامه‌های قرون دهم و یازدهم هجری پرداخته شده و سپس از کثرت این سفرنامه‌ها در دوره‌های بعد سخن رفته و به ویژگی‌های سفرنامه *نحلة اللیب* پرداخته شده است. ابوالعباس بن عمار الجزائري، از فقیهان مالکی، در سال ۱۱۶۶ قمری حج گزارده و تا ۱۱۷۶ قمری مجاور حرمین شریفین بوده است. وی نظم و نثر را به هم آمیخته و اشعار فراوانی در منقبت پیامبر اکرم ﷺ و فضایل حرمین شریفین نقل کرده است. در این مقاله امتیازات این سفرنامه بررسی شده است.

۱۰۲. «أدب الرحالة الجزائريين إلى مكة و المدينة: دراسة وصفیة تحلیلیة» / ولید الزوهری. مجلة الدراسات اللغویة والأدبیة. ش ۱ (ژوئن ۲۰۱۲ م.)

گزارشی درباره اهتمام حج‌گزاران الجزائري در نگارش سفرنامه و ثبت خاطرات موسم حج و معرفی شماری از سفرنامه‌های مهم قرون یازدهم تا سیزدهم هجری است. نویسنده نخست تاریخچه سفر الجزائريان به حجاز، به قصد ادای فریضه حج و زیارت حرم نبوی را یادآور شده و سپس ضمن اشاره به مطالعات محققانی مانند ابوالقاسم سعدالله در شناسایی سفرنامه‌های حج و بیان ویژگی‌های مشترک این سفرنامه‌ها، از موردهایی مانند الرحلة الطنوجیه نوشته محمد بن حسن الغسال، سفرنامه ابورأس

معسکری و سفرنامه ورثیلانی و ویژگی‌های ادبی و محتوایی آنها سخن گفته و بر اهمیت و ارزش تاریخی و جغرافیایی آنها تأکید کرده است.

۱۰۳. **أدب الرحل في المغرب و الأندلس / علی ابراهیم کردی. دمشق: منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب، ۲۰۱۳م، ۱۷۶ص.**

اثری تحلیلی در بررسی مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربی در سه فصل است، در فصل اول هشت سفرنامه موجود و مفقود و ترجمه احوال نویسندگان، شامل ابوبکر بن العربی، ابوحامد غرناطی، ابن جبیر، تجانی، ابن رشید، قاسم تجیبی، ابن بطوطه و قلصادی آمده است. در فصل دوم به تفصیل شرح حال و معرفی سفرنامه ابوعبدالله عبدری مطرح شده و اسلوب نگارش، شیوه نقد و نیز تلخیصی از آن گزارش شده است. فصل سوم به سفرنامه‌های منظوم اختصاص یافته که در آن، منظومه ابن فکون قسنطینی حاوی گزارش سفر او از قسنطینه تا مراکش و نیز منظومه حج عبدری حاوی گزارش سفر او از مغرب تا حجاز آمده است. پس از نقل متن منظومه ابن فکون، دیدگاه عبدری و نقد وی مبنی بر رکاکت برخی ابیات آن گزارش شده است.

۱۰۴. **«أدب الرحلات» / محمد بن اصفر المحامی. مجلة الاتحاد (تونس). ش ۱۷۳ (ژوئیه ۲۰۰۷م)، ص ۳۱ - ۴۳**

سلسله مقالاتی درباره سفرنامه‌های الجزائر، لیبی، تونس و مراکش است که در شماره‌های بعدی نشریه مطرح شده است. در این شماره ضمن اشاره به برخی سفرنامه‌های سفارتی در مغرب، بیشترین تلاش نویسنده معطوف به معرفی سفرنامه‌های حج شده است. وی پس از بیان کلیاتی درباره برخی منابع موسوم به الرحلة الجزائریه در دوره معاصر، از اهمیت سفرنامه‌های حج در ایجاد تبادل فرهنگی میان غرب و شرق اسلامی سخن گفته است. سپس شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج تونس، شامل ملء العیبة ابن رشید، رحلة التیجانی، استفاد الرحلة تجیبی، الرحلة الحجازیة سنوسی، رحلة القصادی، صفوة الاعتبار بیرم خامس و شماری از سفرنامه‌هایی که حاوی گزارش مشاهدات نویسندگان از تونس و شهرهای آن است، معرفی گردیده و از تصحیح و انتشار این سفرنامه‌ها و مشخصات آنها خبر داده است.

۱۰۵. **أدب الرحلات الأندلسية والمغربية حتى نهاية القرن التاسع الهجری / نوال عبدالرحمن الشوابكه. عمان: وزارة الثقافة. ۲۰۰۷م، ۳۳۵ص.**

بررسی تاریخ سفرنامه‌های اندلسیان و مغربیان با تأکید بر اهمیت سفرنامه‌های حج و معرفی مهم‌ترین آنهاست. کتاب با استناد به منابع متعدد تاریخ اندلس و مغرب در چهار فصل تنظیم شده است. نخست انگیزه‌های سفر و سفرنامه‌نویسی (انگیزه سیاسی، دینی، فرهنگی، سیاسی و شخصی) بررسی شده و بر نقش سفر حج در گسترش سفرنامه‌نویسی در فرهنگ و جغرافیای مغرب و اندلس تأکید شده است. نویسنده سپس به پژوهش درباره این سفرنامه‌ها و ویژگی‌های آنها، که عبارتند از: سفرنامه عذری، سفرنامه ابو عبید بکری اندلسی، سفرنامه ادریسی، سفرنامه ابوحامد غرناطی، سفرنامه بنیامین تطیلی، سفرنامه ابن جبیر، سفرنامه ابن سعید مغربی، سفرنامه ابومحمد تجانی، سفرنامه ابن بطوطه، سفرنامه ابن حاج غرناطی، سفرنامه لسان الدین ابن خطیب، سفرنامه ابن خلدون، سفرنامه قلصادی، سفرنامه ابو عصیده بجایی، سفرنامه صالح بن یزید رندی، پرداخته است. سپس فصل اول به نتایج و پیامدهای آگاهی‌بخش سفرنامه‌ها، فصل دوم به نقش سفرنامه‌های در تأثیر و تأثر و تبادل فرهنگی، فصل سوم به زندگی‌نامه‌نویسی در سفرنامه‌ها و فصل چهارم به ساختار و فرم و ویژگی‌های نثر ادبی در سفرنامه‌ها پرداخته شده است.

۱۰۶. «أدب الرحلات في كتابات أبو القاسم سعد الله: تاريخ الجزائر الثقافي نموذجاً»/زكريا بن علي. مجلة الحوار المتوسطي (الجزائر). ش ۹ - ۱۰ (سبتمبر ۲۰۱۵م)، ص ۵۹ - ۷۶.

پژوهشی در مطالعات و تحقیقات ابوالقاسم سعدالله از محققان و تاریخنگاران الجزائر در بررسی تاریخ سفرنامه‌نگاری حج در ادبیات مغربی است. نویسنده بر مباحث کتاب تاریخ الجزائر الثقافي، به خصوص جلد دوم آن، تمرکز کرده و از اهتمام سعدالله به شناسایی مهم‌ترین سفرنامه‌های حج، که تا زمان وی ناشناخته باقی مانده بود، سخن گفته و تأملات وی درباره سفرنامه منظوم ابن عمار، سفرنامه ابورأس معسکری، سفرنامه ورثیلانی و اهتمام وی به تصحیح سفرنامه ابن حمادوش را بررسی و تحلیل کرده و نکات نوآورانه و روشنگرانه وی در مقایسه میان این سفرنامه‌ها و تأثیر آن در شناخت تاریخ الجزائر را یادآور شده است.

۱۰۷. «أدب الرحلات من خلال مظاهر من الحياة الاجتماعية في المدينة المنورة ۱۶۶۱ - ۱۷۱۰م»/بنان محمد صلاح الدين. مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية (عراق)، ش ۱ (۲۰۱۹م)، ص ۱ - ۴۲.

در این مقاله با استناد به سفرنامه حج ابوسالم عیاشی، سفرنامه ابن ناصر درعی و سفرنامه حج نابلسی، گزارشی از جنبه‌های تمدنی و اجتماعی مدینه منوره در قرن هفدهم میلادی ارائه شده است. تکیه نویسنده بر تحلیل اطلاعات حجگزاران مغربی و تشریح محتوای ما، الموائد و رحلة الناصریة است. نویسنده در مواردی به الرحلة الحجازیة حسیکی نیز استناد کرده و فضای اجتماعی مدینه منوره، آداب و رسوم، عادات و سنت‌ها و رفتار اهالی مدینه را از آگاهی‌های ارائه شده در سفرنامه حسیکی به دست داده است. بر اساس اطلاعات دانشوران حجگزار، شیوه ازدواج و طلاق، پوشش و تغذیه و مهمانی، نظافت و تمیزی مسجدالنبی، جشن مولدالنبی و عادات دینی اهالی مدینه به غرب اسلامی انتقال داده شده است.

۱۰۸. أدب الرحلة بالمغرب فی العصر المرینی /حسن الشاهدی. چاپ اول، رباط: دار عکاظ، ۱۹۹۰م. ۲ جلد، ۶۹۱ص.

پژوهشی درباره ساختار و محتوای سفرنامه‌های مغربیان به شرق در عهد حاکمان بنی‌مرین (حک: ۶۶۸ - ۸۶۹ق). و بررسی محتوای فرهنگی، سیاسی و دینی این سفرنامه‌هاست. مطالب در دو باب و فصول متعدد تنظیم شده است: نخست، انگیزه‌های سفر مغربیان به مصر، شام و مکه و مدینه بررسی شده و از تحولات و مراحل آن سخن رفته و سپس زندگی‌نامه و سفرنامه‌های ابن رشید فهری، عبدري، تجیبي، ابن بطوطه، ابویعقوب بادسی، ابن قنفذ قسنطینی، احمد زروق، ابن الحاج نمیری، زرهونی، ابن خطیب، مقری، ابن خلدون و عبدالباسط ملطی معرفی گردیده است. در ادامه ساختار و ویژگی‌های ادبی این سفرنامه‌ها بررسی شده و از محتوا و آگاهی‌های جغرافیایی، اجتماعی، علمی و مضامین شعری و نثری این منابع و اهمیت آن سخن رفته است.

۱۰۹. أدب الرحلة فی المغرب بین الإبداع و المحاکات منذ نشأته حتى نهاية القرن الثامن الهجری ارؤی حسین قداح. استاد راهنما: عصام قصبجی. دانشگاه تشرین (سوریه): دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۴۲۵ق، ۳۷۵ص.

پژوهشی پیرامون ساختار و محتوای سفرنامه‌های حج مغربی و شناسایی ویژگی‌ها و مختصات هر یک است. تأکید نویسنده بر شناسایی وجوه خلاقیت و تقلید در فرم و ساختار این سفرنامه‌هاست؛ به همین دلیل نخست واژه ادب الرحله در ادبیات عرب و نزد خاورشناسان بررسی شده و سپس تاریخچه سفرنامه‌نگاری و نقش اشتیاق به ادای فریضه حج و قداست حرمین در پرورش این گونه ادبی در مغرب بیان گردیده است. آن‌گاه با تمرکز بر شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربی، شامل سفرنامه مل،

العيبه ابن رشيد فهری، تحفة النظار ابن بطوطه، تذكرة بالانخبار ابن جبير، الرحلة العبدري، مستفاد الرحله والاغتراب تجيبي و رحلة التجاني، از تأثیرپذیری این نویسندگان از دانشوران و ادیبان مشرق اسلامی بحث شده و تلاش آنها برای نوآوری و ابتکار توضیح داده شده است.

۱۱۰. «أدب القراء من خلال كتاب ماء الموائد لأبي سالم العياشي»/محمد احميد. المناهل (مغرب). ش ۵۵ (ژوئن ۱۹۹۷م)، ص ۱۶۶ - ۱۷۹

تحقیقی درباره اصول و آداب قرائت قرآن و رعایت قواعد تجوید متون نزد ابوسالم عیاشی، با استناد به الرحلة العیاشیة است. نخست معنای اصطلاحی قرائت و سپس ویژگی‌های سفرنامه ماء الموائد و سپس تفاوت‌های قرائت قرآن در فرهنگ مردم شرق و اهالی مغرب بیان شده است. بررسی این تفاوت‌ها و شیوه‌های مختلف قرائت، با تکیه بر اطلاعات گسترده عیاشی از فرهنگ دینی اهالی حرمین شریفین و مصر و شام ممکن شده است. در ادامه دیدگاه عیاشی درباره قواعد حروف با نحویان مختلف مقایسه شده است.

۱۱۱. أشهر رحلات الحج: ملخص رحلتی ابن عبدالسلام الدرعی المتوفی ۱۲۳۹ق. /حمد الجاسر. ریاض: منشورات الرفاعی، ۱۴۰۲ق، ۱۷۷ص.

تلخیصی از دو سفرنامه حج، نوشته محمد بن عبدالسلام (۱۲۳۹ق). از سفرنامه‌نگاران و عالمان مغرب در قرن سیزدهم هجری است. نخست ضمن ارائه تاریخچه سفرنامه‌نگاری حج، به معرفی مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربیان از آغاز تا دوره معاصر پرداخته شده و گاه به سفرنامه‌های غیر مغربی نیز اشاره شده است. در این اشارات فهرستی از رحلات حج، مانند رحله ابن جبير، ابن رشيد، عبدري، ابن بطوطه، خالد بلوي، صفدي، بكري، عياشي، قيسي، ناصري، نابلسي و سويدي نگاشته شده و سپس تصريح گردیده که سفرنامه‌نگاری حج در مغرب و اندلس منحصر به ابن جبير و ابن بطوطه نیست.

در بخش دوم تلخیصی از دو سفرنامه ابن عبدالسلام درعی - که به رحلة الناصرية الكبرى و رحلة الناصرية الصغرى و نویسنده با عنوان رحلة الحجا زية الكبرى و رحلة الحجا زية الصغرى از آنها نام می‌برد - ارائه شده است. پیش از آن گزارشی از زندگی ابن عبدالسلام ناصری درعی و آثار وی و مخطوطات سفرنامه اول و دوم و سپس محتوای آن داده شده است که شامل اطلاعاتی از سفرنامه درباره برگزاری جشن محمل و پرده، توصیف جغرافیای مکه، تعمیر و توسعه‌های مسجدالحرام، توصیف جغرافیای مدینه و تعمیر و توسعه‌های مسجدالنبي و راه‌های سفر حج و توصیف منزلگاه‌های از مدینه تا مصر است. مطالب این اثر پیش‌تر در شماره‌های پیاپی نشریه العرب منتشر شده است.

۱۱۲. أصفى الموارد فی تهذيب نظم الرحلة الحجازية للشيخ الوالد /ابوالحسن علی بن احمد الدرقاوی. تلخیص: محمد مختار السوسی. مغرب: دار البيضاء، ۱۳۸۰ق، ۷۱ص.

این اثر، که اصل آن با عنوان رحلة الحج و الرحلة الحجازية نیز شناخته می‌شود، تلخیصی از منظومه سفرنامه حج درقاوی (۱۲۶۸ - ۱۳۲۸ق). از علمای مغرب در توصیف بلاد مغرب و مشرق و منزلگاه‌ها و راه‌های حج است. اصل این منظومه در دو هزار بیت بوده، اما تلخیص آن تنها شامل هزار بیت است. بخش آغازین سفر درقاوی از راه دریایی از بندر صویره به طنجه، سپس اسکندریه مصر و از آنجا به جدّه بوده است. وی از اشتیاق انبوه حجگزاران برای دیدن کعبه و تحمل مشکلات راه، و نیز از حضور

صوفیان طریقت شاذلیه مغرب در مکه - که در امور مسجدالحرام فعال بوده‌اند سخن گفته است. تازی در گزارش و معرفی این سفرنامه، قطعات عمده آیات را در کتاب خود آورده است. (رحلة الرحلات، ج ۲، ص ۵۴۵ - ۵۴۹).

۱۱۳. **الإصليت الخريب بقطع بعلوم العفريت النفريت / احمد بن عبدالله ابن ابی محلی الفیلالی. تقدیم و تحقیق: عبدالمجید القدوری. منشورات عکاظ، بی تا.**

اثري گسترده در شرح مسافرت های ابوالعباس احمد فیلالی سجدماسی عباسی، مشهور به ابن ابی محلی (۱۰۲۲ ق.). از فقیهان و صوفیان سجدماسه مغرب به مشرق، از جمله سفر حجاز و ادای فریضه حج به سال ۱۰۱۲ قمری است. نویسنده پیش تر در سال ۱۰۰۱ قمری نیز حج گزارده بود، اما خاطرات آن سفر را ننوشته بود. وی پس از سفر دوم به حجاز، قیامی را در مغرب پایه گذاری کرد و با تصرف مراکش، برخی پیشرفت های مقطعی به دست آورد؛ اما سرانجام کشته شد. سفرنامه را گاه با عنوان *عذرا، الوسائل* و *هودج الرسائل فی مرج الأرج و نفحة الفرج* و نیز *الرسالة* یاد کرده‌اند و در پنج باب بوده که ظاهراً تاکنون برخی ابواب آن انتشار یافته است. در باب نخست، نام مشایخ در تصوف و در باب دوم استادان و مشایخ وی در مغرب، مصر و حرمین شریفین معرفی و اجازه نامه ها و مکاتبات آنها گزارش شده است. باب سوم و چهارم به شرح حال مؤلف اختصاص دارد. باب پنجم - که توسط عبدالمجید القدوری با عنوان *عذرا، الوسائل و هودج الرسائل فی مرج الأرج و نفحة الفرج الی سادة مصر و قلادة العصر* منتشر شده - ناظر به احوال مشایخ مصر و مغرب است. در دارالکتب المصریة القاهرة چهار نسخه از سفرنامه موجود است. برخی (در: *الرحلات من المغرب والیه*، ص ۴۸) آورده‌اند که در سفرنامه حج ابن ابی محلی از مهدی منتظر علیه السلام سخن رفته است.

۱۱۴. **«أضواء علی رحلة ابن بطوطة إلی المشرق العربی» / رشید الداودی. مجلة الإتحاف (تونس). ش ۸۱ (سبتمبر ۱۹۹۷ م)، ص ۳ - ۱۱**

گزارشی از زندگی و مسیر سفر ابن بطوطة از مغرب به حجاز است. نویسنده ضمن اشاره به رویکردهای جغرافیدانان مغربی در تنظیم اطلاعات خود از مشرق، از اهمیت سفرنامه نگاری در جغرافیای اسلامی سخن گفته و بر ضرورت شناخت مباحث گسترده سفرنامه ابن بطوطة تأکید کرده و گاه مطالب او از راه حج و منزلگاه های حج را با گفته های عبدی و ادیسی مقایسه کرده و گزارشی از مطالب ابن بطوطة درباره مسجدالحرام، مدینه منوره و سپس سفر به عراق و مشاهده مسجد امام علی در نجف داده است.

۱۱۵. **إمارة الحج فی المغرب العربی و الأندلس ۱۳۸ - ۶۳۵ ق. / وجدان فریق عناد العارضی. مغرب: دار امجد، ۱۴۳۶ ق.، ۲۷۶ ص.**

این تحقیق - که در اصل رساله دانشگاهی نویسنده بوده - با هدف شناخت تاریخچه امارت حج در اندلس و مغرب نگاشته شده است. نویسنده با استناد به کتب تاریخ محلی، سفرنامه ها و تراجم نگاری ها، گزارشی از اهتمام امیران و حاکمان اندلس و مغرب از قرن دوم تا قرن هفتم هجری، مقارن ظهور سلسله ایوبیان (حک: ۵۶۷ - ۶۴۸ ق.) در تعیین سرپرست کاروان حج ارائه کرده و از تجهیز کاروان حج مغربی (کاروان حج صالحی، کاروان حج سجدماسی و مراکشی) توسط حاکمان محلی تونس، مراکش و الجزائر و ارسال امیرالحاج جهت حفظ امنیت کاروان خبر داده است. وی سپس با استناد به تراجم نگاری ها، فهرستی از امیران حج

اندلسی و مغربی معرفی کرده است.

۱۱۶. «الأمیر عبدالقادر الجزائري من خلال كتاب «الرحلة الحجازية»/عبدالقادر الخلیفی. التراث العربی (سوریه). ش ۱۰۷ (ژوئن ۲۰۰۷م). ص ۱۱ - ۲۲

تحلیلی از مطالب و گزارش های محمد سنوسی مکناسی در الرحلة الحجازیة درباره جهان اسلام و معرفی عبدالقادر الجزائري، رهبر انقلاب ضد استعماری فرانسه در قرن نوزدهم میلادی است. نخست به مقاطع مهم زندگی عبدالقادر و بررسی اطلاعات محمد بن عثمان سنوسی درباره وی پرداخته شده، سپس شیوه بیانی و ترکیبات و عبارات به کار رفته در سفرنامه ارزیابی گردیده است. نیز از مصادر و منابع مختلف سنوسی و گفته های وی درباره استعمار فرانسه و جنگ های امیر عبدالقادر و شکست های استعمار گران سخن رفته و به تحلیل اطلاعات و مشاهدات سفرنامه وی پرداخته شده است.

۱۱۷. امیر مغربی فی طرابلس او لیبیا من خلال رحلة الوزير الإسحاقی/عبدالهادی التازی. فاس: مطبعة فضالة، بی تا، ۱۷۱ص. نیز: رباط: المعهد الجامعی للبحث العلمی، ۲۰۰۶م.

گزیده ای از سفرنامه حج محمد شرقی بن محمد، معروف به وزیر اسحاقی است. این بخش که مربوط به لیبی و طرابلس و کاروان حج این منطقه است، به همراه تعلیقات و افزوده هایی از سوی تازی و تطبیق مطالب با منابع دیگر ارائه شده است. وزیر اسحاقی رئیس هیئت همراه شاهزاده خانم خنائة دختر همسر سلطان مولی اسماعیل، بنیانگذار سلسله علویه مغرب و از زنان سیاستمدار مغرب در سال ۱۱۴۳ قمری به حجاز، به منظور ادای فریضه حج بوده است. مسیر حرکت کاروان از فاس به سمت شهر تازه، زاویه دلایه، توزر، جربه و طرابلس بوده و در هر ناحیه با عالمان و مشایخ بزرگ ملاقات صورت گرفته است. در این تلخیص، گزارش های اسحاقی از طرابلس و کاروان حج مغرب در این مسیر، بررسی شده است.

۱۱۸. أنس الساری و السارب من أقطار المغرب إلى منتهی الآمال و المآرب سید الأعاجم و الأعارب (۱۰۴۰ - ۱۰۴۲ق. / ۱۶۳۰ - ۱۶۳۳م). /محمد بن احمد بن ملیح السراج. تحقیق: محمد الفاسی. فاس: مطبعة جامعة محمد الخامس، ۱۹۶۸م، ۱۹۳ص.

این سفرنامه گزارش سفر حج ابن ملیح به سال ۱۰۴۲ قمری از راه صحرائی مراکش و الجزائر است. یکی از مهم ترین وجوه اهمیت سفرنامه انس الساری، معرفی راه صحرائی از مراکش تا مصر است که برای نخستین بار از سوی وی توصیف شده است. ابن ملیح راه خشکی صحرائی درعه (جنوب غربی مغرب) و توات به سمت حجاز را در حالی طی کرده که پیش از وی در هیچ یک از سفرنامه ها به این راه اشاره نشده و او نیز از آن آگاهی قبلی نداشته است.

در سفر از مراکش، اغمات و رفتن به مسیر صحرائی تا مصر، جزئیات راه را توصیف کرده و از مزارات و مقابر اولیا و صالحان اسکندریه، مصر و شهرهای مغرب نیز آگاهی های روشنی داده و در مصر، جشن های حرکت محمل را گزارش داده و سپس هنگام رسیدن به مکه، گزارشی از اماکن، مساجد و مزارها ارائه کرده و متعرض مناسک و اعمال حج شده و در مدینه نیز هدایای ارسالی سلطان مغرب را معرفی نموده است. وی سپس در مسیر بازگشت، با دقت بیشتری راه و منزلگاه ها را توصیف و معرفی کرده است. سفرنامه انس الساری منبع دست اولی برای عموم تراجم نگاران، و شناخت ابن ملیح در حوزه کارها و مقاطع زندگی اش، است.

۱۱۹. الأوضاع الاجتماعية و الاقتصادية لمكة المكرمة في ضوء رؤية الرحالة المغاربة و الأندلسيين في القرنين ۷ و ۸ / سمير حامد محمد عبدالرحيم. در: طرق الحج في إفريقيا (الكتاب الثالث). خارطوم: جامعة إفريقيا العالمية، ۲۰۱۶م، ص ۱ - ۱۷.

پژوهشی در سفرنامه‌های حج مغربی و اندلسی در قرون هفتم و هشتم هجری و شناسایی و تحلیل مشاهدات سفرنامه‌نگاران از وضع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مکه است. سفرنامه‌های حج مغربی و اندلسی این دوره شامل سفرنامه ابن جبیر، سفرنامه ابن بطوطه، سفرنامه ابن رشید فهری و سفرنامه عبدري است که نویسنده تلاش کرده به مقایسه میان توصیفات و گزارش‌های این دانشوران از مکه بپردازد. به این منظور و با محور قرار دادن مطالب ابن جبیر در تشریح اوضاع اجتماعی مکه، برخی آداب و رسوم دینی اهالی مکه، از جمله ختم قرآن در ماه رمضان و زیارت قبور در روز عید فطر گزارش کرده و از مشاهدات ابن بطوطه و ابن رشید و عبدري در خصوص اخلاق و رفتار اهالی مکه، تغذیه و خوراک و پوشاک مکیان و جشن‌های مذهبی نمونه‌های آورده است. سپس از اوضاع اقتصادی مکه و شیوه مکیان در زراعت و درختکاری، صنایع دستی، تجارت و انفاق بر فقیران و مجاوران حرم سخن رفته و دیدگاه سفرنامه‌نگاران مغربی بیان گردیده است.

۱۲۰. «البدع في مكة في العصر المملوكي من خلال رحلة التجيبي السبتي» / فهمی محمد امبایی. مجلة كلية الآداب (دانشگاه طنطا)، ش ۱ (۲۰۱۵م)، ص ۳۷۹ - ۴۵۰.

تحليلي درباره بدعت‌های موجود در مکه در اواخر قرن هفتم، برگرفته از سفرنامه مستفاد الرحلة و لا غتر / ب اثر قاسم بن يوسف تجيبي سبتي (۷۳۰ق.) است. پس از ارائه تاریخچه سفرنامه‌نویسی حج و معرفی سفرنامه تجيبي، به تعریف لغوی و اصطلاحی بدعت و توجه فقهای اسلامی به شناخت قلمرو بدعت پرداخته و شماری از انحرافات قولی و عملی را گزارش کرده که به گفته تجيبي در سیره سلف صالح وجود نداشته است. به گفته نویسنده، تجيبي بدعت‌های ایجاد شده در مکه را به سنت‌های فرهنگی مردم و زیدیه و شیعه نسبت داده است. تجيبي از خواندن حی علی خیر العمل در اذان، خواندن نماز جمعه در چهار رکعت، خواندن نماز هنگام خطبه‌خوانی در نماز جمعه را از بدعت‌های زیدیه، و زیارت و تبرک دار مولدالنبي، زیارت قبور و تبرک به برخی اماکن مکه را از بدعت‌های شیعیان فاطمی دانسته و سپس بدعت تعدد ائمه جماعت در مسجدالحرام نام برده و طواف داخل کعبه و ایجاد ثروة الوثقي و سرّة الدنيا (دو گونه میخ ایجاد شده بر دیوار داخلی کعبه) را به بنوشیبه، کلیداران کعبه، نسبت داده و مراسم آماده شدن برای نماز جمعه و برای نماز در مسجدالحرام را از بدعت‌های مردم مکه دانسته است.

۱۲۱. «بررسی تطبیقی سفرنامه‌های ابن بطوطه و ابن جبیر» / زهرا قلعه آقابابایی. رشد آموزش تاریخ. ش ۷۰ (زمستان ۱۳۹۷ش)، ص ۵۰ - ۵۶.

مقایسه و تطبیق میان آگاهی‌ها و گفته‌های ابن بطوطه و ابن جبیر و بررسی شیوه آن دو در ثبت مشاهدات است. نخست زندگی‌نامه هر دو شخصیت و انگیزه سفر آنها به حجاز و ادای فریضه حج بررسی شده، سپس بر اهمیت مطالب تاریخی، جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و ادبی هر دو سفرنامه تأکید شده و به مقایسه میان گفته‌های ابن جبیر و ابن بطوطه درباره زنان و مساجد پرداخته شده است.

۱۲۲. «بررسی سفرنامه ابن بطوطه از منظر ادبیات تطبیقی»/فرشته کنجوریان؛ خلیل پروینی. نشریه ادبیات تطبیقی. ش ۱ (پاییز ۱۳۸۸ش)، ص ۱۹ - ۳۷.

بررسی و تحلیلی از ساختار و محتوای سفرنامه ابن بطوطه و اشتغال آن بر فرهنگ عمومی، آداب و رسوم مذهبی و جایگاه آن در ادبیات تطبیقی است. نویسنده ضمن بررسی زندگی ابن بطوطه و اشاره به اهمیت سفرنامه نویسی در شناخت جامعه، از مبانی ادبیات تطبیقی بهره گرفته و آگاهی های ارائه شده در این سفرنامه درباره وضعیت زنان، آداب و رسوم عزاداری و تشییع جنازه، عادات غذایی، لباس و پوشش و رفتارشناسی جوامع اسلامی را ارزیابی کرده است.

۱۲۳. «البعد الروحي و الغرائبی فی رحلة إحرارز المعلى و الرقیب»/محمد بوکبوط. در: الرحالة العرب و المسلمون، اكتشاف الآخر. چاپ اول، رباط: وزارة الثقافة، ۲۰۰۳م، ص ۲۹۹ - ۳۱۰.

گزارشی از محتوای سفرنامه احرارز المعلى نوشته محمد بن عبدالوهاب مکناسی سفیر مغرب در استانبول است که در سال ۱۲۰۰-۱۲۰۲ قمری علاوه بر انتقال پیام سیاسی، عازم حرمین شریفین و بیت المقدس شد و مناسک حج و زیارت به جای آورد. به گفته بوکبوط، در این سفرنامه گرایش های صوفیان و دینی و معنوی و توجه به زیارت مقابر اولیا و صالحان به صورت چشمگیری نمود دارد و در هر یک از بخش های چهارگانه کتاب بازتاب یافته است. وی سپس با نقل قطعاتی از متن احرارز المعلى، از نگاه معنوی مکناسی سخن گفته و اهتمام وی به مشاهده زیارتگاه ها، تکایا و زوایای صوفیان را بازگو کرده است.

۱۲۴. البعد الفهرسی فی الرحلات الحجازية بالمغرب: رحلات القرن السابع الهجرى نموذجاً/حسن الشاهدی. مجلة التاريخ العربی (مغرب). ش ۴۱ (تابستان ۱۴۲۷ق)، ص ۳۰۵ - ۳۲۲.

پژوهشی در سفرنامه های حج مغربی و بررسی اهمیت و جایگاه آنها در شناخت مشیخه نگاری در سیره علمای مغرب است. نویسنده با تمرکز بر سفرنامه های قرن هفتم - از جمله سفرنامه عبدري، سفرنامه تجیبي و سفرنامه ابن رشید فهری - به مقایسه شیوه هر یک از این عالمان حج گزار در ذکر نام و مشخصات مشایخ خود در مصر، شام و حرمین شریفین و معرفی آثار و تألیفات آنها پرداخته است. در این میان ابن رشید فهری بیشترین اهتمام را به مشیخه نگاری و فهرست نگاری داشته و سفرنامه نویسی وی را می توان گونه ای مشیخه نگاری توصیف کرد.

۱۲۵. «بعض المظاهر الدينية فی رحلة عبدالله بن الصباح الأندلسی»/جمعه شیخه. مجلة دراسات اندلسية (مغرب). ش ۱۲ (۱۹۹۴م)، ص ۳۶ - ۴۴.

تحلیلی از مطالب و مشاهدات ابن صباح اندلسی در قرن هشتم هجری درباره آداب و رسوم و عادت دینی اهالی مغرب، مصر، مکه و مدینه منوره در سفرنامه حج وی است که عنوان نسبه الأخبار و تذکرة الأخیار به آن داده است. از این سفرنامه تنها یک نسخه در دارالکتب الوطنیه تونس موجود است و محتوای آن مورد توجه محققان واقع شده است. مشاهدات ابن صباح از مدارس دینی مکه و مدینه، اوقاف و صدقات حرمین شریفین و بررسی مظاهر دینی در نواحی شرقی اهمیت دارد. در این مقاله به گردآوری مطالب ابن صباح درباره وضعیت دین و دینداری، به خصوص ضرورت ارتباط داشتن اهالی تحت اندلس با حرمین شریفین و آگاه شدن از تعالیم دینی پرداخته شده است.

۱۲۶. «بلاد الحجاز خلال النصف الثاني من القرن الثامن الهجرى/الرابع عشر الميلادی فی ضوء رحلة ابن الصباح

الأندلسي/جمال عبدولي. مجلة دراسات تاريخية (عراق). ش ٢٤ (ژوئن ۲۰۱۸م)، ص ۸۷ - ۱۲۸.

تحليلي از گزارش ابن صباح اندلسي در سفرنامه حج خود در قرن هشتم هجري درباره نظام اجتماعي و فرهنگي حرمين شريفين است. مسير سفر ابن صباح از غرناطه به سبته، فاس، مراکش، تلمسان، تونس و سپس مصر و حرمين شريفين بوده است. در اين مقاله مطالب ابن صباح در توصيف جغرافياي طبيعي و تاريخي مکه، طائف و يمن بررسي شده و بر اهميت آن تأکيد شده است.

۱۲۷. بلاد المغرب و مصر من خلال رحلة أبي عبدالله محمد بن الطيب الفاسي: دراسة تاريخية حضارية / ترکی احمد المخلفی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: علی بن عائش المزينی. الجامعة الإسلامية، ۱۴۳۵ق.، ۲۴۳ص.

پژوهشي درباره جغرافياي طبيعي و تاريخي و فرهنگي مغرب و مصر در سفرنامه حج محمد بن طيب شرقي فاسي است که در سال ۱۳۹۱ قمری حج گزارده و راه حج و منزلگاههاي آن از فاس به طرابلس، مصر و حرمين شريفين را توصيف کرده است. ابن طيب در مسير بازگشت از مصر به مغرب نيز اطلاعاتي از فضاي تعليمي و مدارس و ملاقات با عالمان و مشايخ مصر ارائه کرده است. در اين پژوهش مسيرهائي حرکت ابن طيب شرقي و مطالب و مشاهدات او درباره تونس، الجزائر، مراکش و اسکندريه و قاهره بررسي و تحليل شده است.

۱۲۸. بلوغ المرام بالرحلة الى بيت الله الحرام/عبدالمجيد بن علي الزبادي المنالي. مقدمه و تصحيح: محمد زينهم. قاهره: دارالثقافية للنشر، ۱۴۲۷ق.، ۴۵۶ص.

از سفرنامه هاي حج مغربي در قرن دوازدهم و مشتمل بر گزارش حجگزاري عبدالمجيد زبادي منالي حسني ادريسي (۱۱۶۳ق.) ملقب به مرادي، اديب و فقيه مالکي، از شرفاي (سادات) فاس است که سفر حج وي بيش از يک سال و نيم از رجب سال ۱۱۵۸ قمری تا اواخر ذي قعدة ۱۱۵۹ قمری به درازا انجاميد. سفرنامه زبادي منالي از معدود سفرنامه هاي مغربي است که حاوي مطلبي درباره مراقد اهل بيت عليه السلام در بقيع است. از آنجا که نويسنده، معماری و تاريخچه اين مراقد پيش از تخریب توسط وهابيان را بيان کرده، مشاهداتش اهميت ويژه دارد. افزون بر اين، در اين سفرنامه، توصيفي از راه حج، جغرافياي مکه، معماری کعبه و مسجدالحرام، اماکن متبرکه مکه و نيز تاريخ و جغرافياي مدينه منوره، مسجدالنبی و برخي از مساجد و نواحي و اماکن و مزارهاي مدينه آمده است. نويسنده تنها بر مشاهدات خود تکیه نکرده، بلکه گزارش ديگران را نيز مورد استناد قرار داده و از سفرنامه ابن جبير، سفرنامه ابوسالم عياشي و شفاء الغرام فاسي در بيان تاريخچه حرمين شريفين بهره برده است. در اين سفرنامه، قصايد و قطعاتي در مدح و منقبت اهل بيت عليه السلام نيز نقل شده است.

۱۲۹. «البنية الزمنية للرحلة العياشية ماء الموائد» / عبدالكريم بناهض. مجلة إشكالات في اللغة و الأدب (الجزائر). ش ۱۲ (می ۲۰۱۷م)، ص ۱۷۲ - ۱۹۱.

«تحقيقي درباره تاريخگذاري نگارش سفرنامه ماء الموائد توسط ابوسالم عياشي (۱۰۹۰ق.) از عالمان و سفرنامه نگاران مغربي در قرن يازدهم هجري است. عياشي در سال هاي ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری حج گزارده و يادداشت هاي مختلفي از مباحثات و مذاکرات خود با اهل علم و مشايخ حجاز و مصر گردآوري، و در قالب سفرنامه ماء الموائد فراهم ساخت. در اين مقاله مراحل

تألیف سفرنامه و افزوده‌های عیاشی در سفرهای بعدی بررسی، و به رویکرد صوفیانه و ادیبانه وی در این سفرنامه پرداخته شده است.

۱۳۰. «بیت المقدس فی أدب الرحلات المغربية: رحلة البلوی أنموذجاً»/رغده علی زبون. الجامعة الإسلامية للبحوث الإنسانية (فلسطين). ش ۱ (ژوئیه ۲۰۱۹م)، ص ۲۲۱ - ۲۴۲.

پژوهشی موضوعی درباره سفرنامه حج خالد بن عیسی بلوی با عنوان تاج المفرق فی تحلیله علماء و بررسی گزارش‌های وی درباره اماکن، مساجد و آثار دینی بیت المقدس است. بلوی در سال ۷۳۸ قمری حج گزارده و در مسیر بازگشت به مغرب، به بیت المقدس رفت و مشاهداتش درباره بیت المقدس و مسجدالاقصی را در سفرنامه خود گزارش کرد. در این مقاله، اطلاعات بلوی با دیگر جغرافیدانان و سفرنامه‌نگاران مقایسه شده است.

۱۳۱. «بین الأندلس والمغرب، أبو اسحق النمیری الغرناطی»/عبدالقادر زمامه. المناهل (مغرب). ش ۳۸ (دسامبر ۱۹۸۹م)، ص ۱۶۲ - ۱۷۱.

گزارشی از زندگی، آثار و سفرهای ابواسحاق ابراهیم، معروف به ابن الحاج غرناطی نمیری (۷۷۴ق)، از جمله سفر حج وی در سال ۷۳۷ قمری است. وی در این سفر از عالمان و مشایخ مصر، شام، عراق و حرمین شریفین دانش آموخت و در سفرنامه‌اش از آنها یاد کرده و شماری از کتب و مشایخ سرشناس حرمین را نام برده است. ابن حاج در مراحل سفر با خالد بن عیسی بلوی، نویسنده تاج المفرق همراه بوده و در بازگشت به تونس آمده و دوستش بلوی را در شهر قسنطینه ملاقات کرده است. نیز به گزارش‌های وی از اوضاع اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی شهر بجایه، طنجه، فاس، سلا و دیگر شهرهای مراکش اشاره شده و از سفر دوم وی به بلاد شرقی در سال ۷۴۹ قمری یاد شده است. همچنین به سفر طولانی و سختی در همراهی سلطان ابو عنان مرینی، از شهر الحرکه به سمت قسنطینه و زاب سخن رفته و در پایان تألیفات ابن حاج معرفی شده است.

۱۳۲. «ثراء الخطاب النقدي و تنوعه فی النص الرحلی لابن رشید السبتي: ملء العیبه بما جمع بطول الغیبه فی الوجهة الوجهیه إلى الحرمین مکه و طیبه»/مولای علی السلیمانی. مجلة جذور (سعودی). ش ۳۹ (ژانویه ۲۰۱۵م)، ص ۷۵ - ۹۷.

پژوهشی در سفرنامه ابن رشید فهری، با عنوان ملء العیبه از جنبه نقدي ادبی و زبان‌شناسی و فلسفه شعر است. محمد بن عمر بن محمد ابن رشید فهری سبتي (۶۵۷ - ۷۲۱ق) را ادیب، آگاه به تفسیر و تاریخ و سفرنامه‌نگار و صاحب آثاری از جمله: السنن الابین و المورد الأمع فی المحاکمة بین الإمامین البخاری و مسلم فی السند المعنعن، ترجمان التراجم، إفاة النصیح بالتعریف یاسناد الجامع الصحیح دانسته‌اند. در این مقاله ضمن بررسی سبک ادبی ابن رشید، به گردآوری شواهد شعری و گفتمان نقد در سفرنامه وی پرداخته و دیدگاه‌های ادبی ابن رشید و نکات و دقایق وی در صنایع و فنون ادبی تحلیل گردیده است. نکاتی درباره صرف افعال، نکات نحوی و نقل قطعات و نمونه‌های شعری از سفرنامه، توجه ابن رشید به اصول و مبانی نقد ادبی، نقد اجتماعی و نقد اخلاقی از مواردی است که در مقاله با ذکر مثال به آنها پرداخته شده است.

۱۳۳. تاج المفرق فی تحلیله علماء المشرق/خالد بن عیسی البلوی. تحقیق: حسن السائح. أبوظبی: صندوق أحياء التراث الإسلامي بین المغرب والإمارات، بی‌تا، دو جلد، ۶۲۰ص.

گزارش سفر حج خالد بلوي (۷۶۸ق.) به سال ۷۳۸ قمری و حاوی توصیف حرمین شریفین، مسجدالحرام و مسجدالنبی و شماری از اماکن و مساجد و مراقد حرمین شریفین است. بلوي علاوه بر ثبت مشاهداتش از حرمین شریفین از وضعیت شهرها، مدارس، مساجد و مزارهای بین راه خبر داده و تجارت و زراعت و موقعیت اجتماعی هر شهر را گزارش می‌کند. اهتمام وی در ذکر نام عالمان و مشایخ، توصیف راه حج، معرفی مساجد مدینه منوره و معماری کعبه، از ویژگی‌های سفرنامه اوست. نشر مسجع این سفرنامه از ویژگی‌هایی است که پیش از آن و نیز در قرون بعدی کمتر مشابهی در سفرنامه‌های حج دارد. نسخه‌ای از این اثر در مکتبه الحرم النبوي الشريف ش ۸۰۸۵ و نسخه دیگری در مکتبه آل هاشم و نسخه سوم در مرکز السنه ش ۱۳ نگهداری می‌شود.

۱۳۴. التبادل الثقافي بين مكة و المغرب الإسلامي / ابوالقاسم سعدالله. مجلة ثقافتنا (الجزائر) ش ۳۲، ص ۷ - ۲۶. نیز در: الندوة الإسلامية السنوية الكبرى لموسم حج ۱۴۲۳ق.، المملكة العربية السعودية وزارة الحج، ۱۴۲۳ق.

گزارشی تحلیلی از نخستین مراحل شکل‌گیری اسلام در مغرب و نقش حج و حرمین در تعمیق فرهنگ اسلامی در مغرب است. نویسنده بر اهمیت نقش حجگزاران مغربی و تبادلات فرهنگی حاصل از سفر معنوی حج تأکید کرده و ضمن معرفی برخی سفرنامه‌های مهم مغربیان، با استناد به گفته‌ها و خاطرات آنان، از تبادل فرهنگی بین مکه و مغرب سخن گفته و آن را با تکیه بر دستاوردهای دو مرحله سفرنامه‌نگاری توضیح داده است. مرحله اول سفرنامه‌نگاری مغربیان به قرن هفتم تا دهم هجری و مرحله دوم به قرون بعدی تا دوره معاصر اختصاص دارد. در مرحله اول سفرنامه‌های مهم شکل گرفته و سپس حوادث و تحولاتی که موجب ناامنی راه حج شده، سبب افول سفرنامه‌نگاری شده است؛ گرچه برخی سفرنامه‌های تونس و الجزایر و موریتانی از قرون دوازده و سیزده هجری در دست است. نویسنده از سفرنامه ابوسالم عیاشی به عنوان یکی از سفرنامه‌های حج مغربی یاد کرده و ویژگی‌ها و ساختار این اثر را به عنوان نمونه‌ای از الگوی سفرنامه‌نگاری مغربیان توصیف کرده است.

۱۳۵. تتبع رحلات الأندلسيين و المغاربة المطبوعة و المخطوطة من القرن الثالث الهجری حتى القرن التاسع الهجری / آمنه بدوی. اردن: الجامعه الاردنيه. بی‌تا.

فهرستی از سفرنامه‌های مهم اندلس و مغرب، با تأکید بر سفرنامه‌های حج از قرن سوم تا قرن نهم هجری است که با استناد به منابع مختلف فراهم آمده است. نویسنده از انواع سفرنامه‌های سفارتی، حجازی، علمی و سیاحتی اندلس و مغرب سخن گفته و با شناسایی سفرنامه‌های موجود، گزارشی از نسخه‌های خطی هر سفرنامه و نیز وضعیت چاپی آنها ارائه کرده است. در معرفی سفرنامه‌های حج، از سفرنامه‌های ابن جبیر، ابن بطوطه، عبدري، ابن رشيد فهری، ابن خلدون، قصادی، ابو عصیده بجائی و شماری دیگر سخن رفته است.

۱۳۶. «تجلیات السرد فی أدب الرحلة، قراءة فی کتاب «الرحلات الحجازية فی الأدب الجزائري» لسميرة أنساع» / سعیده الحمداوی. مجلة المدونة (هند). ش ۲، ص ۹۷ - ۱۱۴.

بررسی و تحلیل ساختار، مباحث و محتوای کتاب سمیره انساع، با عنوان الرحلات / لـحـجـا زیـتـه فی الادب الجزائری است که در آن ضمن گزارش تاریخچه حجگزاران در الجزائر، سفرنامه‌های حج الجزائریان از قرن ۱۱ تا ۱۳ قمری معرفی و تحلیل شده است. نویسنده ضمن اشاره به تاریخچه سفرنامه‌نگاری حج، از تلاش سمیره انساع در مطالعه تاریخ سفرنامه‌نگاری حج نزد

الجزائريان و شناسايي شماری از سفرنامه‌هاي چاپ شده و مخطوط سخن گفته و به برخي ويژگي هاي كتاب وي پرداخته است. سپس به مصادر و منابع سميره انساعده در اين مطالعه اشاره کرده و ملاحظاتى در خصوص تعداد و اهميت سفرنامه‌هاي حج الجزائريان در سه قرن اخير بيان کرده است.

۱۳۷. التحفة البهية فى الرحلة الشرقية / بدر احمد ابن الحاج حمو. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌هاي حج الجزائري در اواخر قرن سيزدهم هجري است؛ گرچه در برخي منابع، که اين سفرنامه را معرفي کرده‌اند، محل نسخه آن مشخص نشده است. سعاد آل شيخ در مقاله‌اي با عنوان الرحلة الحجازية السياحية که به المؤتمر الدولي الأول لدوحة، ۲۰۱۰م. ارائه کرده، گزارشي از اين سفرنامه و ساختار و محتوای آن ارائه کرده و به دليل اهميت مشاهدات نویسنده از اماکن و آثار تاريخي و جغرافياي طبيعي و نیز توجه به روابط انساني در اين سفرنامه، آن را در زمره سفرنامه‌هاي سياحتي - حجازي طبقه‌بندي و معرفي کرده است. نیز در رساله تحقيقي مسأله الحج في السياسة الإستعمارية الفرنسية بالجزائر، نوشته قبایلي هواري (دانشگاه وهران الجزائر، ۲۰۱۴م.) در ملاحظات كتاب در فهرست سفرنامه‌هاي حجازي الجزائري، اين سفرنامه معرفي شده و از وفات نویسنده در دهه دوم قرن بیستم سخن رفته است.

۱۳۸. تحفة النظار فى غرائب الأمصار و عجائب الأسفار / محمد بن عبدالله بن بطوطه. تحقيق: درويش الجويدى. بيروت، صيدا: المكتبة العصرية. ۲۰۰۴م. ۲ جلد.

از مهم‌ترین سفرنامه‌هاي مغربي در قرن هشتم هجري و مشتمل بر اطلاعات گسترده‌اي از راه حج و توصيف مکه و مدینه، اماکن و مساجد و مناصب و مشاغل اين دو شهر مقدس است. برخي محققان مغربي (الرحلات من المغرب واليه ص ۴۸)، سفرنامه ابن بطوطه را در طبقه سفرنامه‌هاي حجازي دسته‌بندي کرده‌اند. سفرنامه ابن بطوطه حاوي آگاهي‌هاي مهمي از راه حج شامي، راه عراق، راه بحرين به حجاز، راه یمن به حجاز و راه دریاي عذاب و نیز معرفي کاروان‌هاي حج است. گزارش‌هاي ابن بطوطه از مکه و آداب و رسوم مکيان گرچه برگرفته از سفرنامه ابن جبیر و عبدري به نظر مي‌رسد، اما دارای آگاهی‌هاي دست اولي از جغرافياي طبيعي شهر مکه، تعداد درها و ستون‌هاي مسجدالحرام و توصيف کعبه است. نیز آگاهی ابن بطوطه از مجاورين مغربي حرم مدني و بيان مطالبی درباره حاکمان و مناصب مدینه منوره و تعداد دفعات حجگزارى وي از راه‌هاي مختلف، دارای اهميت است. اين اثر به زبان‌هاي ديگر در آمده و منتشر شده است. ترجمه فارسي آن توسط محمدعلي موحد (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹ش) بارها بازنشر شده است.

۱۳۹. التحليق الى البيت العتيق / عبدالهادي التازي. رياض: داره الملك عبدالعزيز (كتاب الدارة، رقم ۱)، ۱۴۲۲ق.، ۱۴۴ص.

اين اثر گزارش سفر حج عبدالهادي تازي، نویسنده و ديپلمات مغربي، به سال ۱۳۷۸ق. / ۱۹۵۹م. به همراه هيئتي سياسي و فرهنگي از کشور مغرب به حرمين شريفين است. نویسنده در اين سفرنامه از دیدارهايش با چهره‌هاي فرهنگي و برخي مسئولان حجاز و نیز از برخي گروه‌هاي حجگزار و بخشي از تاريخ اجتماعي مکه در دوران معاصر گزارش مي‌دهد. اين سفرنامه بر پايه يادداشت‌هاي سفر، چهل سال پس از سفر حج نگاشته شده است. تازي در گزارش سفر به مکه، به يادکرد اعمال بسنده کرده و از رفتار مردم و امکانات رفاهي مانند آمبولانس‌ها و خدمات درمانی و بهداشتی سخن گفته است. ذکر رفتارهاي ديني و اجتماعي و

رسم‌های مردم مغرب و دیگر کشورها در سفر حج، از موضوعات مورد توجه نویسنده است. از دیگر آثار تازی در موضوع حج می‌توان به کتاب *رحلة الرحلات*، ریاض، ۲۰۰۵م اشاره کرد که گزارشی مشروح از صد سفرنامه حج (منظوم و مثنوی) اهالی اندلس و مغرب تمدن اسلامی است که شماری از آنها خطی و برخی نیز به صورت چاپی در دست‌اند.

۱۴۰. *التحیة الغالبة فی رحلتی الأولى إلى البقاع الحجازیة / عبدالرحمن بن محمد فتحا ابن الحاج السلمي*. نسخه در: فاس

گزارش سفر از مغرب به حجاز و یادداشت‌های سفر حج عبدالرحمان السلمي، مشهور به ابن الحاج (۱۷۰ق). در سال ۱۱۱۵ قمری است. به گفته عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب والیه* (۴۹)، ابن الحاج چندین سفر حج انجام داده و در نهایت در مدینه منوره از دنیا رفته و سفرنامه مذکور دست‌آورد سفر نخست وی است. گاه سفرنامه مذکور به پسر یا نواده ابن الحاج نسبت داده شده است. عبدالعزیز با اینکه چند عنوان سفرنامه برای ابن الحاج ذکر کرده، محل نگهداری آنها را مشخص نکرده است. با وجود نشانی‌هایی از اصل نسخه این سفرنامه در فاس، معلوم نیست که در کدام کتابخانه نگهداری می‌شود.

۱۴۱. «تراث ابن مرزوق الخطیب لتاریخ المجاورین بمكة المكرمة و المدينة المنورة فی القرن الثامن الهجری مصدرأ» / حسن الوراکی. *مجلة الفضاء المغاربی (الجزائر)*. ش ۲ (۲۰۰۳م)، ص ۱۲ - ۲۷.

پژوهشی درباره سفرنامه حج و مشاهدات شمس‌الدین محمد، معروف به خطیب و ابن مرزوق، از عالمان و فقیهان مغرب درباره مجاوران حرمین شریفین و فهرست نام مشایخ و عالمان مغربی در حجاز است. ابن مرزوق در سال ۷۱۰ قمری در تلمسان به دنیا آمد و در نوجوانی به شرق سفر کرد و از علمای مصر و حجاز به مدت پانزده سال علوم مختلف را فراگرفت و سپس به مغرب بازگشت. نویسنده به رویکرد مشیخه‌نگاری ابن مرزوق در سفرنامه حج پرداخته و از کتاب مهم او با عنوان *عجالة المستوفی المستعاجز فی ذکر من سمع من المشائخ دون من اجاز من ائمة المغرب و الشام و الحجاز* سخن گفته و فهرستی از دانشوران مغربی مجاور حرمین شریفین را استخراج نموده و سپس به فعالیت‌ها و اقدامات آنان در فراگیری دانش‌های اسلامی در حجاز پرداخته است.

۱۴۲. «تخریج قصیده الحج و الزیارة فی رحلة بناصر الدرعی» / عبدالهادی التازی. *مجلة جنود (سعودی)*، ش ۲۶ (فوریه ۲۰۰۸م)، ص ۱۳۱ - ۱۵۴ نیز در: *مجلة التذكرة (مغرب)*. ش ۷ (سپتامبر ۲۰۰۷م)، ص ۷ - ۲۲.

بررسی و تحلیلی درباره قصیده الذهبیه ابن رشید بغدادی و بازتاب آن در سفرنامه دوم (*الرحلة الناصریة*) ابوالعباس احمد درعی (۱۲۹ق). و مقایسه آن با نقل تقی‌الدین فاسی در *العقد الثمین* است. طبق گزارش برخی شرح حال‌نگاران، ابن رشید بغدادی چندی به مراکش آمده و سپس به اندلس رفته و در سال ۶۶۱ قمری عزم سفر حج کرده و این قصیده را سروده است. به گفته تازی در کتب خطی تقی‌الدین فاسی این قصیده با عنوان *الذهبیه فی الحجة المکیة و الزورة المحمدیة* نامگذاری شده است. فاسی قصیده را طی مکتوبی از طریق معمر بن محمد بن داوود صالحی و نیز از طریق ام‌الحسن فاطمه، دختر مفتی مکه، شهاب‌الدین احمد بن قاسم العمری، به صورت شفاهی دریافت کرده و برخی سفرنامه‌نگاران مغربی نیز مانند ابن طیب شرقی و ابومدین درعی ابیاتی از آن را نقل کرده بودند. تازی سپس به ارائه گزارش ابن ناصر درعی از این قصیده پرداخته و سپس اختلاف روایت و دیدگاه او با فاسی و برخی اشتراکات آن دو در نقل ابیات را یادآور شده است.

۱۴۳. *الترجمة الكبرى في أخبار المعمور برّا و بحرّا* / ابوالقاسم الزياني. تحقيق و تعليق: عبدالكريم الفيلاي. رباط: نشر دار المعرفة، ۱۹۹۱م، ۶۵۹ص.

گزارش سفرهای سه گانه حجازي و سفارتي ابوالقاسم زياني (۱۱۴۷-۱۲۴۹ق.) مورخ و سياستمدار مغربي است. وي دو بار در سال هاي ۱۱۶۹ و ۱۱۷۱ قمری حج گزارد و حاصل سفرهای وي اين اثر مفصل است. گاه نام های دیگری نیز برای اين سفرنامه آورده اند. نیز اين سفرنامه مشتمل بر مشاهدات سفر ديپلماتيك نويسنده در سال ۱۲۰۰ و ۱۲۰۶ قمری به استانبول است. توصيفات نويسنده از منزلگاه هاي حج، چاه ها و چشمه هاي بين راه مغرب تا حجاز، معرفي مکه و مدينه و مساحت مسجدالحرام و مسجدالنبي و نیز اطلاعاتي که جغرافياي طبيعي جزيره العرب، مصر و چين و ديگر بلاد شرق داده، اهميت دارد. گسترده گي اطلاعات کتاب سبب شده گاه از آن به عنوان سفرنامه عمومي ياد کنند.

زياني در کار تأليف و سفرنامه نگاري و جمع آوري مطالب تاريخي فعاليت داشته و سفرنامه اش حاوي اطلاعاتي گسترده از شهرهاي بين راه و توصيف منزلگاه ها و راه هاي حج است. از اين سفرنامه نسخه هاي مختلفي در دست است.

۱۴۴. *التعريف بابن الطيب الشرقي / عبدالعلي الودغيري*. چاپ اول، منشورات عكاظ، ۱۴۱۰ق.

شرح حال و آثار و سفرهاي حج محمد بن طيب، معروف به شرقي (۱۱۷۱ق.)، از علماي مغرب است. نويسنده به بررسي مقاطع مهم زندگي ابن طيب شرقي پرداخته و آثار حديثي، رجالي و فقهي او را معرفي کرده است. نويسنده ضمن بررسي مراحل و مقاطع مهم زندگي ابن طيب و فراگيري دانش از علماي حجاز، گزارشي از آثار وي ارائه کرده و به اهميت مشاهدات او از حج و حرمين اشاره کرده است. سپس از سفرهاي چند گانه حج ابن طيب سخن رفته که حاصل آن سه سفرنامه بوده است. حج گزاري ابن طيب در سال ۱۱۳۹ قمری و گزارش مکتوب آن در سفرنامه اي که گاه با عنوان: رحلة ابن الطيب من فاس الي مکه المکرمه منتشر شده، در ادامه بررسي شده است.

۱۴۵. *التعريف و الايجاز ببعض ما تدعو الضرورة اليه في طريق الحجاز* / ابوسالم عبدالله بن محمد العياشي. تحقيق: سعيد واحيحي. تقديم: محمد معروف الدفالي. دار البيضاء (مغرب): مجلة امل للتاريخ و الثقافة و المجتمع، ۲۰۱۸م.

رساله مختصري است که عياشي براي شاگرد و دوستش قاضي فاس ابوالعباس مكيدي در تاريخ ۲۸ ربيع الاول ۱۰۶۸ قمری به منظور راهنمايي وي در انجام سفر حج نگاشته و برخي آن را همان الرحلة العياشيه الصغري و برخي نیز اين دو رساله را متفاوت دانسته اند. عياشي هنگام نوشتن اين اثر در مسجد خود بوده و در نامه مكيدي از عزم او براي سفر حج در همان سال آگاه مي گردد و ضمن اظهار تأسف از عدم آمادگي براي انجام اين سفر معنوي، از راه حج و مشكلات آن و مناسك حج سخن مي گويد. ويژگي اين اثر، دادن اطلاعاتي از کاروان هاي حج در قرن يازدهم هجري و بررسي و وضعيت حج گزاري در مغرب و ذکر نکاتي در راهنمايي حج گزاران است. عياشي به اهميت کاروان حج سلجماسي و امتياز آن بر ديگر کاروان ها اشاره کرده است.

۱۴۶. *التفاعل الثقافي بين دول المغرب في العهد العثماني من خلال الرحلات الحجازية / ليلي الغويني*. رساله کارشناسي ارشد. دانشگاه الجزائر: دانشکده علوم اجتماعي و انساني، بی تا.

پژوهشي درباره وضعيت سياسي و فرهنگي شهرها و نواحي مغرب اسلامي در عهد عثماني از قرن دهم تا قرن سيزدهم هجري،

بر اساس مستندات سفرنامه نویسان و حج گزاران، است. در این پژوهش تاریخچه‌ای از کاروان‌های حج مغربی و منزلگاه‌های حج از مغرب تا مکه ارائه شده و سپس ضمن معرفی شماری از سفرنامه‌های مهم عهد عثمانی، مانند سفرنامه ابن ملیح سراج، سفرنامه ابوسالم عیاشی، سفرنامه ورثیلانی و سفرنامه محمد بن عثمانی سنوسی، مناسبات فرهنگی میان مراکش، الجزائر، تونس و لیبی بر پایه مشاهدات مسافران حج توصیف و تحلیل شده است. طبق مستندات این پژوهش در تأثیر و تأثر فرهنگی، وضعیت مدارس و کتب دینی، هجرت و انتقال استادان و عالمان و حمایت امیران از آنها، تحولاتی در مغرب رخ داده که نقش امیران و حاکمان این سرزمین‌ها در آن برجسته بوده است.

۱۴۷. «تمثلات المعرفة في الخطابات المنقولة و الأجناس المتخللة: الرحلة المغربية للعبدی نموذجاً» / ام السعد حیاة. حولیات جامعة الجزائر. ش ۲۶ (نوامبر ۲۰۱۴م)، ص ۲۳۰ - ۲۵۲.

گزارشی درباره ویژگی‌های ادبی سفرنامه عبدی با تکیه بر مبانی زبانشناسی جدید و دیدگاه‌های متفکران مختلف است. نخست به اهمیت و جایگاه این سفرنامه و ارزش ادبی آن در میان سفرنامه‌های مغربی اشاره شده و از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج در قرن هشتم هجری توصیف شده است. نویسنده شیوه روایت، مشاهده و گزارش، تحلیل و نقد، قصه‌گویی و خاطره‌نویسی را در *الرحلة المغربية* عبدی نشان داده و وجوه هر یک از این فرم‌ها در کلیت سفرنامه را نشانه توانمندی عبدی در تدوین متنی ادبی دانسته است. نیز از قصاید و اشعاری که عبدی در سفرنامه خود آورده، محتوای خطابات و روایتگری وی را مشخص ساخته است.

۱۴۸. «تنظیم ركب الحج الجزائری خلال العهد العثماني - بين تلبية المقدس و التواصل الحضاری» / دهان سلیمان. مجلة افكار و آفاق (الجزائر). ش ۵ (۱)، ص ۵۹ - ۶۷.

گزارشی مختصر از کاروان حج الجزائری در دوره عثمانی (از قرن دهم تا نیمه قرن سیزدهم هجری) و سهم آن در گسترش دینداری و تقویت مناسبات فرهنگی در شهرهای بین راه است. نویسنده از اهتمام الجزائریان به حج‌گزاری و برخی مشاغل و خدمات ارائه شده در کاروان حج و مسئولیت امیر کاروان سخن گفته و به نقش حج‌گزاری در ایجاد روابط فرهنگی مغریان با حرمین شریفین و تقویت بنیادهای اجتماعی در الجزائر اشاره کرده و نیز به معرفی مهم‌ترین منزلگاه‌های حج الجزائری پرداخته است.

۱۴۹. *تنظیمات طرق الحج المغربی منذ نهاییة دولة الموحدين حتى نهاییة دولة بنی مرین (۶۶۱ - ۱۸۶۹ق.)* / اربعه احمد عمران المداح. رساله دکتری. استاد راهنما: محمد عیسی الحریری. دانشگاه المنصورة (مصر) : دانشکده ادبیات، ۱۴۳۹ق، ص ۳۰۰.

در این تحقیق از اهتمام دولت‌های قرن هفتم تا نهم هجری در مغرب در سازماندهی و مراقبت از راه حج مغربی و ساخت مکان‌های استراحت و تجهیز کاروان‌های حج سخن گفته شده و مهم‌ترین کاروان‌های حج مغربی و مشکلات راه حج مغربی، با استناد به منابع تاریخی و جغرافیایی گسترده، در پنج فصل بررسی شده است. در فصل اول به مصادر مهم این تحقیق، که عمدتاً سفرنامه‌های حج مغربی بوده، اشاره شده و ضمن معرفی شماری از این منابع، اهمیت اطلاعات آنها در شناخت مسیر کاروان حج فاسی، مراکشی و سلجماسی بیان شده است. در فصل دوم راه‌های حج مغربی به دو راه خشکی و دریایی تقسیم شده و در بخش

راه خشکی از راه حج کاروان فاسی، شامل راه حج ساحلی و راه حج هضاب میانه، راه حج کاروان سلجماسی و راه حج کاروان مراکشی، اطلاعاتی داده شده است.

در فصل سوم انگیزه ها و دلایل سیاسی، دینی و فرهنگی اهتمام به سازماندهی راه حج مغربی و در فصل چهارم کیفیت بهره برداری از آب چشمه ها و چاه ها و ساخت برکه های آب برای حج گزاران مغربی بررسی گردیده است. در فصل پنجم مشکلات و معضلات طبیعی و بروز ناامنی در راه حج مغربی، شیوع بیماری ها و طوفان و دیگر معضلات و راهکار دولت های مغربی از قرن هفتم تا قرن نهم گزارش شده است.

۱۵۰. «التواصل الحضاری بین المشرق و المغرب العربی من خلال الرحلة العیاشیة (ماء الموائد)» / عبدالکریم بناهض. مجلة الآداب و اللغات (الجزائر). ش ۲۴ (دسامبر ۲۰۱۷م)، ص ۲۷۴ - ۲۸۴.

تحلیل و بررسی روابط فرهنگی شرق و غرب اسلامی، با استناد به گزارش های ابوسالم عبدالله بن ابوبکر عیاشی (۱۰۹۰ق). عالم و سفرنامه نگار مغربی در سفرنامه حج مفصل وی با عنوان ماء الموائد است. عیاشی سه بار موفق به انجام مناسک حج و رفتن به حرمین شریفین و ملاقات با مشایخ و استادان نواحی مختلف شد. وی مشاهداتش از شیوه تدریس، مدارس دینی و عادات و رسوم دینی اهالی حرمین شریفین را به تفصیل بیان کرده است. در این مقاله از کیفیت تأثیر و تأثر میان علمای شرق و مغرب اسلامی، با تکیه بر داده های سفرنامه عیاشی سخن رفته و مناسبات فرهنگی و تمدنی جهان اسلام تبیین شده است.

۱۵۱. «التواصل العلمی بین تونس و الحجاز» / محمد حبیب السلامی. مجلة المسار (تونس). ش ۵۵ (فوریه ۲۰۰۲م)، ص ۱۱۹ - ۱۲۲.

نوشته مختصری درباره انگیزه های سفر اهالی تونس به حجاز و تأکید بر اهمیت دو انگیزه، یکی ادای فریضه حج و دیگری کسب علم از علمای حرمین شریفین، است. نویسنده با بررسی فهرست نام مشایخ و مؤلفان تونسی به نام شماری گسترده ای از آنها برخورد کرده که در دوره های مختلف جهت کسب علم و انتقال دانش مغرب راهی حجاز شده و عامل اصلی در تبادل و ارتباط فرهنگی میان حجاز و تونس بوده اند. وی از فقهای مالکی تونس، از جمله علی بن زید، خالد بن ابوعمران تجیبی و علی بن محمد قابسی به عنوان شخصیت های سرشناسی اشاره کرده که نزد علمای حرمین کسب علم کرده اند.

۱۵۲. التواصل الفکری و الروحی بین المغرب الأقصى و المشرق الإسلامیین (مصر و الحجاز: اسسه و مظاهره من بداية القرن السابع إلى اواخر القرن الثامن الهجریین / سعید الملیح. ابوظبی: المجمع الثقافی. ۲۰۰۵م، ص ۷۱۱.

پژوهشی درباره مناسبات فرهنگی حجاز و مغرب و بررسی مصادیق و تجلیات آن در تبادل فرهنگی میان شرق و غرب اسلامی (از قرن هفتم تا قرن هشتم هجری) است. نویسنده با استناد به کتب تاریخی و سفرنامه های حج مغربی، از اشتیاق مغربیان به حرمین شریفین به انگیزه حج گزاران و کسب علم یاد کرده و به شماری از عالمان و مشایخ مغربی مجاور حرمین اشاره کرده و از نقش مصر به عنوان پیوند دهنده میان مغرب و حجاز سخن گفته است. مسیر حرکت کاروان و حج گزاران و مسافران مغربی به حجاز از طریق مصر بود که پس از سلطه ایوبیان، امنیت و امکانات مورد نیاز برای رسیدن به حجاز ایجاد شد و زمینه های خوف و نگرانی حج گزاران و تاجران مغربی از بین رفت. به طور کلی در این بررسی از مناسبات فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و دینی شرق و غرب اسلامی با تأکید بر حرمین شریفین، تونس و مصر سخن رفته است.

۱۵۳. «التواصل القيمي في الرحلة الورثيانية»/عبدالرحمن العزى. در: المؤتمر الدولي ثقافة التواصل. عمان: دانشگاه فيلادلفيا، ۲۰۰۹م.

تحليلي از محتوای سفرنامه حج حسین بن محمد ورثیلانی (۱۱۹۴ق.) از عالمان حجگزار الجزائر، با عنوان *نزهة الانظار في فضل علم التاريخ والاخبار* است که در آن مشاهدات گسترده‌ای از روابط و مناسبات فرهنگی میان بخش‌های شرق و غرب اسلامی آمده است. ورثیلانی در سال ۱۱۷۹ قمری حج گزارده و اخبار و اطلاعاتی از وضعیت سیاسی جهان اسلام و موقعیت آسیا و آفریقا ارائه کرده است.

۱۵۴. *التوجه لحج بيت الله الحرام و زيارة قبره عليه الصلاة والسلام* /ابوالعباس احمد الهلالي السجلماسي. تحقيق: محمد بوزيان بنعلي. مغرب: مطبعة الجسور، ۲۰۱۲م.

از سفرنامه‌های حج مراکشی در قرن دوازدهم هجری و مشتمل بر گزارش سفر حج ابوالعباس احمد بن عبدالعزيز هلالی (۱۱۷۵ق.) در سال ۱۱۵۰ قمری است. گاه در منابع با عنوان *الرحلة الحجازية* نام برده شده است. در مقدمه ادیسی بر رساله تعداد منازل الحج ابوسالم عیاشی (۱۰۳۷ - ۱۰۹۰ق.)، ضمن اشاره به سفر هلالی از منزلگاه‌های حج کاروان سلجماسی که در رساله عیاشی معرفی شده، از ناقص بودن نسخه خطی سفرنامه وی خبر داده شده است. طبق گزارش ابن طیب قادری در کتاب *نشر المثنی*، شیخ هلالی دو بار به سفر حج رفته و گزارش هر دو سفر را در یک سفرنامه حجازی نوشته که در *نشر المثنی* گزیده آن آمده است. محتوای سفرنامه شامل گزارش ملاقات و ارتباط با علمای مصر و حرمین شریفین و دریافت اجازه‌نامه‌های متعدد از آنهاست. نسخه سفرنامه در خزانه سیدی عبدالله البلبالی در شهر توات الجزائر نگهداری می‌شود. در برخی مطالعات، مانند مقاله فاطمه بلهواری، با عنوان *وصف الجنوب الصحراوي الجزائري في ظل الحكم العثماني من خلال مخطوط رحلة أبي العباس الهلالي السجلماسي*، که در *المجلة الجزائرية للمخطوطات* ش ۶، ص ۳۷-۴۷ منتشر شده، بر اهمیت مشاهدات و گزارش‌های هلالی تأکید شده است.

۱۵۵. «الجالية المغاربية في العالم من خلال رحلة ابن بطوطة»/محمد الشريف. *مجلة المواقف (الجزائر)*. ش ۴ (دسامبر ۲۰۰۹م.)، ص ۱۲۶ - ۱۴۷.

تحلیل و بررسی اطلاعات ابن بطوطه از شهرهای تونس، مراکش، الجزائر و اندلس و تشریح اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن است. نویسنده با بررسی آگاهی‌های ابن بطوطه، به مقایسه میان گفته‌های وی درباره شهرهای مغرب و شهرهای شرق اسلامی در مصر و حرمین شریفین پرداخته و شماری از مشایخ و عالمان و قاضیان مغربی را نام برده که در سفر به حجاز با آنها ملاقات کرده و از مناصب و کتب و وضعیت آنها اطلاع داده است. نیز گفته‌های ابن بطوطه درباره جامعه مغربیان حجاز تحلیل و بر اهمیت این گفته‌ها در شناخت نقش مغربیان در فرهنگ دینی حرمین شریفین تأکید کرده است.

۱۵۶. «الجزائر في عيون الرحالة الجزائريين من خلال القرن التاسع عشر: الرحلة المشرقية نموذجاً»/عبدالحق الشرف. *مجلة دورية كان التاريخية (مصر)*. ش ۲۰ (ژوئن ۲۰۱۳م.)، ص ۲۵ - ۳۰.

گزارش مختصری از سفرنامه حج العربی بن علی مشرفی معسکری، از عالمان الجزائر در اواخر قرن نوزدهم میلادی است. سفرنامه مشرفی به صورت خطی در برخی کتابخانه‌های مغرب مشاهده شده و عنوان آن *الرحلة العريضة في اداء*

الفريضة ثبت شده است. در این مقاله، محتوای این سفرنامه درباره جغرافیا و فرهنگ الجزائر بررسی شده است.

۱۵۷. الجزائر من خلال رحلات المغاربة في العهد العثماني / مولای بالحمیسی. چاپ اول، الجزائر: الشركة الوطنية للنشر والتوزيع، ۱۹۸۱ م.، ۲۰۰ ص

تحقیقی درباره تاریخ و فرهنگ الجزائر در سفرنامه‌های عهد عثمانی، با تمرکز بر سفرنامه‌های حج مغربی است. مطالب در دو بخش و بر محور سفرنامه *النفحة المسكية* تمکروتی، *ماء الموائد* ابوسالم عیاشی، سفرنامه ابن زاکور و *الترجمان الکبری* زیانی تنظیم شده است. نخست سفرنامه‌های مغربیان به سفرنامه‌های علمی، سفارتی و حجازی تقسیم شده و سپس شرح زندگی و آثار تمکروتی، عیاشی، ابن زاکور و زیانی ارائه شده است. در بخش دوم گزیده‌ای از این چهار سفرنامه در توصیف راه حج و کاروان حج سجماسی، اماکن و شهرهای الجزائر و برخی اجازات دریافتی از علمای الجزائر آمده است.

۱۵۸. «الجزائريون و الرحلة إلى الحجاز خلال عهد الإستعمار الفرنسي»/عبدالقادر الصحراوي. مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر). ش ۷ (دسامبر ۲۰۱۴ م.)، ص ۱۷۰ - ۱۷۹.

گزارشی تحلیلی از وضعیت حجگزاران اهالی الجزائری مقارن آغاز استعمار فرانسه از دهه سوم قرن نوزدهم میلادی با استناد به برخی سفرنامه‌ها و تراجم نگاری صورت گرفته است. به گفته نویسنده، فرانسه درباره ارتباط میان الجزائر و حرمین شریفین حساسیت به خرج داده و از بیداری اسلامی، که ناشی از معنویت حج و گردهمایی مسلمانان بود، واهمه داشت. نیز به سیاست تصرف اوقاف حرمین شریفین در الجزائر اشاره شده و سپس اطلاعاتی درباره واکنش استعمارگران به حجگزاران برخی شخصیت‌های دارای نفوذ ارائه شده است. نیز با استناد به *نزهة الانظار في فضل علم التاريخ* و *الاخبار* نوشته حسین بن محمد وریلانی از علمای الجزائر، گزارشی از اهتمام الجزائری‌ها در رفتن به حج و ملاقات با مشایخ و عالمان حرمین ارائه شده است.

۱۵۹. «الجزيرة العربية في الجغرافيات و الرحلات المغربية و ما اليها»/محمد المنوني. در: *اليه مصادر تاريخ الجزيرة العربية*. چاپ اول، جامعة الرياض، ۱۳۹۹ ق.، ج ۲، ص ۲۹۹ - ۳۲۶. نیز منتشر شده در: *المجمع العلمي العراقي*، ش ۲۹ (مارس ۱۹۷۸ م.)، ص ۱۵۰ - ۱۸۷.

گزارشی از مهم‌ترین منابع جغرافیایی مغربی و سفرنامه‌های مهم مغربی است که در آنها حجاز و جزیره العرب معرفی شده‌اند. نویسنده نخست منابع مربوط به جغرافیای عمومی، مانند اثر البکری و ادیسی و کتاب *مجهول المؤلف الاستبصار في عجائب الامصار* (وصف مکه و المدینه و المغرب) را معرفی کرده و از توجه به شناسایی اماکن حرمین شریفین در دیدگاه جغرافیدانان مغربی سخن گفته است. سپس به ترتیب تاریخی سفرنامه‌های مهم مغربی، مانند سفرنامه ابن جبیر، ابن بطوطه، ابن رشید فهری، قاسم تجیبی، ابو عبدالله مغربی، خالد بلوی، شای غنامی، هشوکی، قلسادی، یوسی، حضیکی، ابن عمار، غسال تا سفرنامه نویسان معاصر را نام برده و محل ذکر تاریخ حجاز و جزیره العرب در متن سفرنامه‌ها را نشان داده و اطلاعاتی از وضعیت چاپی و خطی هر سفرنامه آورده است.

۱۶۰. «الجزيرة العربية في رحلة ابن جبیر و العبدري»/عبدالقُدوس الأنصاري. المنهل (سعودی). ش ۵ (۱۹۷۷ م.)

گزارشی از مطالب ابن جبیر و ابو عبدالله عبدري دو سفرنامه‌نگار اندلسی و مغربی قرن هفتم هجری پیرامون جغرافیا، فرهنگ و نواحی شبه جزیره عربستان است. فاصله سفر ابن جبیر با سفر عبدري به حجاز، به حدود یک قرن می‌رسد. ابن جبیر سه بار در

سال‌های ۵۷۹، ۵۸۵ و ۶۱۴ قمری به حجاز آمد و حج گزارد و مطالب سفر نخست را به صورت یادداشت‌های روزانه نگاشت؛ در حالی که سفر حج عبدري از مراکش در سال ۶۸۸ قمری به همراه پسرش آغاز شد، اما توقف‌های طولانی‌اش در شمال آفریقا به منظور سماع حدیث، تا حدود سه سال ادامه یافت. در این مقاله، ضمن نقل گزیده‌هایی از مطالب سفرنامه ابن جیر و الرحلة المغربیه عبدري، توجه آن دو به جزئیاتی از جغرافیای طبیعی، نام کوه‌ها، چشمه‌ها و آثار تاریخی شبه جزیره و اماکن و مساجد و مدارس حرمین شریفین بررسی شده و بر اهمیت و ارزش تاریخی مشاهدات و توصیفات آن دو تأکید شده است.

۱۶۱. جمالیات المكان فی رحلة الحج إلی بیت الله الحرام للحاج ناصرالدین دینی و الحاج سلیمان بن ابراهیم/ بلقاسم بلحارث. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: احمد حیدوش. دانشگاه اُکلی مُحمد أولحاج (الجزائر) : دانشکده ادبیات و زبان‌ها، ۲۰۱۴م.، ۱۳۰ص

گزارشی از سفرنامه حج یک شخصیت فرانسوی به نام ناصرالدین الفونس و یک شخصیت الجزائری به نام سلیمان باعمر در سال ۱۳۴۷ق./ ۱۹۲۹م. است که توسط فردی مغربی، که محقق او را عبدالنبی ذاکر مغربی معرفی کرده، به عربی ترجمه شده است. سپس ضمن بررسی معنای مکان و زیبایی‌شناسی مکان در سفرنامه‌های حج، موقعیت مکانی‌های مقدس و غیر مقدس در سفرنامه حج این دو شخصیت تشریح گردیده و به مشاهدات آن دو درباره غار حراء، عرفات، قبور بقیع و مساجد حرمین شریفین پرداخته شده است.

۱۶۲. جمالیات المكان فی مدونات الرحالة المغاربة و الأندلسیین حتی نهاية القرن التاسع الهجری/ سعاد عبدالله ابورکب. بی‌جا: بی‌نا، ۱۴۳۸ق.، ۲۵۸ص

پژوهشی در سفرنامه‌های حج دانشوران مغربی و اندلسی در شناخت امکان و آثار تاریخی و جغرافیایی نواحی مختلف اسلامی است. در این تحقیق ضمن ارائه تاریخچه‌ای از سفرنامه‌نگاری حج در مغرب و اندلس، به معرفی آثار مهم تا قرن نهم هجری، از جمله سفرنامه ابن بطوطه، ابن جیر، ابو عبدالله عبدري، تجیبی، ابن رشید فهری و ابن جابر اندلسی پرداخته شده و گزیده‌ای از مطالب در معرفی اماکن مقدس حرمین شریفین (مسجد، بقیع، قبور، جبل عرفات، وادی منا) و غیر مقدس - مانند اماکن تاریخی و اهرام مصر - ارائه شده است. نویسنده ضمن تشریح مبانی زیبایی‌شناسی مکان و تبیین رابطه انسان، سفر و مکانی‌های رویکرده‌های نویسندگان مغربی و اندلسی در توصیف مکان‌های تاریخی و جغرافیایی، با عبارات ادبی و هنری، سخن گفته است.

۱۶۳. جمهرة الرحلات / احمد محمد محمود. ریاض: دارالسعودیه، ۱۴۳۰ - ۱۴۳۱ق. ج ۱ - ۲: رحلات الحج؛ ج ۳: الرحلات المحرمة، ج ۴: الرحالة فی دیوان الملك عبدالعزيز

این اثر، که تاکنون هشت جلد آن منتشر شده، مشتمل بر معرفی و ارائه گزیده‌ای از سفرنامه‌های حج در تاریخ حج‌گزاری مسلمانان است و در آن شمار زیادی از سفرنامه‌های حج مغربی‌شناسایی و معرفی گردیده‌اند. احمد محمد محمود روزنامه‌نگاری سودانی الاصل است و بیشتر عمر خود را در مکه و مدینه گذرانده است. وی ضمن ارائه شرح حالی از مؤلفان سفرنامه‌ها، خلاصه‌ای از هر سفرنامه انتخاب کرده است. چهار جلد نخست مشتمل بر ۶۹ سفرنامه حج و جلد سوم درباره سفرنامه‌های مؤلفان غربی و مشاهدات آنان از حرمین شریفین و جلد چهارم به معرفی سفرنامه‌های نوشته شده در دوره ملک عبدالعزيز اختصاص دارد. چهار جلد دوم در سال ۲۰۱۲ میلادی منتشر شد که سفرنامه‌های آن اختصاصی به حج ندارد تحلیل و مقایسه اجمالی عناوین

سفرنامه‌های این مجموعه نشان می‌دهد که بخش عمده سفرنامه‌ها متعلق به دانشوران مغرب (الجزائر، تونس، لیبی و مراکش) است و از جنبه محتوایی نیز اهمیت مشاهدات حج‌گزاران مغربی بیشتر از دیگر نواحی اسلامی است.

۱۶۴. «الجوانب السياسية و الحضارية لبلاد الحجاز كما تصورها رحلة ابن بطوطة في القرن الثامن الهجري» / کرم حملي فرحات احمد. مجلة المؤرخ العربي (مصر). ش ۱۸ (مارس ۲۰۱۰م)، ص ۴۵ - ۹۲.

پژوهشی درباره آگاهی‌های ابن بطوطه از نظام سیاسی-اداری و طبقات اجتماعی مکه و مدینه در قرن هشتم هجری است که در چندین سفر حج از آنها مطلع شده و در گزارش خود در سفرنامه تحفة النظار، به ثبت آنها پرداخته است. این پژوهش در مقدمه و پنج مبحث و خاتمه تنظیم شده است. در مقدمه از اهمیت سفرنامه ابن بطوطه و ویژگی‌های آن سخن رفته و جایگاه ابن بطوطه در میان جهانگردان برجسته توصیف شده است. در مبحث نخست مشاهدات ابن بطوطه از جغرافیای طبیعی مکه و مدینه، معرفی برخی نواحی حجاز و مناطق میان مدینه تا مکه، کاروانسراها، مساجد و قلعه‌ها گزارش شده است. سپس به توصیفات ابن بطوطه از وضعیت سیاسی حجاز، نام امیران حرمین شریفین و رابطه آنها با حاکمان مصر و شام بررسی شده است. سپس در مبحث سوم تا پنجم به ارزیابی مشاهدات ابن بطوطه از طبقات اجتماعی حرمین شریفین، آداب و رسوم، خوراک و پوشاک، جشن‌ها، کشاورزی و عمران، مدارس علمیه حجاز پرداخته شده و در خاتمه به نتیجه‌گیری از این مباحث اقدام شده است.

۱۶۵. «الجوانب من التأثير الصوفي و الثقافي لعلماء المغاربة في المشرق العربي (أحمد بن أبي محلی السلجماسی نموذجاً) من خلال الرحلة الحجازية (الأصليت الخريت في قطع بلعوم العفريت النفريت)» / جاهل عادل بن محمد. مجلة الفضاء المغاربي (الجزائر). ش ۳ (۲۰۱۹م)، ص ۲۱ - ۴۲.

در این مقاله با تأکید بر مقاطع مهم زندگی ابوالعباس فیلالی سلجماسی عباسی، مشهور به ابن ابی محلی (۱۰۲۲ق.) از فقیهان و صوفیان سلجماسه مغرب و بر پایه اطلاعات سفرنامه حج وی با عنوان الأصليت الخريت بقطع بلعوم العفريت النفريت، از مناسبات فرهنگی مغرب و مشرق اسلامی سخن رفته و تأثیر تصوف و گرایش‌های صوفیانه وی در برخی رخداد‌های قرن یازدهم هجری و تحولات سیاسی بررسی گردیده است. ابن ابی محلی نخست در سال ۱۰۰۱ قمری حج گزارد و سپس حج دوم خود را در سال ۱۰۱۲ قمری به جای آورد. آن‌گاه با تکیه بر آموزش‌ها و تعلیمات خاصی که به پیروان و همراهانش داد، رهبری قیامی را در مغرب به عهده گرفت. در این مقاله قطعاتی از سفرنامه حج وی نقل شده و رابطه تصوف و فرهنگ سیاسی در مغرب، مصر و حجاز بررسی گردیده است.

۱۶۶. الحافظ ابن رشيد السبتي الفهري و جهوده في خدمة السنة النبوية / عبداللطيف الجیلانی. چاپ اول، بیروت: دار البشائر الإسلامية، ۱۴۲۶ق.

گزارشی از زندگی، رویکرد حدیثی و تأکید بر مباحث حدیثی سفرنامه حج ابن رشید سبتي فهری است. محمد بن عمر بن محمد ابن رشید فهری سبتي (۶۵۷ - ۷۲۱ق.) در سبته به دنیا آمد و در شهرهای اندلس و مغرب دانش‌های اسلامی را فراگرفت و امامت جمعه و جماعت مسجد جامع غرناطه را عهده‌دار شد. او را ادیب، آگاه به تفسیر و تاریخ و سفرنامه‌نگار و صاحب آثاری از جمله السنن الابین و المورد الامع فی المحاکمة بین الامامین البخاری و مسلم فی السند المعنعن، ترجمان التراجم،

إفادة النصيح بالتعريف بإسناد الجامع الصحيح دانسته‌اند.

ابن رشید در سال ۶۸۴ قمری حج گزارد و در مسیر سفر با عالمان، مشایخ و بزرگان زیادی ملاقات کرد و از آنها حدیث آموخت و به شرح فعالیت‌ها و اقدامات حدیثی آنها پرداخت. یادداشت‌ها و ارتباطات فرهنگی وی در سفر حج در اثری چندجلدی با عنوان *ملء العیبه بما جمع بطول الغیبه فی الوجهة و الوجهة الی الحرمین مکة و طیبة* به جای مانده است. جیلانی ضمن معرفی محتوای این سفرنامه، از اهتمام ابن رشید نسبت به علوم حدیثی و ملاقات با حافظان حدیث در مصر و حرمین شریفین سخن گفته و سهم و نقش وی در گسترش میراث حدیثی اهل سنت در مغرب را بررسی و تحلیل کرده است.

۱۶۷. *الحج إلى بیت الله الحرام: ۱۳۴۷ق. / ۱۹۲۹م. الحاج ناصرالدین اتیان دینی؛ سلیمان بن ابراهیم باعمر. ترجمه: عبدالنبی ذاکر. مغرب: منشورات المركز المغربي للتوثيق و البحث عن ادب الرحلة، ۲۰۰۶م.*

گزارش سفر حج دو شخصیت مغربی در دوره معاصر است. با این توضیح که یکی از این افراد، فردی فرانسوی به نام ناصرالدین الفونس اتیان دینی بوده که طبق شواهد و قرائن مسلمان شده و در الجزائر زندگی می‌کرده و دیگری فردی الجزائری به نام سلیمان باعمر است. این دو در سال ۱۳۴۷ق. / ۱۹۲۹م. به حجاز رفته و مناسک حج به جای آورده و مشاهدات خود را از حجگزاران مسلمانان و جایگاه کعبه، مسجدالحرام، غار حراء، بقیع، مسجدالنبی و حرم نبوی به فرانسه نوشته‌اند و چندی بعد این نوشته‌ها، توسط یکی از مترجمان مغربی، به عربی در آمده و با عنوان فوق منتشر گردیده است.

۱۶۸. *الحج و الجهاد بالمغرب و الأندلس منذ بداية عصر المرابطين حتى سقوط غرناطة / انجلاء سامی محمد النبرای. اسکندریه: مؤسسة شباب الجامعة، ۲۰۱۴م.، ۴۵۰ص.*

پژوهشی درباره ابعاد و جنبه‌های فرهنگی و سیاسی حج و جهاد در مغرب و اندلس از سال ۴۴۷ تا سال ۸۹۸ قمری از آغاز دولت مرابطین (حک: ۴۴۱ - ۵۴۱ق.) تا پایان سقوط اندلس است. در این پژوهش به منابع تاریخی و سفرنامه‌ها و کتب جغرافیایی مغربیان استناد شده و از اهمیت سفر حج جهت ایجاد ارتباط با مرکز معنوی امت اسلامی در حرمین شریفین نزد مغربیان سخن گفته شده است. سپس با ارائه نمونه‌هایی از اهتمام و اشتیاق عالمان مغربی به حجاز، شماری از سفرنامه‌های حج را معرفی گردیده و از فرهنگ حج و ابعاد فرهنگی آن در حفظ انسجام و قدرت معنوی اهالی مغرب و اندلس در مقابل مسیحیان سخن به میان آمده و آن‌گاه اهمیت یافتن جهاد در برخی برهه‌ها و برتری آن بر حج، با استناد به نظرات برخی علمای مغرب و اندلس، بررسی شده است. این پژوهش در اصل رساله دکتری نویسنده در دانشگاه جنوب الوادی (مصر) با عنوان *الأبعاد السیاسیة و الحضاریة لفریضتی الحج و الجهاد بالمغرب و الأندلس منذ بداية عصر المرابطين حتى سقوط دولة بني الأحمر ۴۴۰ - ۱۹۸۱ق. / ۱۰۶۹ - ۱۴۹۲* بوده که در سال ۲۰۰۲ میلادی دفاع شده است.

۱۶۹. *«الحجاج التونسيون یساء الیهم فی طریق الحج» / محمد المختار بن محمود. مجلة الزيتونية (تونس)، ش ۵ (فوریه ۱۹۳۸م.)، ص ۱۹۴ - ۱۹۸*

گزارشی درباره مشکلات و مصائب حجگزاران مسلمانان تونس، به‌خصوص اجحاف حکومت‌های محلی بلاد شرقی به آنان و اخذ مالیات و باج و عدم مراعات حقوق برادران مسلمان در غرب اسلامی است. نخست به اجمال گزارشی از حج سال ۱۳۵۶

قمری و آمادگی ۳۸۱ نفر از اهالی تونس از بندر بنزرت و سفر با کشتی ایتالیایی به همراه حجگزاران الجزائر و مغرب داده شده و سپس فهرستی از مشکلات راه حج برای مغربیان و اهالی تونس برشمرده شده است.

بسیاری از مشکلات حجگزاران تونسی به بدرفتاری مسئولان کشتی و تعدی به حقوق آنهاست. به گفته نویسنده، صاحبان شرکت های مسافربری با مسئله حج به صورت یک تجارت نگاه کرده و زمینه اجحاف و ستم به حجاج تونسی از همین نگرش ریشه می گیرد. بسیاری از حجگزاران تونسی وقتی به بندر بنزرت می رسیدند، جایی در کشتی برای آنها باقی نمانده بود سوء مدیریت و عدم هماهنگی در کشتی و عدم مسئولیت حکومت ها در دفاع از حقوق حجاج تونسی، از دیگر مشکلات آنان بوده است.

۱۷۰. «الحجاج المغاربة فی النصف الأول من القرن الرابع عشر الهجرى: الخدمات المقدمة لهم، مساهماتهم، انطباعاتهم»/نوره بنت معجب الحامد. مجلة الجمعية التاريخية السعودية. ش ۱۸ (ژوئن ۲۰۰۸م)، ص ۱۱۷ - ۱۸۷

گزارشی درباره وضعیت حجگزاران در مغرب با تأکید بر سیاست های حکومت سعودی در آغاز تسلط بر حجاز در تسهیل امر حجگزاران برای مغربیان است. نویسنده نخست گزارشی از تاریخچه سفر اهالی مراکش، تونس، الجزائر و لیبی و سختی ها و ناامنی و عدم توجه خلافت عثمانی ارئه کرده و نتیجه گرفته که بسیاری از مصائب و مشکلات این سفر، پس از تسلط آل سعود بر حجاز مرتفع شده است. وی سپس از خدمات و اقدامات سعودی در حمایت از حجاج مغربی، از گسترش حجگزاران در مغرب یاد کرده است.

۱۷۱. «الحجاج المغاربة و الصراعات المذهبية على طريق الحج خلال العصر الوسيط/بودالیه تواتیه. مجلة الناصرية (الجزائر). ش ۱۰ (۲۰۱۱م)، ص ۳۰۶ - ۳۳۴

تحلیلی درباره اثرگذاری حجگزاران در تبلیغ دینی و اشاراتی به تلاش ها و جدال های مذهبی مغربیان در راه حج در قرون میانی و بررسی میزان حمایت حاکمان از گروه های مذهبی است. گروه های مذهبی مغرب در مسیر حرکت کاروان از مغرب به سمت مصر و حجاز، به تبلیغ و نشر دعوت دینی پرداخته و گاه این تلاش ها به جدال و خشونت نیز کشیده می شد. در این نوشته، ضمن اشاره به سیاست مذهبی حکومت های وقت - مانند ایوبیان، مرابطین و موحدین - از اهتمام صوفیان و مالکیان در گسترش دعوت دینی و به دست آوردن حمایت سیاسی در مسیر حرکت حجگزاران سخن رفته و با استناد به سفرنامه های حج، نمونه هایی از جدال های مذهبی گروه ها و فرقه ها و آثار و پیامدهای آن بررسی شده است.

۱۷۲. «الحجاز فی القرن السابع الهجرى على ما فى رحلة ابن رشيد الأندلسی/احمد الجاسر. العرب (سعودی). ش ۱ (اکتبر ۱۹۶۹م)، ص ۵۵ - ۶۳؛ نیز: ش ۷ (آوریل ۱۹۶۹م)، ص ۶۴۲ - ۶۵۸

سلسله مقالاتی (۹ مقاله) در نقل و گزارش بخش هایی از سفرنامه چندجلدی ابن رشید فهری، با عنوان ملء العیبه بما جمع بطول الغیبة فی الوجهة و الوجهة الى الحرمين مكة و طيبة است. محمد بن عمر بن محمد بن رشید فهری سبتی (۶۵۷ - ۷۲۱ق). در شهر سبته مراکش به دنیا آمد و در شهرهای اندلس و مغرب دانش های اسلامی را فراگرفت و در سفر حج در سال ۶۸۴ قمری، با عالمان و مشایخ حجاز ملاقات نمود. طبق گزارش حمد الجاسر، ابن رشید در این ملاقات ها، معارفی درباره احادیث، زهد و اخلاق و آداب و حکمت از مشایخ فراگرفته و نقل کرده است. وی برخی خواب های ابن رشید در

مسجد الحرام را به ملاقات او با علمای حجاز تأویل نموده است؛ از جمله ابن رشید از دیدار و گفتگو با شیخ امام ابو محمد بن زجاج خبر داده که از او سماع حدیث کرده و سپس خوابی دیده که آن را در تأویل سخن آن شیخ زاهد یافته است. سپس رؤیاهای صادقه‌ای از علمای افریقیه و مغرب و اندلس نقل کرده که مشابیه به غرایب و شگفتی‌های تأویلات و تعبیر خواب علمای حجاز داشته است. نیز کیفیت انجام مناسک و اعمال طواف از سوی ابن رشید و تذکر برخی علمای دیگر بلاد و مقایسه آن با قول علمای اندلس و مغرب را گزارش کرده است.

۱۷۳. الحجاز فی نظر الأندلسیین و المغاربة فی العصور الوسطی: ابن جبیر، ابن بطوطه، البلوی، القلصادی/ابراهیم احمد سعید. چاپ اول، دمشق: الاوائل للنشر و التوزیع، ۱۴۲۵ق، ۳۰۴ص.

مروزی بر تعدادی از سفرنامه‌های حج مغربی و اندلسی و تشریح وضعیت سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و تربیتی مکه و مدینه تا قرن نهم هجری است. نویسنده ضمن اشاره به اهمیت حجاز در آثار جغرافیدانان و سفرنامه‌نگاران مغربی، به اشتیاق اهالی مغرب و اندلس در سفر به حجاز و انجام مناسک و زیارت پرداخته است. وی سپس سفرنامه‌های ابن جبیر، عبدری، ابن بطوطه، بلوی و قلصادی را بررسی کرده و در هر بخش، گزیده‌ای از مهم‌ترین مطالب آنان را درباره جغرافیای طبیعی مکه و مدینه، مدارس و مساجد، فرهنگ عمومی و آداب اجتماعی، عمران و اقتصاد، حاکمان و طبقات اجتماعی ارائه و تحلیل کرده است.

۱۷۴. «حج‌گزاری در تونس»/محمد بشیر الشریف. ترجمه: مهدی سرحدی. میقات حج. ش ۵۹ (بهار ۱۳۸۶ش)، ص ۱۹۹ - ۲۰۴

گزارشی از اهمیت و جایگاه حج و حرمین شریفین در فرهنگ مردم تونس است. در این مقاله مختصر - که پیش‌تر در نشریه الحج و العمره (س ۶۱، ش ۱) منتشر شده - ضمن معرفی مختصری از کشور تونس، کیفیت سازماندهی حج‌گزاران و مقررات اعزام به حجاز ارائه شده و از تشکیل گروهی عهده‌دار مسئولیت امور حج، تحت عنوان شورای ملی حج، در تونس یاد شده و برخی کارکرد و وظایف آن معرفی گردیده است. سپس از آداب و مقدمات اعزام به حجاز و اشتیاق مردم دیندار تونس جهت مشاهده کعبه و انجام مناسک حج و زیارت حرم نبوی سخن رفته است.

۱۷۵. الحرم یا رسول الله/محمد بن احمد ابن مسایب التلمسانی. متن قصیده در: رحلة الرحلات، اثر عبدالهادی تازی، ج ۱، ص ۳۶۳ - ۳۶۷. نیز تحقیق و تصحیح قصیده توسط محمد بن شنب، در: مجلة الإفريقية. ش ۴۴ (۱۹۰۰م).

قصیده‌ای در وصف حج و حرمین شریفین، سروده شاعر تلمسانی، محمد بن احمد، معروف به ابن مسایب، است که ظاهراً پس از گزاردن مناسک حج در سال ۱۱۹۰ قمری، قصیده‌ای به نام «الحرم یا رسول الله» سروده است. این قصیده به عنوان نمونه‌ای نیکو از شعر ملحون (عامیانه) در قرن دوازدهم هجری توصیف شده است و با هدف ترغیب و تشویق اهالی الجزائر به حج‌گزاری و زیارت حرم نبوی سروده شده و در آن به مخاطرات راه حج نیز اشاره گردیده است. محمد بن شنب در مقاله‌ای به زبان فرانسه - که عنوان مراحل الحج من تلمسان الی مکه به آن داده شده - محتوای این منظومه را توضیح داده و سپس متن آن را در مجله الإفريقية تصحیح کرده است. همچنین احمد بوسعید در پایان‌نامه خود با عنوان ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ق)، این منظومه را یکی از منابع و مصادر رساله خود در شناخت کاروان حج الجزائري در

عهد عثمانی قرار داده و بر اهمیت محتوای آن تأکید کرده است.

۱۷۶. «حول رحلة ابن طوير الجنة»/ابوالقاسم سعدالله. در: تجارب فی الأدب و الرحلة. چاپ اول، الجزائر: المؤسسة الوطنية، ۱۹۸۱م، ص ۲۶۵ - ۲۷۱. نیز چاپ نخست آن در: مجلة مجمع اللغة العربی بدمشق، مجلد ۵۴، ش ۳.

گزارشی درباره تاریخچه مطالعات مربوط به سفرنامه حج المنی و المنه، نوشته احمد بن طوير الجنة، از عالمان الجزائر است. وی اصالتاً اهل موریتانی بوده و آگاهی دست اولی از آغاز اشغال الجزائر توسط فرانسه در سال ۱۸۳۲ میلادی به دست داده است. نویسنده به دلیل پژوهش مفصلش در تاریخ الجزائر، با عنوان تاریخ الجزائر الثقافي، به اهمیت این سفرنامه پی برده و در جستجوی از سرنخ های آن، از مجله الافریقیه و گزارش فردی فرانسوی از این سفرنامه آگاهی یافته و سپس در مغرب، توسط محمد المنونی، از وجود نسخه در الخزنة العامة رباط مطلع شده، اما موفق به گرفتن نسخه عکسی نشده است. سپس گزارش کرده که در مطالعاتش در کتابخانه های آمریکا و انگلستان، مطلع می گردد که فردی به نام نوریس، سفرنامه را به زبان انگلیسی ترجمه کرده و تعلیقاتی بر آن زده، اما به دلیل تکیه بر یک نسخه، بخش هایی را نخوانده و مواردی را حذف کرده و موضوع سفرنامه را نیز درست دریافت نکرده است. در آخر، از ضرورت تصحیح این سفرنامه توسط محقق عرب زبان سخن گفته است.

۱۷۷. حول الرحلة الزیدانية للحجاز/عبدالرحمن بن زیدان. نسخه در: الخزنة الملكية رباط ش ۳۱۸۹

از سفرنامه های حج مغربی در ادوار متأخر است که ظاهراً تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. از این سفرنامه علاوه بر نسخه الخزنة الملكية، نسخه دیگری در الخزنة العامة رباط ش ۱۲۲۴ د، موجود است که به عبدالرحمان بن زیدان نسبت داده شده و عنوان آن رحلة ثبت شده است. چنانچه این دو نسخه مربوط به یک سفرنامه باشد، در این صورت تاکنون دو نسخه از سفرنامه حج بن زیدان یافت شده است.

۱۷۸. «دراسة لمخطوط «رحلة حجة لعام ۱۱۸۸ق./۱۷۷۴م. ذهاباً و ۱۱۸۹ق./۱۷۷۵م. عودة» تألیف عبدالرحمن التیلانی»/سهام بومعزة؛ عبدالمجید بن نعمه. المجلة الجزائرية للمخطوطات. ش ۱ (ژوئن ۲۰۱۸م)، ص ۳۴۲ - ۳۶۰

گزارش و تحلیلی از نسخه خطی سفرنامه عبدالرحمان تیلانی، از عالمان الجزائر در قرن دوازدهم هجری است که به سال ۱۱۸۸ قمری از جنوب الجزائر به سمت شرق حرکت کرده و توصیفاتش از مصر و برخی مدارس دینی و مساجد و زیارتگاه های آن و نیز توصیف اماکن، مساجد و موقعیت معنوی حرمین شریفین را در این گزارش آورده است. تیلانی در سال ۱۱۸۹ قمری به الجزائر بازگشته و در این سفرنامه مسیر رفت و برگشت و منزلگاه های مختلف و سختی های راه حج را توصیف کرده است.

۱۷۹. «درب الحاج المصری همزة وصل غرب العالم الإسلامی بالحرمین الشریفین (دراسة تاریخیة - اثارية)»/سامی صالح عبدالملك البیاضی. در: الندوة الكبرى بمناسبة إختیار مكة عاصمة ثقافة الإسلامیة لعام ۱۴۲۶ق. المحور التاسع: الرحلات و أثرها فی العالم الإسلامی. مکه: مطابع جامعة ام القرى، ۱۴۲۶ق، ص ۵۰

پژوهشی در سفرنامه های حج مغربی و بررسی جایگاه و اهمیت مصر به عنوان منزلگاه اصلی مغربیان در حرکت به سمت حجاز است. در این بررسی به منزلگاه ها و مراحل سفر از مراکش، تونس، الجزائر و لیبی از طریق خشکی و دریایی به سمت اسکندریه و قاهره سخن رفته و سپس گذرگاه مسافران و حجگزاران از دروازه مصر و تشکیل کاروان بزرگ حجاج مصری و حرکت از راه خشکی یا دریایی به سمت مکه و جده معرفی شده و بر اساس مشاهدات و توصیفات حجگزاران مغربی، اجتماع

مسافران در مصر در ادوار مختلف ایوبی، مملوکی و عثمانی بررسی و تحلیل شده است.

۱۸۰. *دلیل الحج و السياحة / احمد بن محمد الهواری. چاپ اول، رباط: المطبعة الرسمية، ۱۳۵۴ق.، ۳۱۰ص*

این کتاب گزارش سفر حج احمد هواری، روزنامه‌نگار مغربی و سردبیر مجله السعادة در دوره معاصر است که در آن علاوه بر آگاهی‌های ارزنده از وضعیت فرهنگی مصر، مکه و مدینه، تصاویر و عکس‌های بسیاری از شهرهای بین راه و اماکن حرمین شریفین در اختیار خواننده نهاده است. وی پس از چند تقریظ، از مسیر سفر وی از مغرب به سمت فرانسه و سفر دریایی به مصر و سپس حجاز خبر داده و اشتیاقش به فرهنگ و تمدن مصر را گزارش کرده است. نویسنده در معرفی مراکز فرهنگی و مدارس دینی مکه و مدینه، توجه خود را به نظام اداری، فرهنگی و آداب و رسوم، وضعیت کتابخانه‌ها، خیابان‌ها و بازارها معطوف کرده و جزئیاتی از فرهنگ و روابط انسانی مردم حرمین را ارائه کرده است. توجه ویژه وی به زیارت مراقد و بقعه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام)، صحابه و عالمان و صالحان است. همچنین وی گزارشی از کاروانسرای مغربی الجزایری مکه با ذکر جزئیات آورده و نکاتی درباره مطوفین بیان کرده است. سپس نظام آموزشی مدینه منوره، اقامه نماز جمعه در آن و توصیفاتی از محله‌های آن ارائه کرده و مسیر بازگشت نیز مشابه همین مسیر و از حجاز به مصر و فرانسه و سپس مغرب بوده است. محمد کردعلی در نشریه الرساله (مصر)، ش ۱۳۶ (فوریه ۱۹۳۶م) معرفی مختصری از این سفرنامه ارائه کرده است.

۱۸۱. «دور رحلات الحج فی التواصل الثقافی بین المغرب و المشرق»/ عبدالرحمن الاعرج. *مجلة الحکمة (الجزائر)* . ش ۸ (دسامبر ۲۰۱۶م)، ص ۱۷۸ - ۱۹۵

گزارشی تحلیلی از نقش سفر حج در گسترش ارتباطات و تبادلات فرهنگی میان شرق و غرب اسلامی با استناد به سفرنامه‌های حج مغربیان است. نویسنده در صدد ارائه تاریخچه‌ای از سفر حج مغربیان برآمده و با تأکید بر نقاط اوج سفر در هر دوره، از اهمیت این سفر معنوی در ایجاد نسبت میان دو بخش جهان اسلام سخن گفته است. بررسی نویسنده نشان می‌دهد که انگیزه معنوی و علمی، عامل اصلی سفری بسیار طولانی بوده و همین دو انگیزه، مغربیان را به مکه و مدینه پیوند می‌داده است. وی به اهتمام مغربیان در مجاورت‌های کوتاه و میان‌مدت در حرمین شریفین اشاره کرده و از انتقال دانش مغربیان به حرمین و به عکس، مستنداتی از منابع مختلف نقل کرده است.

۱۸۲. «دور المؤانی الإفريقية فی تسهيل حركة الحج إلى الحجاز فی القرنين ۶ و ۷ق. ۱۲/ و ۱۳م. عیذاب و زیلع انموذجاً»/ طه حسین عوض هدیل. *مجلة قضايا تاريخية (مغرب)* . ش ۹، ص ۴۹ - ۷۰

پژوهشی درباره سیستم حرکت دریایی به وسیله قایق در انتقال حجگزاران آفریقا و مغرب از بنادر عیذاب و زیلع به بندر جدّه در قرن ششم و هفتم هجری است که این دو بندر دارای امکانات تردد و انتقال امن حاجیان شرق آفریقا به ساحل غربی جزیره العرب مقابل دریای سرخ بوده است. امکانات این دو بندر شامل حمایت از حجگزاران از هنگام حرکت تا مقصد، تهیه وسایل حرکت و انتقال و فراهم کردن غذا و دیگر وسایل ضروری برای هر مسافر بوده است. نویسنده به سختی‌ها و مصائب سفر دریایی، وجود دزدان دریایی و شرایط نامساعد جوی و وزش بادهای سهمناک اشاره کرده و از توان مردمان محلی و قایق‌های واقع در شرق آفریقا برای انتقال سریع و امن حجگزاران مغرب از بنادر عیذاب و زیلع به سواحل بلاد حجاز سخن گفته و مصادر و مستنداتی از منابع تاریخی و جغرافیایی نقل کرده است.

۱۸۳. «الرحالة الشهير ابو عبدالله محمد العبدري» / محمد الفاسي. المعهد المصري (للدراستات الإسلامية مدرید)، ش ۹ - ۱۰ (سال ۱۳۸۰ق)، ص ۱ - ۱۴

گزارشی از اهمیت سفرنامه حج عبدري و بیان ویژگی‌ها و امتیازات آن و تأکید بر اینکه عبدري اصالتاً مغربي بوده و نباید او را زاده اندلس دانست، است. فاسي ضمن اشاره به گفته‌های برخی محققان غربي و عرب - که از آمدن عبدري به فاس سخن گفته و نتیجه گرفته اند که وي اهل اندلس بوده و به این شهر آمده - این دیدگاه را نقد کرده و با ارائه شواهدی نشان داده که وي اهل مغرب است و گاه از شهری به شهر دیگر سفر کرده است. نیز از کنیه او به ابو عبدالله دفاع کرده و به اشتباه بروکلمان در انتساب کنیه ابو محمد به وي پرده برداشته است. سپس محتوای سفرنامه و مشخصات آن را توصیف کرده است.

۱۸۴. «الرحالة العبدري و اتجاهه الأدبی من خلال رحلته» / محمد بن عبدالعزيز الدباغ. المناهل (مغرب). ش ۳۹ (دسامبر ۱۹۹۰م)، ص ۹۷ - ۱۱۳

این مقاله به بررسی گرایش‌های ادبی و رویکرد نقادانه ابو عبدالله محمد عبدري به عنوان سفرنامه‌نگاری مهم قرن هفتم هجری اختصاص دارد. نویسنده نخست به اهمیت فرهنگی سفرنامه‌های حج مغربیان اشاره کرده و تحقیقات انجام شده درباره این سفرنامه‌ها را نشانه‌ای از شناخت محققان از محتوای مهم این سفرنامه‌ها دانسته است. سپس از رویکرد بدون تعصب سفرنامه‌نگاران مغربي و تلاش آنها در ایجاد زمینه تبادل فرهنگی میان شرق و غرب اسلامی سخن گفته و به تحقیقات محمد الفاسي درباره جنبه‌های فرهنگی این سفرنامه‌ها اشاره کرده است. نویسنده رحله، عبدري را از زمره آثار مهم و دست اول مغربي در شناخت مشکلات و دلایل انحطاط و عقب ماندگی امت اسلامی یافته و نیز از فرم ادیبانه و فنی این اثر به عنوان اثری ماندگار و دارای امتیازات ویژه یاد کرده است.

۱۸۵. «الرحالة المغاربة و آثارهم (۱ - ۴)» / محمد الفاسي. مجلة دعوة الحق (مغرب). ش ۱۴ - ۱۶، (سال ۱۹۵۸ - ۱۹۵۹م)

گزارشی تفصیلی در چهار قسمت در شناسایی و معرفی سفرنامه‌های حج مغربیان، با رویکرد کتابشناسی توصیفی است. نخست گونه‌های سفرنامه نویسی در مغرب به پنج قسم، شامل سفرنامه‌های حجازی، سفرنامه‌های سفارتی، سفرنامه‌های رسمی، سفرنامه‌های سیاحتی و سفرنامه‌های عمومی تقسیم شده و گفته شده که قسمت نخست از لحاظ کمیت و عدد، کثیر و معتابه است و برخی سفرنامه‌های سیاحتی را نیز شامل می‌گردد. نویسنده برای گونه پنجم از سفرنامه ابن بطوطه نام برده که همه انواع دیگر را در خود دارد. سپس نخستین سفرنامه حجازی را سفرنامه ملء العیبه ابن رشید فهری معرفی کرده و از محتوا و تأثیر آن بر دیگر تألیفات بعدی سخن گفته و به ترتیب تاریخی از سفرنامه‌های حج از بلاد فاس، مکناس، طنجه، سلا و شنقیط خبر داده و شماری از این آثار و سبک نگارشی آنها را معرفی کرده است.

۱۸۶. «الرحالتان السبتیان، ابن رشید و التجیبی» / عبدالقادر زمامه. المناهل (مغرب). ش ۲۲ (ژانویه ۱۹۸۲م)، ص ۵۴۴ - ۵۶۳

گزارشی تحلیلی از منابع و مصادر درباره شرح احوال و ذکر آثار ابن رشید فهری و قاسم بن یوسف تجیبی از حجگزاران اهل سبت - که دو سفرنامه مهم به جای گذاشته اند - است. نویسنده شرایط محیطی این دو شخصیت و اوضاع سیاسی شهر سبت را

بررسی کرده و سفر حج ابن رشید را در سال ۶۸۴ و سفر تجیبی را در سال ۶۹۶ قمری تاریخگذاری کرده و به تحلیل این مقطع تاریخی و اوضاع سیاسی مغرب پرداخته است. سپس از سفرنامه ابن رشید، با عنوان *ملء العیبة بما جمع بطول الغیبة فی الوجهة الوجیهة الی الحرمین مکه و طیبة* و سفرنامه تجیبی با عنوان *مستفاد الرحلة والإغتراب* سخن گفته و به مقایسه ساختار و محتوای این دو سفرنامه پرداخته و آگاهی‌های دو نویسنده از مشایخ تلمسان، تونس، مصر، اسکندریه و مکه و مدینه را مقایسه کرده است.

۱۸۷. «الرحلات بین المغرب و المشرق العربیین: رحلة نزهة الأنظار فی فضل علم التاریخ و الأخبار لمؤلفها الحسین بن محمد الورثیلانی (۱۱۲۵ق./۱۱۹۳م). أنموذجاً»/محمد صالح بن حامد سیداحمد. مجلة حولیات آداب عین شمس (مصر). ش ۳۲ (سبتمبر ۲۰۰۴م)، ص ۸۳ - ۱۳۴

تحلیل و بررسی روابط فرهنگی و اجتماعی میان شرق و غرب اسلامی بر پایه مشاهدات و گزارش‌های سیدحسین بن محمد ورثیلانی (۱۱۹۴ق.) در سفرنامه حج *نزهة الأنظار فی فضل علم التاریخ و الأخبار* است. نخست اهتمام مغربیان و اهمیت سفرنامه‌های ابن رشید فهری، عبدری، تجیبی و بلوی مورد تأکید واقع شده و از جایگاه مشیخه‌نگاری به عنوان وسیله‌ای در حفظ مناسبات شرق و غرب اسلامی سخن رفته و سپس زمینه‌های شکل‌گیری سفرنامه و رویکرد ورثیلانی در توجه به رخدادهای تاریخی در سفرنامه ابوسالم عیاشی و ابن ناصر در عی جستجو شده و نیز فهرست ۲۴ سفرنامه مهم مغربی ارائه شده است. بخش دوم مقاله به ارزیابی ساختار، ویژگی‌ها و محتوای *نزهة الأنظار* اختصاص دارد و در آن ارزش اطلاعات ورثیلانی، مصادر و مآخذ وی و استفاده او از میراث مکتوب حج مغربی ارزیابی شده است.

۱۸۸. «الرحلات بین المغرب و المشرق و قیمتها التاریخية»/عبدالقادر الخلیقی. مجلة المواقف (الجزائر) ش ۴ (دسامبر ۲۰۰۹) ص ۱۰۸ - ۱۲۵

پژوهشی درباره سفرنامه‌های مغربیان به بلاد شرقی و بررسی اهمیت سفرنامه‌های حج مغربیان و معرفی شماری از این سفرنامه‌هاست. نویسنده به جایگاه سفرنامه‌نویسی در شناخت فرهنگ و مردمان نواحی مختلف تأکید کرده و با استناد به برخی آیات قرآن، بر انگیزه‌های مهم سفر، از جمله ادای فریضه حج و کسب علم و تجارت تأکید کرده است. وی سپس ضمن معرفی سفرنامه‌های تاریخی و سفرنامه‌های حجازی، از اهمیت سفرنامه‌های حج مغربی سخن گفته و ویژگی‌های سفرنامه‌های ابن جبیر، ابن بطوطه، ابوالحسن قلسادی، ابوالعباس مقری، ورثیلانی و محمد بن عثمان سنوسی را بیان کرده است.

۱۸۹. «الرحلات الجزائرية إلى بلاد الحرمین من خلال رحلتی البجائی و الورثیلانی»/عبدالقادر الصحراوی. مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر). ش ۱ (مارس ۲۰۱۸م)، ص ۴۰ - ۵۳

گزارشی تحلیلی از دو سفرنامه حج الجزائری مربوط به قرن نهم و یازدهم هجری و مقایسه محتوا و ساختار این دو سفرنامه است. نخست سفرنامه حج ابو عصیده بجائی (متوفای حدود ۸۶۵ق.) با عنوان *رسالة الغریب الی الحبیب* و دومی سفرنامه حج حسین بن محمد ورثیلانی (۱۱۹۴ق.)، با عنوان *نزهة الأنظار فی فضل علم التاریخ و الأخبار* که به نام *الرحلة الی الورثیلانیة* نیز شهرت دارد. نویسنده ضمن ارائه زندگی‌نامه و معرفی آثار و فعالیت‌های فرهنگی و زمینه‌های رشد ذهنی هر دو نویسنده، از اهتمام آن دو برای سفر حج و تحمل مشکلات و سختی‌های راه حج سخن گفته و به مقایسه میان دیدگاه آن دو در خصوص راه حج، اشتیاق به مشاهده مسجدالحرام و مسجدالنبی و ماندن در جوار حرم رسول خدا ﷺ و نیز تأکید بر جنبه‌های

معنوی و تعالی بخش سفر حج در سفرنامه‌های آن دو پرداخته است.

۱۹۰. «الرحلات الجزائرية الحجازية خلال العهد العثماني»/ابوالقاسم سعدالله. در: دراسات تاريخ الجزيرة العربية
ریاض: جامعة الرياض، ج ۲، ص ۳۳۵ - ۳۴۷

گزارشی از شماری از سفرنامه‌های حج الجزائریان در دوره عثمانی است. نویسنده از محققان و آگاهان در موضوع سفرنامه‌نگاری حج مغربی است و در این گزارش ضمن اشاره به اهمیت سفرنامه‌های این دوره، از اهمیت و اوج سفرنامه‌نگاری در قرن یازدهم و دوازدهم خبر داده و از جایگاه حج‌گزاران الجزائری در گسترش ادبیات سفرنامه‌نگاری دینی سخن گفته و شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌ها، شامل سفرنامه ابن ابی محلی سلجماسی، سفرنامه المجاجی، سفرنامه ابن عمار، سفرنامه ورثیلانی، سفرنامه ابورأس ناصری معسکری، سفرنامه ابراهیم مصعبی و برخی دیگر را معرفی کرده است. ویژگی این مقاله در شناخت نویسنده از جزئیات محتوای سفرنامه‌ها و مقایسه روش و ساختار هر یک و تأکید بر وجوه اهمیت است.

۱۹۱. «رحلات الحج من المغرب الأوسط إلى مكة المكرمة خلال العصر الوسيط»/محمد بن معمر. مجلة الحضارة
الإسلامية (الجزائر). ش ۱۸ (۲۰۱۸م)، ص ۲۷۷ - ۲۹۴

بررسی و تحلیلی مختصری از سفرها و سفرنامه‌های حج اهالی الجزائر در قرون میانه و اشاراتی به اهتمام الجزائریان در حج‌گزاری و زیارت اماکن و مراقد حرمین شریفین است. نویسنده به تاریخچه حج‌گزاری مغربیان اشاره کرده و سپس ضمن معرفی حرکت کاروان الجزائری و اشاره به راه دریایی و راه خشکی، از مشکلات و خطرات سفر حج در قرون میانه یاد نموده است. وی از اهتمام شخصیت‌های الجزائری نسبت به شناخت علوم دینی از علمای حجاز سخن گفته و پنج سفر حج و هفت سفر زیارت مرقد نبوی از سوی احمد مقری (۱۰۴۱ق.) را به عنوان نمونه‌ای از این اهتمام و اشتیاق ذکر کرده و از مشاهدات او نیز سخن گفته است.

۱۹۲. الرحلات الحجازية في الأدب الجزائري من القرن الحادي عشر إلى الثالث عشر الهجريين / سميرة انساع.
چاپ اول، الجزائر: الوكالة الإفريقية للإنتاج السينمائي و الثقافي، ۲۰۱۱م.

پژوهشی درباره جنبه‌های روایی و گزارشگری سفرنامه‌های حج الجزائری از قرن ۱۱ تا ۱۳ هجری است. نویسنده ضمن اشاره به تاریخچه حج‌گزاری اهالی الجزائر، از اهتمام عالمان در ثبت مشاهدات خود از منزلگاه‌های حج، راه حج، ملاقات با عالمان و مشایخ و توصیف مناسک حج و حرمین شریفین سخن گفته و سپس ویژگی‌های ادبی، ساختاری و محتوای شماری از سفرنامه‌های چاپ شده و خطی، از جمله ما، الموائد ابوسالم عیاشی، رحلة ابن المرابط، رحلة اليوسی، رحلة الناصرية ابوالعباس درعی، رحلة ابن الطيب الشرقي، رحلة القاصدين غنامی، بلوغ المرام عبدالمجید زبادی، رحلة ابن عمار الجزائری، الرحلة الحجازية ولاتی و شماری دیگر را توصیف و تحلیل کرده و به مقایسه وجوه مشترک و متفاوت در شیوه مشاهده‌گری و روایت در این تألیفات پرداخته است.

۱۹۳. الرحلات الحجازية المغاربية: المغاربة الاعلام في البلد الحرام؛ دراسة نقدية ثقافية / بعلی حفاوی. الجزائر:
دارالبازرور العلمیه للنشر و التوزيع، ۲۰۱۸م، ص ۱۱

پژوهشی درباره تاریخ سفرهای علمی و حدیثی عالمان اندلس و مغرب به حجاز و نیز معرفی مقاطع مهم و آثار آنهاست.

نویسنده بر اهمیت قرن هشتم هجری به عنوان مقطع شکل‌گیری مهم‌ترین سفرنامه‌های اندلس و مغرب تأکید کرده و برخی خصوصیات عمومی و ممتاز سفرنامه‌های این دوره، مانند سفرنامه ابن جبیر، ابن رشید، ابن بطوطه، قاسم تجیبی، وادی آشی، احمد بلوی، ابن خلدون و سپس حامد غزنای و زیانی را توصیف و تحلیل کرده است. وی سپس از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره عثمانی نام برده و از تلاش عالمان مغربی برای اخذ دانش و حدیث از عالمان و محدثان شرق اسلامی، به خصوص حجاز، سخن گفته و در ادامه شماری از اندلسیان و مغربیان را نام برده که به حجاز سفر کرده و در مکه و مدینه ساکن شده‌اند. در مرحله سوم، از سفرنامه نویسی حج مغربیان در دوره جدید مقارن قرن بیستم میلادی یاد کرده و دستاوردهای مکتوب سفر حج را معرفی کرده است. تأکید این اثر بر شناسایی و معرفی عالمان و فقیهان و مشایخ حدیثی متعدد اندلس و مغرب است که با سفر به حرمین، میان فرهنگ غرب و شرق اسلامی، ارتباطی ویژه برقرار کرده‌اند. نویسنده اهتمام این عالمان به فراگیری از مشایخ شرق و حجاز را مورد تأکید قرار داده و نمونه‌هایی از اجازه‌نامه‌های آنان را ذکر کرده است.

۱۹۴. «الرحلات الحجازية المغربية كشف لأمجاد الجزيرة العربية»/عبدالعزیز بن عبد الله. در: دراسات تاریخ الجزيرة العربية: الكتاب الأول (مصادر تاریخ الجزيرة العربية)، ج ۲، ص ۳۴۹ - ۳۵۶. نیز در: مجلة دعوة الحق (مغرب). ش ۲۶۱ (ربیع الثانی ۱۴۰۷).

گزارشی تحلیلی از تاریخ سفرنامه‌های حج مغربیان و اشاراتی به اهمیت و نسخ خطی و چاپی این سفرنامه‌ها به صورت فهرست‌وار است. نویسنده از اهمیت شناسایی رحله‌های اهالی مغرب و آگاهی‌های جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی این کتب یاد کرده است. ویژگی این مقاله معرفی بسیاری از سفرنامه‌های ناشناخته مغرب و تصریح به تاریخ حجگزاری مؤلفان و ارائه تاریخچه سفرنامه‌نویسی حج، از آغاز تا دوره معاصر، است. نویسنده، به ترتیب نام مؤلفان، به شناسایی صاحبان سفرنامه‌های حج مغربی پرداخته و وضعیت نسخه‌های آنها را مشخص کرده است. در عین حال گاه از مشیخه‌ها و فهرست‌هایی نیز یاد کرده که مشتمل بر نام مشایخ حجگزار و دارای سفرنامه بوده‌اند.

۱۹۵. رحلات علماء المغربین الأقصى و الأوسط المکیة و آثارها العلمیة من خلال القرنین السابع و الثامن الهجرین/المین الناجی. القاهرة: دار الكلمة للنشر و التوزیع، ۲۰۱۶م، ۷۲ صفحه.

گزارشی از سفرهای علمی و معنوی مغربیان به مکه و نتایج و دستاوردهای آن در گسترش علوم دینی و حدیث در شهرهای مراکش و الجزائر است. به گفته نویسنده، مهم‌ترین انگیزه دانشوران مراکشی و الجزائری در سفر به حجاز، ادای فریضه حج و فراگیری حدیث و علم بوده است. مطالب در دو مبحث و یک خاتمه، با استناد به کتب تاریخی و سفرنامه‌های مغربیان، تنظیم شده است. مبحث اول شامل دو فصل در شناسایی عالمان مغربی حجگزار و سفرنامه‌های آنان و بررسی انگیزه‌های اصلی و فرعی آنها از سفر به حجاز است. مبحث دوم شامل شش فصل (تحت عنوان: مطلب) در بررسی دستاوردهای علمی این سفرها، گسترش فن مشیخه‌نگاری، اهمیت و اعتبار کتب سفرنامه به عنوان یکی از منابع تاریخ حجاز، شکل‌گیری ارتباطات فرهنگی و گسترش فضای تمدنی بین شرق و غرب اسلامی و نقش این سفرهای معنوی و علمی در تحول مدارس و مکاتب فقهی در مغرب است. در ادامه فهرستی از علمای مراکشی و الجزائری قرن هفتم و هشتم هجری که به حجاز سفر کرده و خاطرات خود را مکتوب کرده و دستاوردهای علمی سفرهای آنان ارائه شده است.

۱۹۶. الرحلات المتبادلة بین الغرب الإسلامی و المشرق/عبدالواحد ذنون طه. چاپ اول، بیروت: دار المدار

سلسله مقالات و مباحثی درباره مناسبات فرهنگی و علمی شرق و غرب اسلامی با استناد به شماری از سفرنامه‌های حج است. تلاش شده نکات و مطالبی از تاریخ تحولات روابط فرهنگی دو بخش دنیای اسلام از سفرنامه‌های ابن جبیر و ابن بطوطه در عناوینی مانند برگ‌هایی آگاهی‌بخش از پیوند فرهنگی بیت المقدس و غرب اسلامی، سفرنامه و نقش آن در تقویت مناسبات فرهنگی مطرح گردد. نیز بر پایه اطلاعات ابن جبیر و ابن بطوطه، وضعیت فرهنگی نواحی شرق اسلامی، از جمله بیت المقدس، موصل، بغداد، تکریت و یمن بررسی شده است.

۱۹۷. الرحلات المغربية و الأندلسية مصدر من مصادر تاریخ الحجاز فی القرن السابع و الثامن الهجريين/عواطف بنت محمدیوسف نواب. ریاض: مكتبة الملك فهد الوطنية، ۱۴۱۷ق، ۵۰۴ص.

از آثار تحقیقی معاصر در مقدمه، شش فصل و ملاحقاتی در شناسایی تاریخچه سفرنامه‌های حج دانشوران مغربی و اندلسی قرن هفتم و هشتم هجری است. این اثر نخست در قالب پایان‌نامه با همین عنوان در سال ۱۴۱۱ قمری، در دانشگاه ام القری به راهنمایی فواز بن علی بن جنید بن الدهاس دفاع شده است. در این پژوهش، تاریخ و اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی حجاز و حرمین، با استناد به سفرنامه‌های این دوره زمانی ارائه شده است. در مقدمه قلمرو مفهومی حجاز، مفهوم رحله در قرآن و حدیث و لغت معرفی شده و گزارشی از تاریخچه سفرنامه‌نویسی و اهمیت آن در ادبیات جغرافیایی مسلمانان ارائه گردیده است. در فصل اول خصوصیات کلی و جزئی سفرنامه‌نویسی نزد مغربیان و اندلسیان بیان شده است. در فصل دوم رویکرد سفرنامه‌نویسان اندلسی با تکیه بر شیوه سفرنامه‌نگاری ابن جبیر بررسی گردیده است. فصل سوم درباره مضامین و محتوای سفرنامه‌های مغربیان در ارائه نظام اداری و مدیریتی حجاز و نظام سیاسی و سیره سیاسی والیان مکه و نظام ولایت عهد و وزارت، نظام مالی، نظام قضایی و امور نظامی امیران حجاز بررسی گردیده است. سپس در فصل چهارم شرایط و اوضاع اجتماعی و اقتصادی مکه و مدینه و در فصل پنجم تاریخچه آموزش و نظام تعلیم و تربیت در حجاز و در فصل ششم مشاهدات سفرنامه‌نویسان مغربی و اندلسی از مناطق و مکان‌های مکه و مدینه گزارش شده است.

۱۹۸. الرحلات من المغرب و الیة عبر التاريخ/عبدالعزیز بن عبدالله. چاپ اول، رباط: دار نشر المعرفة، ۲۰۰۱م.، ۱۳۶ص

از کتب تحقیقی درباره مهم‌ترین سفرنامه‌های مغربی در دو موضوع سفرنامه‌های حجازی و سفرنامه‌های سفارتی است. نویسنده در بخش نخست، ضمن معرفی فهرستی از نام عالمان و مشایخ مغربی که به مصر، شام و حرمین شریفین سفر کرده‌اند، بیان کرده که سفرهای به خارج از مغرب یا به قصد انجام مناسک حج و اخذ علم از علمای حرمین بوده یا اهداف تجاری و سیاسی داشته است. وی در ادامه مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربیان و محل نسخه‌ها و اندازه و تاریخ تألیف آنها را آورده است. در بخش دوم فهرستی از نام شخصیت‌های اروپایی و خاورشناسان و ماجراجویانی که به مغرب سفر کرده و خاطرات و یادداشت‌های سفر به جای گذاشته‌اند، ذکر گردیده و تاریخچه‌ای از مناسبات اروپا با مغرب اسلامی بر پایه سفرنامه‌های به جای مانده ارائه شده است.

۱۹۹. الرحلة / محمد بن سعید الرعینی الفاسی. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن هشتم هجری، اثر محمد الرعینی (۷۷۸ق.) از عالمان و شاعران مغرب است. برخی این اثر را

از منظومه همین مؤلف متفاوت دانسته، اما برخی دیگر سفرنامه را اثری منظوم معرفی کرده‌اند. در مقاله «المؤلفون المغاربة في مختلف العصور» نوشته عبدالسلام بن سوده (ص ۱۷۱ - ۱۸۲) از این سفرنامه خبر داده شده است. گاه منظومه‌ای با عنوان نظم مراحل الحجاز به رعینی فاسی نسبت داده شده و موضوع آن ذکر منزلگاه‌ها و مراحل سفر حج از مغرب تا حجاز معرفی شده است؛ اما برخی محققان مغربی، مانند عبدالعزیز بن عبدالله، در الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۷) افزوده که سفرنامه حج رعینی فاسی به نظم بوده است.

۲۰۰. الرحلة ابن بطوطة: تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار / فؤاد قنديل. قاهره: سفیر الدولية للنشر، ۲۰۰۷م، ۱۱۲ص

در این اثر، تلخیصی از تحفة النظار ابن بطوطة ارائه شده و تنظیم و تدوینی مجدد از مباحث مهم و قابل توجه کتاب صورت گرفته است. نیز از اهمیت سفرنامه، ساختار و ویژگی‌های سخن رفته و به تأثیر این سفرنامه در ادبیات عرب و نیز سفرنامه‌نگاری در جهان اسلام اشاره شده است. در تلخیص کتاب به نقاط مهم سفر ابن بطوطة و مشاهدات وی از مصر، مکه و مدینه، ایران، عراق و هند و نواحی دیگر پرداخته شده است.

۲۰۱. «الرحلة ابن بطوطة المسماة (تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار)» / الأبی عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد اللواتی الطنجی / الیل سعيّد سويلم الجهني. مجلة مركز بحوث و دراسات المدينة المنورة (سعودی). ش ۵ (آگوست ۲۰۰۳م)، ص ۱۲۸ - ۱۴۳

تحلیل و بررسی سفرنامه ابن بطوطة و ارزیابی اطلاعات وی درباره حرمین شریفین است. نخست تاریخچه‌ای از سفرهای حج ابن بطوطة (شش بار) از راه‌های متفاوت ارائه شده و سپس بر اهمیت سفرنامه وی، که حاصل سال‌ها تجربه و مشاهده است، تأکید کرده است. سپس شناخت ابن بطوطة از حجاز و حرمین شریفین را مهم دانسته و گفته‌ها و مشاهدات وی از وضعیت زنان، آداب و رسوم، مدارس دینی، طبقات اجتماعی، مساجد و اماکن مکه و مدینه را بررسی و تحلیل کرده است.

۲۰۲. «الرحلة ابن رشيد البغدادی إلى الحرمين (۱۲۶۳ق. / ۱۲۶۳م)» / عبدالهادی التازی. مجلة آفاق الثقافة و التراث (امارات). ش ۵۷ (آوریل ۲۰۰۷م)، ص ۱۷۸ - ۱۹۸

پژوهشی درباره قصیده الذهبیه ابن رشید بغدادی و ارجاع سفرنامه نویسان مغربی، مانند ابومدین درعی، منالی زبیدی، ابن طیب شرقی و ورثیلانی به این قصیده و گزارشی از عصر حجگزاری ابن رشید است. نیز از بازتاب این قصیده معروف در آثار جغرافیدانان مغربی و نیز در آثار مورخان مکه مانند کتاب العقد الثمین سخن گفته و بر اهمیت آیات این قصیده در شناخت حجگزاری و حرمین شریفین در قرن هفتم هجری تأکید کرده است. سپس متن قصیده الذهبیه را با تکیه بر منابع و سفرنامه‌های مغربی نقل کرده است. برخی اطلاعات ابن رشید در این قصیده، مانند آنچه درباره راه خشکی و راه دریایی و نیز کاروان حج مغربی و حجگزاران مغربی و مراکشی گفته، بررسی و تحلیل شده است.

۲۰۳. «الرحلة ابن رشيد تاريخ حافل للثقافة و الفكر فی القرن السابع» / عبدالکریم غلاب. مجلة أكاديمية المملكة المغربية. ش ۱، (فوریه ۱۹۸۴م). ص ۱۵۳ - ۱۷۳

گزارشی تحلیلی از تاریخچه تلاش محققان مغربی جهت احیا و تصحیح سفرنامه حج ابن رشید سبتی با عنوان ملء العیة بما

جمع بطول الغيبة في الوجهة الوجهة الى الحرمين مكة و طيبة و اشاراتي به محتوای گسترده و حدیثی و علمی این سفرنامه و اثرگذاری آن سفرنامه‌های متأخر است. نویسنده به زمینه‌ها، محیط فکری و فرهنگی شکل‌گیری شخصیت ابن رشید و جایگاه سفرنامه نویسی به عنوان راهکاری در حفظ میراث طرق حدیثی پرداخته و شیوه و رویکرد او در جلد‌های مختلف سفرنامه و نیز نسبت این شیوه با محاضره نویسی و امالی نویسی را بررسی کرده و از تلاش‌های حبیب بن خوجه در احیای علمی و انتقادی سفرنامه سخن گفته است.

۲۰۴. الرحلة ابن رشيد السبتي؛ دراسة وتحليل / احمد حدادی. چاپ اول، مغرب: منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۲۴ق.، ۲ جلد، ۹۴۷ص.

از آثار تحقیقی معاصر در تبیین ساختار و محتوای سفرنامه حج ابن رشید سبتي در سال ۶۸۴ قمری است که با عنوان ملء العیبة بما جمع بطول الغيبة في الوجهة الوجهة الى الحرمين مكة و طيبة شناخته می‌شود. نویسنده از اهمیت اطلاعات گسترده ابن رشید پیرامون نام مشایخ و استادان بسیار وی در علوم مختلف اشاره کرده و فهرستی از مشایخ مغرب، تونس، مصر و حرمین شریفین آورده که ابن رشید از آنها کتبی آموخته و اجازه دریافت کرده و سپس به جنبه اجتماعی و فرهنگی سفرنامه و اطلاعات موجود در آن درباره آداب و سنت‌های دینی اهالی حرمین و نیز عمران و اقتصاد، فرهنگ و تمدن دیگر شهرهای قرن هفتم پرداخته است. پژوهش احمد حدادی مورد اقبال محققان واقع شده است؛ از جمله احمد علی عبدالنبي محمود در رساله دکترای خود با عنوان کتابات الرحالة المغاربة في القرنين السابع والثامن الهجريين، از آن بهره برده است.

۲۰۵. الرحلة ابن رشيد السبتي الفهری / انجاح صلاح الدين القاسمی. رساله دکتری. دانشگاه قاهره: دانشکده ادبیات، ۱۹۷۸م.

پژوهشی از زندگی و سفرنامه ابن رشید فهری است که در سال ۶۸۴ قمری حج گزارده و مشاهداتش را در اثری با عنوان ملء العیبة بما جمع بطول الغيبة في الوجهة الوجهة الى الحرمين مكة و طيبة ثبت کرده است. محمد بن عمر بن محمد بن رشید فهری سبتي (۶۵۷ - ۷۲۱ق.) در سبته به دنیا آمد و در شهرهای اندلس و مغرب دانش‌های اسلامی را فراگرفت و امامت جمعه و جماعت مسجد جامع غرناطه را عهده‌دار شد. او را ادیب، آگاه به تفسیر و تاریخ و سفرنامه‌نگار و صاحب آثاری از جمله السنن الابین و المورد الامع في المحاکمة بين الإمامين البخاري و مسلم في السند المعنعن، ترجمان التراجم، إفادة النصيح بالتعريف بإسناد الجامع الصحيح دانسته‌اند. در این پژوهش علاوه بر معرفی سفرنامه ابن رشید و زندگی‌نامه وی، نیز شرایط و محیط سیاسی و فرهنگی زندگی و آثار وی معرفی شده و از اجزای مختلف سفر گزارش داده شده است. سپس در ادامه به ویژگی‌های ادبی سفرنامه و نیز ملاقات ابن رشید با مشایخ و استادان پرداخته شده و برخی از مشاهدات او در خصوص نظام آموزشی و شیوه تدریس علمای قرن هفتم هجری از سفرنامه استخراج و تحلیل گردیده است.

۲۰۶. رحلة ابن الطيب من فاس إلى مكة المكرمة / محمد الطيب بن موسى الفاسی المعروف بالشرقی. تحقیق عارف احمد عبدالغنی. دمشق: دار العرب؛ دار نور حوران، ۲۰۱۴م.، ۴۲۷ص.

از سفرنامه‌های حج مغربی مشتمل بر گزارش محمد طیب شرقی (۱۱۷۱ق.) گزارش سفر نویسنده به سال ۱۱۳۹ق. است. نویسنده نخست طی مقدماتی، آیات و روایات ناظر به فضیلت حج، فضیلت زیارت قبر پیامبر ﷺ، فواید و آداب سفر بیان کرده و

سپس گزارش حرکت از فاس به سمت طرابلس، مصر و حرمین شریفین و رخدادهاي سفر را بیان کرده است. سپس راه مکه به مدینه توصیف شده و شماری از مزارات و اماکن متبرکه مدینه منوره را معرفی کرده است. ابن طیب در ورود به مدینه به تفصیل قصاید و اشعاری در مدح پیامبر و کرامات و معجزات حضرت آورده است و به معرفی قبرستان بقیع پرداخته و از زیارت هر یک از مراقد بقیع خبر داده، سپس به محل قبور شهدای احد رفته و نقل های تاریخی را با مشاهدات خود آمیخته و مساجد متعددی که پیامبر در آن نماز خوانده و در این سفر مشاهده کرده، معرفی نموده است. سپس مسیر بازگشت از مصر تا مغرب و ملاقات های وی با عالمان و مشایخ را گزارش کرده است. آوردن آگاهی های تاریخی از اماکن، مقابر و عالمان حرمین شریفین و نقل اشعار و قصاید به مناسبت های مختلف از ویژگی های این سفرنامه است. به گفته برخی محققان مغربی (الرحلات من المغرب و الیه، ص ۵۱)، ابن طیب شرقی سه سفرنامه حج داشته و نسخه ای از سفرنامه حج سال ۱۱۳۹ قمری در کتابخانه لیبیک آلمان شرقی موجود است و محمد الفاسی آن را از نزدیک مشاهده کرده است. چاپ جدید این سفرنامه با عنوان / الرحلة / الحج زیة / ابی عبدالله محمد بن الطیب الفاسی. تقدیم و تحقیق: نورالدین شوبد، حسناء بوتوادی. چاپ اول، مغرب: منشورات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۲۰۱۸م، دو جلد، ۶۰۵ص، به همراه مقدمه و تعلیقات مفید انجام شده است.

۲۰۷. «رحلة ابن مسایب» / محمد بن احمد ابن مسایب التلمسانی. تحقیق: محمد بن شنب. مجلة الإفريقية. ش ۴۴ (۱۹۰۰م).

گزارشی از تاریخ حجگزاری ابن مسایب و تصحیح و انتشار قصیده ای است که پس از موسم حج سروده و در منابع مختلف آمده است. ابن مسایب پس از گزاردن مناسک حج در سال ۱۱۹۰ قمری، قصیده ای به نام «الحرم یا رسول الله» سرود که نمونه ای نیکو از شعر ملحون (عامیانه) در قرن دوازدهم هجری است. این منظومه با هدف ترغیب و تشویق اهالی الجزائر به حجگزاری و زیارت حرم نبوی سروده شده و در آن به مخاطرات راه حج نیز اشاره شده است. به گفته تازی، این سروده تا امروز در ذهن و زبان مردم الجزائر نشسته و خانه ای در الجزایر نیست که در آن از خواندن قصیده ابن مسایب لذت نبرند.

۲۰۸. «رحلة ابی عصیده البجائی من بجایة إلى الحجاز» / ابوالقاسم سعدالله. العرب (سعودی). ش ۹ - ۱۰ (نوامبر ۱۹۹۰م)، ص ۶۲۱ - ۶۲۷. نیز در کتاب: أبحاث و آراء فی تاریخ الجزائر، ص ۲۱۱ - ۲۱۶

گزارشی تحلیلی از سفرنامه ابو عصیده احمد بجایی، از ادبای الجزائر در قرن نهم هجری به حرمین شریفین است. ابو عصیده در الجزائر و تونس عهد حفصیان دانش های اسلامی را فراگرفت و سپس به سرزمین های شرق اسلامی سفر کرد. وی از تونس به مصر و فلسطین، شام و سپس حجاز سفر کرد و مجاور مدینه منوره گردید. وی از مدینه از طریق نامه نگاری ارتباط خود را با الجزائر حفظ کرده بود و مکتوباتی به عالمان و ادیبان عصر، از جمله ابوالفضل مشدالی که در آن زمان در قاهره متوطن شده بود، نگاشته بود. سفرنامه وی با عنوان رسالة الغریب الی الحیب، دستاورد یکی از این نامه نگاری هاست که آن را به مشدالی نگاشته و در آن نکات ادبی و اشارات علمی و گزارش هایی از سفر به حجاز و حرمین را در آن گنجانده است. در این نامه به مکتوب دیگرش، که آن را انس الغریب و روض الادیب نام داده و مفقود شده، اشاره کرده است.

۲۰۹. رحلة ابی محمد التاودی الفاسی. / ابو محمد التاودی الفاسی نسخه در: الخزنة العامة رباط

از سفرنامه‌های حج مغربی است که به صورت خطی باقی مانده است. گاه از آن با عنوان الرحلة الحجازیه و گاه الرحله نام برده شده و در بیشتر منابع عنوان رحله به اسم نویسنده اضافه شده است. نسخه‌ای از آن در الخزائن العامه رباط و نیز نسخه دیگری در المكتبة الكتانية موجود است. سنی‌دی در معجم ما لئلف عن مكة المكرمة (ص ۶۹) از این سفرنامه و خطی بودن آن خبر داده است.

۲۱۰. رحلة أفوقای الأندلسی؛ رحلة الشهاب إلى لقاء الأحباب ۱۶۱۱ - ۱۶۱۳ م. / احمد بن قاسم الحجری «أفوقای». تحقیق: محمد زروق. چاپ اول، امارات: اریاد الآفاق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن یازدهم هجری است که نویسنده در آغاز آن از نعمت‌های خداوند در حق او و حفظ مسلمانی در بلاد کافران یاد کرده و شمالی دربار او «رحل مهاجراً بدینه من الأندلس الی المغرب» به کار برده است. این سفرنامه مشتمل بر سفرهای متعدد افوقای به نواحی بیرون از اندلس و سکونت وی در مراکش و رفتن به مصر و حجاز است و در سیزده باب تنظیم شده و هر باب به محل و منزلگاه نویسنده اختصاص دارد که از آنجا آماده رفتن به سمت حجاز بوده است. وی در هر منزلگاه و شهر، مشاهدات خود را و گاه پیشامدهای خودش را نیز گزارش می‌کند. چاپ دیگر آن با عنوان: ناصرالدین علی القوم الکافرین، تحقیق: احمد حسن بسج، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۹۹۹ م، ۱۶۸ ص و تلخیصی در سال ۱۹۸۷ م در دانشگاه الدار البیضاء مغرب، ۱۹۸۷ م، توسط محمد زروق با همین عنوان فراهم آمده است. چاپ دیگر آن: ناصرالدین علی القوم الکافرین: مختصر رحلة الشهاب إلى لقاء الأحباب، تحقیق و تقدیم و ترجمه: شوردفان کونکرزفیلد، قاسم السامرائی، خیرارد فیخرز. مدیر: المجلس الأعلى للأبحاث العلمیة، ۱۹۹۷ م، ۲۹۹ ص.

۲۱۱. الرحلة إلى بلاد الله / أحمد المدینی. مغرب: مطبعة المعارف، ۲۰۱۰ م.

گزارشی از سفر حج نویسنده به سال ۱۴۳۰ قمری به صورت هوایی است. این گزارش، مشاهدات نویسنده از موقعیت حج و اماکن حرمین شریفین و گردهمایی مسلمانان و ارائه مطالبی درباره مسلمانان کشورهای مختلف در موسم حج است. این یادداشت‌ها پیش‌تر در نشریه المساء با عنوان «الرحلة إلى الله» منتشر شده است. نویسنده - که فردی صاحب‌قلم و روزنامه‌نگار است - به اوضاع فرهنگی و اجتماعی مکه و مدینه اشاره کرده و جایگاه حج را در خاطره جمعی مسلمانان تحلیل و بررسی نموده است.

۲۱۲. الرحلة إلى الحج / عبدالقادر بن عومر التلانی. نسخه در: خزانة الشيخ احمد بن حسان قصر عریان الرأس، در تسابیت شهر أدرار (الجزائر)

از سفرنامه‌های حج متعلق به قرن سیزدهم هجری است که در برخی منابع به نسخه خطی آن اشاره شده است. در این سفرنامه - که گاه با عنوان رحلة عبدالقادر بن عومر التلانی معرفی شده - مشاهدات عبدالقادر تواتی تنیانی از عالمان و حج‌گزاران الجزائری و شرح سفر حج وی به سال ۱۲۳۲ قمری آمده است. اهمیت سفرنامه در اشمال بر اطلاعاتی مربوط به مسیر رفت و بازگشت کاروان حج الجزائری از جنوب الجزائر به حجاز است. احمد بوسعید در پایان‌نامه خود با عنوان: ركب الحج الجزائری خلال العهد العثماني (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ ق.)، یکی از منابع خود را این سفرنامه معرفی کرده و ضمن اشاره به خطی بودن سفرنامه، افزوده که مدت‌زمان و منزلگاه‌های صحرائی الجزائر به سمت حجاز را از این سفرنامه گرفته و بر اهمیت محتوای آن تأکید کرده است.

۲۱۳. «الرحلة إلى الحج للتامراوی العلوی»/محمد التامراوی العلوی. در: *المعسول*؛ نوشته محمد المختار السوسی.

مغرب: بی نا، ۱۹۶۰م. ج ۸، ص ۱۹۸ - ۲۱۳

این اثر گزارش مختصری از رخدادهاي سفر حج محمد تامراوی علوی (۱۲۸۵ق.) از عالمان مغرب به سال ۱۲۴۲ق. است که در منابع مختصر به معرفي آن پرداخته شده است. مؤلفان کتابشناسي ها در اشاره به محتوای سفرنامه، به *المعسول* ارجاع داده اند. سندی در *معجم ما لوف عن الحج* (ص ۵۴) و نیز در *معجم ما لوف عن مكة المكرمة* (ص ۶۸)، این سفرنامه را شناسایی کرده و عنوان آن را *رحلة محمد بن محمد بن محمد التامراوی* ثبت نموده است. به گفته حمد الجاسر، این اثر رساله بسیار مختصری است و تحریفاتی در برخی نام ها و اماکن جغرافیایی آن رخ داده است. در برخی کتابشناسي هاي حج در زبان فارسي، این اثر با عنوان *سفرنامه تامراوی* معرفي شده است. گفته شده ویژگی این سفرنامه در اشمال بر نام نسخه هایی به خط مشرقی است که تامراوی در بلاد شرقی خریده و در سفرنامه از آنها یاد کرده است.

۲۱۴. *رحلة إلى الحجاز/ابراهيم السوسی العینی*. نسخه در: *الجزائر*

این رساله گزارش حج ابراهیم سوسی (۱۱۹۹ق.) از علمای الجزائر است؛ اما سال حجگزاری وی مشخص نشده است. در رساله *مسألة الحج في السياسة الإستعمارية الفرنسية بالجزائر*، نوشته قبایلی هواری (دانشگاه وهران الجزائر، ۲۰۱۴م.) در فهرست سفرنامه هاي حجازي الجزائري، از این اثر با عنوان *العقد الماسي في رحلة ابراهيم ساسي* یاد شده است.

۲۱۵. *رحلة إلى الحرمين/احمد (حمید) بن محمد البنانی*

از سفرنامه هاي حج مغربی مربوط به قرن چهاردهم هجری است. نویسنده این سفرنامه احمد البنانی (۱۲۳۲ - ۱۳۲۷ق.) از قاضیان فاس و عالمان مالکی مغرب است که در فاس از دنیا رفته و در منابع و تراجم، چندین کتاب به وی نسبت داده شده است؛ از جمله *فهرسة، حاشیة علی شرح الشیخ بنیس* و این سفرنامه. زرکلی ضمن نقل مطالبی از این سوده درباره سفرنامه، اما در خصوص محل احتمالی نسخه خطی یا مفقود بودن آن اطلاعی نداده است. با بررسی اجمالی در دیگر تراجم و فهرس، به خصوص منابع درباره مغرب، اطلاعات بیشتری به دست نیامد.

۲۱۶. *رحلة إلى الحرمين الشريفین/ابوبکر عبدالله بن محمد العباسی*. فاس: بی نا، ۱۳۱۶ق.

از سفرنامه هاي حج مغربی در سال هاي متأخر است. این سفرنامه در *رحلة الرحلات التازی معرفي* نشده و در بسیاری از فهرس مغربی نیز سخنی از آن به میان نیامده، اما در بخش کتب چاپ شده *موسوعة الرحلات* (ص ۱۴۹) مشخصات این کتاب بیان شده، ولی درباره تاریخ حجگزاری مؤلفی اطلاعی داده نشده است.

۲۱۷. *الرحلة إلى المشرق فی الأدب الجزائري؛ دراسة فی النشأة و التطور و البنية/سمیره انساعد*. الجزائر: دار الهدی، ۲۰۰۹م.

تحقیقی از سفرنامه هاي الجزائري در قرون یازدهم تا سیزدهم به مصر و حرمین شریفین و ارزیابی ساختار این سفرنامه ها و محتوای آنها درباره جغرافیا و فرهنگ شرق اسلامی است. نویسنده ویژگی هاي ادبی و ساختاری این سفرنامه ها را بیان کرده و آنها

را به دو دسته متشور و منظوم تقسیم نموده است. در این بررسی به سفرنامه‌های مختلفی، از جمله سفرنامه ابن عمار، سفرنامه ورثیلانی، سفرنامه ابورأس معسکری پرداخته و گزارش این نویسندگان حجگزار الجزائری از مساجد، مقابر، آداب و رسوم، فرهنگ عمومی و عمران و اقتصاد شرق اسلامی تحلیل گردیده است. بخشی از این کتاب با عنوان *صورة المشرق من خلال رحلات الجزائريين في العهد العثماني* در نشریه *التراث العربي* (سوریه)، ش ۹۷ (آذار ۲۰۰۵ م.) منتشر شده است.

۲۱۸. *الرحلة الأندلسية إلى الجزيرة العربية من القرن الثاني إلى نهاية القرن السادس الهجري* / خالد بن عبدالکريم بن حمد البکر. استاد راهنما: عبدالله بن ابراهيم العسکر، دانشگاه الملك سعود ۱۴۲۱ق.، ص ۴۶۳

پژوهشی درباره تاریخ و ادبیات سفرنامه‌نگاری اندلسیان به شبه جزیره، به خصوص حجاز و حرمین شریفین، به منظور ادای فریضه حج و فراگیری حدیث و علوم اسلامی است. دامنه زمانی این پژوهش شامل منابع قرن دوم تا قرن ششم هجری است. مطالب در پنج فصل تنظیم شده است: فصل اول به بررسی انگیزه‌های سفر به شبه جزیره، شامل انگیزه دینی، انگیزه علمی و انگیزه اقتصادی است. در فصل دوم به اوضاع و شرایط اجتماعی و سیاسی مسافران اندلسی اختصاص دارد و در آن موقعیت اجتماعی و مقاطع مهم زندگی این شخصیت‌ها بررسی گردیده است. در فصل سوم به راه‌های سفر، شامل راه دریایی، راه خشکی، ابزار و وسایل سفر و مدت سفر پرداخته شده است. در فصل چهارم به نام و تعداد مسافران به حجاز و یمن پرداخته شده و گزارش‌هایی از مشاهدات آنها و محل‌هایی که معرفی کرده و در آن ساکن شده‌اند، داده شده است. در فصل پنجم نتایج و دستاوردهای سفر اندلسیان به شبه جزیره در دو مبحث نتایج علمی و نتایج اجتماعی دسته‌بندی و معرفی گردیده است.

۲۱۹. *رحلة بعض العلماء الليبيين إلى المشرق و المغرب خلال العهد الإيطالي: الأسباب و النتائج* / عبدالله إنبيه معلول. *مجلة الجامعة المغاربية*. ش ۱۴ (ژوئن ۲۰۱۴ م.)، ص ۶۶ - ۹۶

گزارشی درباره مهاجرت علمای لیبی به مصر، استانبول و حرمین شریفین در نیمه اول قرن بیستم میلادی مقارن آغاز استعمارگری ایتالیا و سیطره بر لیبی است. شماری از علمای لیبی، به دلایل عقیدتی و سیاسی، سیطره غیرمسلمان بر مسلمان را برنتابیده و با هجرت به قلمرو عثمانی، به حجاز سفر کرده و از مشایخ و استادان مکه و مدینه، حدیث و علوم دینی و کتب مختلفی فراگرفته و پس از استقلال لیبی در اواخر نیمه اول قرن بیستم میلادی، به لیبی بازگشته و در عرصه تعلیم و تربیت و فرهنگ لیبی نقش ایفا کردند. نویسنده به نام برخی شخصیت‌ها و عالمان مختلف اشاره کرده و با استناد به تراجم و سفرنامه‌ها، از تلاش‌های سیاسی این عالمان و پیامدها و نتایج آن سخن گفته است.

۲۲۰. *الرحلة التبسی / الشيخ التبسی الجزائري. البصائر (الجزائر، ۱۹۵۴)*

شیخ تبسی (۱۹۵۷ ق.) نائب اول جمعية العلماء الجزائري و از فقیهان و اعضای فعال است که در سال ۱۹۲۷ میلادی از الازهر فارغ التحصیل شد و فریضه حج به جای آورد و چندین سال در بلاد شرق اسلام به سفر و شناخت راه‌های مبارزه با استعمار اقدام کرد. او خود سفرنامه‌اش را نوشت، بلکه برخی از همراهان، از رخدادها و حوادث زندگی او در سال‌های سفر گزارشی داده‌اند. شیخ تبسی در ۸ ژوئن ۱۹۵۴ میلادی به مصر سفر کرد و ملاقات‌هایی با رؤسای احزاب و شخصیت‌های سیاسی داشت و به تبادل نظر و همفکری جهت مقابله با استعمار فرانسه پرداخت؛ اما غیر از گزارش‌های یکی از روحانیان الجزائر به نام بشیر کاشه، فعالیت‌های تبسی در این دوره چندان گزارش نشده است. کاشه بیشتر از اقدامات و فعالیت‌های او در مدینه منوره خبر داده و از ملاقات او با

شخصیت های سیاسی و قضایی عربستان گزارش داده است. نیز گزارش سیداحمد بوشمال، از بزرگان قسنطینه، از همراهان تبسی در دست است که از ادای فریضه حج و اقامه تهِ روزه وی در مدینه و زیارت مزارها و اماکن متبرکه و استقبال ملک سعود در قصر جده از وی گزارش داده که در نشریه البصائر منتشر شده است.

۲۲۱. *رحلة التیمی القیروانی للحج / احمد الجاسر. العرب (سعودی). ش ۳ - ۴ (مارس ۱۹۸۲م)، ص ۲۵۴ - ۲۵۷؛*
ش ۱۱ - ۱۲ (نوامبر ۱۹۸۳م)، ص ۸۶۸

گزارش سفرنامه حج محمد بن صالح تمیمی قیروانی (۱۳۶۲ق.) از عالمان تونس در سلسله مقالات سال های ۱۴۰۱ تا ۱۴۰۳ قمری در نشریه العرب طی حدود ده شماره است. در این گزارش تلاش شده ضمن اشاره به جزئیات مطالب تمیمی، سفرنامه نقد و ارزیابی شود و با نگارش تعلیقاتی، مطالب نویسنده درباره اماکن، اشخاص و اعلام حرمین شریفین تصحیح گردد. از جمله مطالب سفرنامه تمیمی، گزارش او از مخطوطات و کتب موجود در کتابخانه شیخ الاسلام در مدینه منوره بوده است.

۲۲۲. *رحلة الحج و لقاء الشیوخ: التجیبي نموذجاً / عبدالقادر العافیة. بیروت، مغرب: دار ابن حزم، مرکز التراث الثقافي ۱۴۲۸ق.، ۲۰۶ص.*

اثری تحلیلی درباره نقش سفر حج در ایجاد فضای علم و آگاهی و بررسی محتوای سفرنامه قاسم بن یوسف تجیبی (۷۳۰ق.) است که در سال ۶۹۶ قمری از شهر سبته به حجاز سفر کرده و اطلاعاتی از ملاقات و گفتگو با استادان و عالمان حجاز و اجازه نامه های مختلفی از آنها به جای گذارده است. اصل سفرنامه مشتمل بر سه بخش بوده که تنها بخش دوم که حاوی مشاهدات تجیبی از مصر تا حجاز است، در آن آمده است. به گفته نویسنده، تجیبی در مکه نزد عالمان و مشایخ، منابع و کتب حدیثی مختلفی خوانده و شماری را نیز اجازه نامه گرفته است. همچنین از مشایخ مصری مختلفی نام برده و آثارشان را در سفرنامه اش، مستفاد الرحله، ثبت کرده است.

۲۲۳. *الرحلة الحجازية / ابراهيم بن محمد بن سعيد العيني. نسخة در: الخزنة العامة فاس.*

گزارش حج ابراهیم العینی (۱۱۹۹ق.) از عالمان و فقیهان مالکی و اهل سوس مغرب است که در سال ۱۱۸۹ قمری حج گزارده و گزارش آن را در این سفرنامه به جای نهاده است. زرکلی او را از اصحاب الرحلات دانسته (الاعلام، ج ۱، ص ۶۹) که بیانگر اهمیت سفرنامه وی است.

مختار السوسی در المعسول (نک: ج ۱۳، ص ۲۸۳-۲۹۸) سفرنامه عینی را از سفرنامه های پر برگ دانسته و افزوده که نویسنده در آن شیوه سفرنامه نگاری ابوسالم عیاشی (۱۰۹۰ق.)، احمد بن ناصر درعی (۱۱۲۹ق.) و ابومدین درعی رودانی (۱۱۵۷ق.) را دنبال کرده است.

به گفته عبدالهادی تازی، این سفرنامه را ابو عبدالله محمد بن مسعود معدری بونعمانی تلخیص کرده و نیز مختار السوسی همین تلخیص یا اصل نسخه را گزیده کرده است. همین اطلاعات مورد تأیید عبدالعزیز بن عبدالله از محققان مغرب واقع شده است (الرحلات من المغرب والیه، ص ۴۷).

سفرنامه عینی بیانگر وسعت اطلاعات او از فقه، جغرافیا و تاریخ بوده و در آن راه حج و منزلگاه های آن از مغرب تا حجاز معرفی شده است.

۲۲۴. الرحلة الحجازية / ابوالعلاء ادريس بن عبدالهادي العلوي الشاكري. نسخه در: المكتبة العامة رباط ش ۱۱۱۵

از سفرنامه هاي حج مغربي در اواخر قرن سيزدهم هجري مشتمل بر گزارش سفر حج نويسنده در سال ۱۲۸۸ قمری است که گاه با عنوان رحلة الي بيت الله الحرام يا رحلة ادريس بن عبدالهادي العلوي (۱۳۳۱ق.) ثبت شده است. شاكري بار دوم نيز به حجاز رفت و در مدینه منوره سکنای گزيده و در آنجا در گذشت. در برخي منابع، سفر حج نخست شاكري در سال ۱۲۸۳ قمری گزارش شده است. عباس جراري در مقاله «مدخل لرحلة الحضيكي الحجا زیة»، المناهل، ش ۱۰، ص ۵۰) در مبحث: مهم ترين سفرنامه هاي حجازي مغربيان، از اين اثر نام برده است. به گفته عبدالعزيز بن عبدالله نسخه ديگري از اين سفرنامه در مکتبه الکلاوي (مراکش) نگهداري مي شود. (الرحلات من المغرب واليه، ص ۵۴). همچنين در کتاب مخطوطات الرباط، ج ۲، ص ۲۳۹ و مجله العرب ش ۷، ص ۷۳۰ - ۷۳۱ به اختصار اين سفرنامه معرفي شده است.

۲۲۵. الرحلة الحجازية / ابو عيسى محمد مهدي بن طالب ابن سوده المری. نسخه در: المكتبة الازهرية مصر

از سفرنامه هاي حج مغربي در قرن سيزدهم هجري است. اين سفرنامه را نواده نويسنده، عبدالسلام بن سوده مشاهده کرده و از آن گزارش داده است. وي گفته بخش اول سفرنامه را به خط ابن سوده مري (۱۲۲۰ - ۱۲۹۴ق.) مشاهده کرده است. ابن سوده مري قاضي مکناس و زرهون و از صاحب منصبان و اوليای امور در فاس و نيز از افراد دولت عبدالرحمان بن هشام بوده و از فضاي مغرب به شمار مي رود. وي که داراي حواشي و شروحي در حديث و فقه و ادبيات عرب است، در سال ۱۲۶۹ قمری عازم حجاز شده و فريضه حج را به جاي آورده و گزارش سفر خود را نوشته که به نام الرحلة الحجا زیة ثبت شده است؛ اما افزون بر يافتن نشدن نسخه اي از اين اثر، از محتوای آن نيز اطلاعي در دست نيست. ظاهراً منبع اصلي اين اطلاعات - که در کتب تراجم و فهرست نگاري، مانند الاعلام زرکلي ثبت شده - نواده او عبدالسلام بن سوده بوده که او نيز از محتوای سفرنامه گزارش نداده است. در المدينة المنورة في مدنة مخطوط (ص ۲۳۰)، رحلة محمد التاودي بن سوده المري معرفي شده که به احتمال همين سفرنامه است؛ گرچه تاريخ کتابت سفرنامه با سال وفات ابن سوده مري همخواني ندارد. اگر اين احتمال منطبق بر واقع باشد، نسخه خطي سفرنامه در المكتبة الازهرية مصر و نسخه عکسي آن در الجامعة الإسلامية مدینه موجود است.

۲۲۶. الرحلة الحجازية / ابوالقاسم بن سلطان القسنطيني. نسخه در: فاس

از سفرنامه هاي حج مغربي در قرن دهم هجري است. با اینکه در فهرس و کتابشناسي ها و نيز در کتاب عبدالهادي تازي و تحقيقات محمد المنوني، ابوالقاسم سعدالله و ديگر محققان مغربي از اين سفرنامه ياد نشده، اما در الرحلات الحجا زیة المغاربية (ص ۳۴۴) نوشته بعلي حفاوي، اطلاعاتي از اين سفرنامه و نويسنده آن داده شده که حاكي از آگاهي وي از نسخه سفرنامه در مغرب است. حفاوي ضمن معرفي برخي آثار مهم وي، آورده است که قسنطيني، از علما و فقهاي تطوان و سخنوري توانا و داراي آثار متعدد فقهی بوده و دوستش احمد بن القاضي در درة الحجال شرح حال او را آورده و در تجليل وي کوشيده است.

۲۲۷. الرحلة الحجازية / ابي العباس احمد بن محمد السبعي. تقديم و تحقيق: محمد عيناق و يوسف أمال. مغرب:

منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۴۰ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در اوایل قرن چهاردهم هجری است. این اثر مشتمل بر گزارش مشاهدات نویسنده از سفر حج سال ۱۳۱۰ از زادگاه مؤلف در دویرة السبع (سجلماسه) تا حجاز است. سبعی (۱۳۳۶ق.) از فقیهان و عالمان و مبارزان مغرب و رهبر قیام ضد استعمارگران فرانسه به سال ۱۹۱۷ میلادی در زادگاه خود بوده است. وی مسیر دریایی از طنجه تا اسکندریه را طی کرده، اما در بازگشت با مشاهده اجازه دادن فرانسویان به سوار شدن یهودیان روسی در کشتی، او و گروهی دیگر به مخالفت از کشتی پیاده شده و از راه خشکی به مراکش رفته‌اند. در سفرنامه مختصر وی، آگاهی‌های مهم تاریخی از منزلگاه‌ها و سرزمین‌های بین راه تا حجاز آمده است. در هنگام سفر حج وی، در مکه و مدینه زمینه‌های مخالفت با سلطه عثمانی و تلاش برای استقلال ایجاد شده بود و سبعی از این وضعیت خبر داده است. نسخه این سفرنامه در: الخزائن الحسنية رباط ش ۱۳۵۴؛ المكتبة الوطنية رباط ش ک ۲۹۰۸ موجود است.

۲۲۸. الرحلة الحجازية / احمد بن عبدالله البيوركي. نسخه در: مغرب

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است. شیخ مختار سوسی در *دلیل مؤلفات و مخطوطات المختار السوسي* (ص ۳۲) به نام این سفرنامه و نویسنده آن اشاره کرده، اما اطلاع بیشتری از آن نداده است. اشاره او نشانگر وجود نسخه‌ای از سفرنامه در مغرب است.

۲۲۹. الرحلة الحجازية / احمد بن منصور بن ابي عسريه الفاسي الفهري. نسخه در: الدار البيضاء مغرب ش ۹۴

به گفته عبدالعزیز بن عبدالله، گرچه در برخی منابع جدید از سفرنامه حج احمد الفاسی الفهري (۱۳۷ق.) یاد شده، ولی شاید مفقود شده باشد. (*الرحلات من المغرب و الیه*، ص ۴۸) صاحب *نشر المثنانی* در شرح احوال ابراهیم بن یحیی الشاوی السریفی از این رساله بهره برده است. در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۰۸) ضمن اطلاع دادن از نسخه این سفرنامه در دار البيضاء مغرب ش ۹۴، عنوان آن: *رحلة المنصوري بصحبة المولي سليمان ثبت* شده که ظاهراً ناظر به محتوای سفرنامه است. از آنجا که سیدی سلیمان نام یکی از شهرهای مراکش است، احتمال دارد عنوان سفرنامه: *رحلة المنصور من سیدی سليمان* بوده باشد. تازی در بخش نهایی *رحلة الرحلات*، بدون اشاره به عنوان خاص، در ردیف ۴، برخی اطلاعات درباره سفرنامه احمد بن ابی عسریه ارائه کرده، اما ظاهراً به طور بی‌واسطه از این سفرنامه مطلع نبوده است.

۲۳۰. الرحلة الحجازية / احمد معینو. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی در نیمه اول قرن چهاردهم است. ظاهراً عبدالهادی التازی نسخه خطی این سفرنامه را از نزدیک دیده، زیرا از محتوای آن و تاریخ سفر حج نویسنده خبر داده است. به گفته وی احمد معینو (۱۴۲۴ق.) از سفر حج خود در سال ۱۳۴۸ قمری سخن گفته و اشاره کرده که بخشی از راه از ینیع تا مدینه منوره را به وسیله شتر طی نموده است.

۲۳۱. الرحلة الحجازية / ادريس بن محمد الجعايدی. نسخه در: الخزانة العلمية الصبيحية ش ۱۳۷۳

از سفرنامه‌های حج مغربی و گزارش ویژه مشاهدات و رخدادهای سفر حج ادريس جعايدی (۱۳۶۰ق.) در سال ۱۳۴۸ قمری است. جعايدی مسیر حرکت خود را از طنجه تا اسکندریه، سپس جده، مکه و مدینه منوره توصیف کرده که بخشی از آن به صورت دریایی و بخشی نیز به وسیله اتومبیل طی شده است. در سفرنامه وی مطالبی درباره مراکز و مؤسسات فرهنگی حرمین شریفین و نیز مشاهداتش از مغربیان حجگزار یا مقیم حرمین ارائه شده است. تازی (*رحلة الرحلات*، ج ۲، ص ۶۰۵-۶۱۴) با تفصیل

بیشتری مشاهدات نویسنده از حرمین در عصر حاکمیت آل سعود را گزارش کرده و از آنجا که به نسخه خطی سفرنامه دسترسی داشته، گزیده‌هایی از آن را نقل کرده است. در عین حال در اشاره به نسخه خطی سفرنامه به خط مؤلف در ۵۹ برگ، به اطلاعات محمد المنونی (المصادر العربیة لتاریخ المغرب، ج ۲، ص ۲۳۶) استناد داده است.

۲۳۲. الرحلة الحجازية / أمحمد بن يوسف أطفیش. نسخه در: فاس، رباط

از سفرنامه‌های منظوم حج الجزائری مربوط به نیمه دوم قرن چهاردهم است که در آن مشاهدات و توصیفات اطفیش از مناسک حج و راه حج بازتاب یافته است. امحمد بن یوسف اطفیش (۱۲۳۷ - ۱۳۳۲ ق.) دو بار موفق به حجگزاری شد و در مرتبه نخست یک سال مجاور حرمین گردید. وی مشاهداتش از این سفر را در لابه‌لای آثارش آورده، ولی به صورت مستقل نوشته است؛ اما در سفر دوم قصیده بلندی که شامل ۲۳۲ بیت است، در وصف راه حج و مناسک حج سروده و به گفته محققان، از جنبه ادبی و صنایع بدیعی، شهرت و اعتبار خاص دارد. در مقاله‌ای با عنوان «الشیخ امحمد بن یوسف أطفیش القطب حیاته ورحلاته الحجا زیة»، نوشته یحیی حاج امحمد در نشریه الذاکره (الجزائر)، ش ۲، ص ۳۴ - ۷۲ این سفر حج توصیف و تحلیل شده است. نیز در رساله مسأله الحج فی السیاسة الإستعماریة الفرنسیة بالجزائر، نوشته قبایلی هواری (دانشگاه وهران الجزائر، ۲۰۱۴ م.) در فهرست سفرنامه‌های حجازی الجزائری، از این اثر با عنوان رحلة الشیخ أطفیش یاد شده است.

۲۳۳. الرحلة الحجازية / سعید الکثیری. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های منظوم حج بر وزن بحر طویل است که در آن گزارش سفر حج نویسنده در سال ۱۲۹۲ قمری آمده است. این سفرنامه را رحلة سعید الکثیری نیز نامگذار کرده‌اند. نسبت نویسنده به شریف احمد بن ادیس مکنی به کثیر می‌رسد. مختار السوسی در المعسول (ج ۲، ص ۲۲۱) و نیز تازی در بخش نهایی رحلة الرحلات (ج ۲، ص ۷۲۶) از این سفرنامه یاد کرده‌اند؛ گرچه محل نگهداری نسخه این سفرنامه را مشخص ننموده‌اند.

۲۳۴. الرحلة الحجازية / عبدالرحمان امزیل الحداد الاینزگانی. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است. عبدالعزیز بن عبدالله ضمن اشاره به سال تألیف این سفرنامه در سال ۱۹۵۷ میلادی، اطلاع بیشتری درباره نام مؤلف و محل زندگی وی نداده و تنها افزوده که وی در سال ۱۴۰۳ قمری، برابر با ۱۹۸۲ میلادی از دنیا رفته است. در برخی فهرس دیگر به سفرنامه حج عبدالرحمان امزیل اشاره شده، ولی محل نگهداری نسخه آن به طور دقیق مشخص نشده و نیز اطلاعات بیشتری درباره مؤلف ثبت نگردیده است.

۲۳۵. الرحلة الحجازية / عبدالسلام بن سوده. نسخه در: فاس نزد خاندان مؤلف.

از سفرنامه‌های حج در قرن چهاردهم هجری است و مشتمل بر گزارش سفر نویسنده از فاس به حجاز در سال ۱۳۸۹ قمری است. نویسنده علاوه بر توصیف اماکن متبرکه مکه، مسجدالحرام و کعبه، با تمرکز بر موضوع اسرار حج، به معرفی حکمت‌های هر یک از احکام و فروع حج پرداخته است. همچنین مساجد مدینه منوره و اهمیت آنها را یادآور شده است. به گفته منونی، نسخه‌ای از این رساله نزد خاندان مؤلف نگهداری می‌شود. (المصادر العربیة لتاریخ المغرب، ج ۳، ش ۱۷۴۰)

۲۳۶. الرحلة الحجازية /عبدالقادر بن ابي جیده الکوهن. نسخه در: خزانه الکتانی.

از سفرنامه‌های حج، اثر عبدالقادر کوهن (۱۲۵۴ق.). به صورت مخطوط باقی مانده و کتانی در فهرس الفهارس (ج ۱، ص ۳۸۶ - ۳۸۹) و نیز محمد المنونی در المصادر /العربیة لتاریخ المغرب (ج ۲، ص ۳۶) و تازی در بخش نهایی رحلة الرحلات (ج ۲، ص ۷۲۶) از این سفرنامه یاد کرده‌اند. همچنین دیگر محققان مغربی مانند عبدالعزیز بن عبدالله در الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۵) از وجود نسخه خطی این سفرنامه خبر داده و به صراحت آن را سفرنامه حج توصیف کرده‌اند.

۲۳۷. الرحلة الحجازية /عبدالله بن علی الالغی. نسخه در: مغرب

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است. شیخ مختار سوسی در دلیل مؤلفات و مخطوطات المختار السوسی (ص ۳۲) به نام این سفرنامه و نویسنده آن اشاره کرده، اما اطلاع بیشتری از آن نداده است. اشاره او نشانگر وجود نسخه‌ای از سفرنامه در مغرب است.

۲۳۸. الرحلة الحجازية /عبدالله بن محمد الوردی المراكشی. نسخه در: مراکش

در برخی منابع و آثار مغربی، سفرنامه‌ای حجازی به این عالم حج‌گزار مراکشی نسبت داده شده است. ابن قاضی در درة الحجال (ج ۲، ص ۳۴۲) از عبدالله الوردی المراكشی (زنده در ۹۹۹ق.) نام برده و سفرنامه حج به وی نسبت داده است. عبدالعزیز بن عبدالله، در الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۵) ظاهراً غیر از همین مطلب ابن قاضی، به نکته جدیدی درباره این سفرنامه دست نیافته جز تصریح به اینکه وردی مراکشی دارای سفرنامه حج بوده است.

۲۳۹. الرحلة الحجازية /عمر بن ابراهیم الساحلی. نسخه در: مغرب

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است. شیخ مختار سوسی در دلیل مؤلفات و مخطوطات المختار السوسی (ص ۳۲) به نام این سفرنامه و نویسنده آن اشاره کرده، اما اطلاع بیشتری از آن نداده است. اشاره او نشانگر وجود نسخه‌ای از سفرنامه در مغرب است.

۲۴۰. الرحلة الحجازية / محمد بن احمد حسیکی. ضبط و تعلیق: عبدالعالی لمدر. رباط: مرکز الدراسات و الأبحاث و إحياء التراث الرابطة المحمدية للعلماء، چاپ اول، ۱۴۳۲ق.، ۲۶۷ص

از سفرنامه‌های حج مغربی و گزارش سفر حج محمد حسیکی (۱۱۸۹ق.). در سال ۱۱۵۲ قمری است که گاه با عنوان رحلة الی الحرمین الشریفین معرفی شده است. حسیکی، که در تصوف به طریقت شاذلی معتقد است، در این سفرنامه توجه ویژه‌ای به ذکر مزارات اولیا و صالحان نشان داده است. نویسنده متناسب با مسیر حرکت خود از مغرب به حجاز و بازگشت از آن، به معرفی اماکن و نیز مناسک حج پرداخته و در این موضوعات بر نقل اقوال و آرا تکیه کرده و کمتر از مشاهدات و دیدگاه فقهی خود گفته است. در مکه، افزون بر مناسک، اماکن متبرکه، مسجد الحرام، کعبه و دیگر مواضع مهم دینی معرفی شده و در مدینه، علاوه بر مسجد النبی و مسجد قبا، مساجد متبرکه مختلف و بقعه‌های بقیع گزارش شده است.

نویسنده گرایش حدیثی داشته و به همان اندازه که متون فقه مالکی را گزارش کرده، از منابع حدیثی اهل سنت نیز نقل نموده است. در بخش اول این سفرنامه به تفصیل زندگی، مشایخ و آثار حسیکی معرفی گردیده است. عبدالعزیز بن عبدالله نیز در

الرحلات من المغرب واليه (ص ۵۷) از دو نسخه این سفرنامه در المكتبة العامة رباط ش ۸۹۶ و الخزنة الحسنية رباط ش ۴۰۵ خبر داده است. در برخی منابع نام این سفرنامه *رحلة الي الحرمين الشريفين* ثبت شده است.

۲۴۱. الرحلة الحجازية / محمد بن حسن بن العربي الحجوى الثعالبي. نسخه در: الخزنة العامة رباط

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است. حجوي، از شخصیت‌های صاحب نفوذ و اهل فرهنگ و تجارت توصیف شده که در سال ۱۳۶۵ قمری عازم حجاز شده و مناسک حج به جای آورده و مشاهداتش را از مکه و مدینه مقارن تسلط آل سعود توصیف کرده است. وی بخشی از مسیر را به صورت هوایی طی کرده است. سعید بن سعید العلوي در «ادب الحج في المغرب العربي» *الحج والعمره*، ش ۱۱ (۲۰۰۳ م.)، نسخه خطی و محتوای سفرنامه حجوي را گزارش کرده و سپس تازی، با تفصیل بیشتر، به اطلاعات حجوي درباره تحولات سیاسی مکه اشاره نموده است.

۲۴۲. الرحلة الحجازية / محمد بن عبدالله المزوارى التمرأوى. نسخه در: مغرب

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است، گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است. شیخ مختار سوسی در *دليل مؤلفات و مخطوطات المختار السوسى* (ص ۳۲) به نام این سفرنامه و نویسنده آن اشاره کرده، اما اطلاع بیشتری از آن نداده است. اشاره او نشانگر وجود نسخه‌ای از سفرنامه در مغرب است.

۲۴۳. الرحلة الحجازية / محمد بن عبدالله بن مبارك الغيغائي. نسخه در: الخزنة الحسنية رباط ش ۱۰۹۴۸

گزارش سفر حج نویسنده در سال ۱۲۳۴ قمری، مشتمل بر اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و فقهی متعددی است. در برخی منابع سال حجگزار غیغائی، ۱۲۷۴ قمری ثبت شده است. گاه از این سفرنامه با عنوان *الرحلة الحجازية و گاه رحلة الغيغائي* نام برده شده است. به گفته تازی این سفرنامه در یک مقدمه و چهار باب تنظیم شده و حاوی گزارش سفر وی از بندر صویره و همراهی با کاروان مغربی و ارائه اطلاعاتی از وضعیت مسیر دریایی و مشکلات آن است. وی به تفصیل مشاهداتش از مکان‌ها و جای‌های مختلف حجاز و حرمین شریفین را گزارش کرده و از احوال و اوضاع اجتماعی و رفتارشناسی مردم خبر داده است. این سفرنامه به صورت خطی باقی مانده، اما در منابعی مانند *رحلة الرحلات تازی*، خلاصه‌ای از محتوای سفرنامه و مراحل سفر نویسنده ارائه شده است. سفرنامه غیغائی جالب توجه و مهم توصیف شده است. در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۱۲) نسخه‌ای از این سفرنامه با عنوان: *رحلة الوريكي* در *الخزنة العامة* رباط ش ۱۲ معرفی شده است.

۲۴۴. الرحلة الحجازية / محمد بن عثمان السنوسى التونسى. تحقيق: على الشنوفى. تونس: الشركة التونسية للتوزيع. ۱۹۷۸ م.

از سفرنامه‌های تفصیلی حج و حاوی گزارش حج محمد سنوسی (۱۲۶۷ - ۱۳۱۸ ق.) به سال ۱۲۹۹ قمری است که در آن علاوه بر توصیفاتی از عادات و عقاید و سنت‌های اهالی حرمین، اوضاع سیاسی جهان اسلام نیز مورد توجه نویسنده واقع شده است. نیز مجموعه‌ای از قطعات و قصاید در این سفرنامه به مناسبت‌های مختلف ارائه شده است. سفرنامه در سه جزء نگاشته شده و در آن به تفصیل از محمل شامی گزارش داده شده و وضعیت سیاسی، فرهنگی، دینی و اجتماعی حجاز و حرمین شریفین و بیت المقدس توصیف گردیده است. نویسنده افزون بر ثبت مشاهدات خود از حج و حرمین شریفین در ادامه این سفر به ترکیه، سوریه، لبنان، مصر، مالطه و ایتالیا رفته و در نهایت به تونس بازگشته است. در یکی از قصاید، شرحی از راه حج و منزلگاه‌ها و

مراحل سفر از مغرب تا حجاز آمده است.

گزارش‌های سنوسی از رخداد‌های عصر - به خصوص اطلاعاتی که از انقلاب الجزائر و رهبر قیام - عبدالقادر جزائری، داده - اهمیت دارد و مورد استناد برخی محققان واقع شده است. وی در جزء سوم، از صفحه ۱۷۸ تا ۲۲۴ متعرض شرح احوال و مبارزات عبدالقادر جزائری، تألیفات او و مرثیه‌ای در ستایش وی شده است. نسخه خطی این سفرنامه در المكتبة الخلدونية تونس ش ۳۳۴۶، نگهداری می‌شود. تلخیصی از این سفرنامه در المختار من الرحلات / الحجا زیة، نوشته محمد بن حسن الشریف (ج ۱، ص ۵۹۷ - ۶۳۰) منتشر شده است.

۲۴۵. الرحلة الحجازية / محمد بن علی العیاشی. نسخه در: رواق المغاربة الازهر

در برخی منابع مغربی از وجود نسخه‌ای از این سفرنامه خبر داده شده است. عبدالعزیز بن عبدالله در الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۸) بر وجود این اثر اصرار دارد. به گفته وی محمد بن علی، معروف به عیاشی (به عنوان لقب نه نسبت)، دارای سفرنامه حجازی است که عبدالمجید زبادی منالی در سفرنامه‌اش، بلوغ المرام، از آن یاد کرده است. زبادی منالی گفته که این سفرنامه را در یک جلد به خط مؤلف در کتابخانه رواق المغاربة در الازهر مشاهده کرده است. سنیدی (معجم ما الف عن مكة المكرمة، ص ۱۶۶) ضمن نقل همین اطلاعات، عنوان آن را رحلة محمد بن علی العیاشی ثبت کرده است.

۲۴۶. الرحلة الحجازية / محمد بن محمد ابن عمرو التهامی الرباطی. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن سیزدهم هجری است. از نویسندگان این سفرنامه، محمد تهامی رباطی، معروف به ابن عمرو (۱۲۴۴ق.)، با عنوان محدث، رجال شناس، شاعر، لغت شناس و اصولی یاد شده که اصالتاً به قبیله بنی عمرو از انصار اندلس منتسب است. وی در رباط مغرب به دنیا آمد و رشد کرد و به سفر حج رفت و در مکه ماندگار شد و در آنجا از دنیا رفت و دفن شد. از آثار وی عبدالحی کتانی، به فهرست (مشیخه) وی، شامل نام مشایخ و استادانش در مغرب، مصر و حرمین شریفین اشاره کرده و دیوان شعر و برخی آثار دیگر به وی نسبت داده است. در برخی منابع از وجود نسخه خطی این اثر خبر داده شده است.

۲۴۷. الرحلة الحجازية / محمد عبدالحی بن عبدالكبير الكتانی. نسخه در: فاس

اثری درباره سفر حج و شرح ملاقات با عالمان حرمین شریفین است که در برخی تراجم احوال کتانی (۱۳۸۲ق.) به نام، و برخی موضوعات آن اشاره شده است. کتانی از عالمان سرشناس فاس و دارای آثار مختلفی بوده و در سال ۱۳۲۳ قمری عازم حجاز شده و مناسک به جای آورده و با عالمان و مشایخ حرمین ملاقات، و از آنها اجازاتی دریافت کرده است. طبق آنچه در مقدمه فهرس الفهارس در شرح سفر حج کتانی آمده، بیشترین اهتمام وی به حفظ میراث تحدیث و روایت از عالمان حرمین شریفین و ذکر نام و آثار و تألیفات آنان بوده است. نیز برای کتانی این فرصت پیش آمد که به تدریس برخی کتب صحاح و شمائل ترمذی در مسجد النبی اقدام کند. در منابع شرح حال کتانی در اواخر قرن چهاردهم هجری، گفته شده که این سفرنامه در چندین مجلد بوده و بیشتر آن مفقود شده است. این گفته می‌رساند که بخشی از سفرنامه حج کتانی دست کم تا حدود نیمه قرن پیش، موجود بوده است؛ اما از بررسی اجمالی در فهرس و کتابشناسی‌های مغربی، نسخه‌ای از آن به دست نیامد.

۲۴۸. الرحلة الحجازية / محمد یحیی محمد مختار الولاتی. تحقیق: محمد حجی. بیروت: دار الغرب الإسلامی،

۱۹۹۰م، ۴۰۷ص.

از سفرنامه‌های حج مغربی از شهر مراکش تا حجاز در اوایل قرن چهاردهم هجری است. محمد یحیی الولاتی (۱۳۳۰ق.) در ۷ رجب سال ۱۳۱۱ قمری به همراه کاروان حج مغربی، از شهر رباط، بخشی از صحرا را طی کرده و بخش دیگر را با رفتن به برخی بنادر از راه دریا آمده و با گذر از الجزائر، تونس و مصر، ۷ ذی‌قعدة ۱۳۱۳ قمری به جده رسیده است. وی علاوه بر معرفی منزلگاه‌ها و راه حج مغربی و ارائه اطلاعاتی از عادات و رسوم حجگزاری مغربیان، اشاراتی به آداب و رسوم اهالی حرمین نموده است. ارائه مناسک و احکام حج بر پایه فقه مالکی و ثبت مشاهداتش از وضعیت فرهنگی و اجتماعی و جغرافیایی حرمین شریفین از دیگر ویژگی‌های این سفرنامه است. این سفرنامه گزیده‌ای دارد که نسخه خطی آن با عنوان *اختصار رحلة محمد یحیی الولاتی در کتابخانه نعمة وولاته (موریتانیا) ش ۱۴۹ ب*، در ۲۲۶ برگ نگهداری می‌شود. نیز نسخه دیگری که فرزند مؤلف مروان بن محمد تلخیص کرده، در همان کتابخانه ش ۱۷ ح، در ۵۰ برگ موجود است.

۲۴۹. الرحلة الحجازية / مصطفى بن محمد فاضل ماء العينين القلقي. نسخه در: الخزانة الحسنية رباط ش ۱۳۰۷؛ ۱۰۹۲۲

گزارش سفر حج ماء العينين قلقي (۱۳۲۸ق.) از فضلا و متصوفه مغرب در سال ۱۲۷۴ قمری در سن ۲۸ سالگی و به همراه گروهی از مریدان و شاگردان است. وی مسیر طولانی شهرهای صویره، مراکش، رباط، سلا و مکناس را طی کرده و از طنجه تا اسکندریه و سپس تا جده را از مسیر دریا رفته است. در بازگشت نیز ۲۴ شعبان ۱۲۷۵ مسیر اسکندریه تا طنجه را با سوار بر کشتی طی کرده و از آنجا تا مراکش حرکت کرده است. در *الرحلة المعينية* (ص ۱۲۹) نوشته نواده شیخ ماء العينين، آمده که سفرنامه حج شیخ در فاس به صورت سنگی چاپ شده، اما از آن نسخه‌ای باقی نمانده است.

۲۵۰. الرحلة الحجازية او تنوير الأذهان فی ذکر بعض البعض من مفاخر مولانا السلطان / محمد بن محمد بن موقت المراكشي. تحقیق: حسین جلاب. مغرب: مؤلف، ۱۴۲۴ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن چهاردهم هجری است و در آن علاوه بر ثبت مشاهدات خود از رفتار و فرهنگ حجگزاران جوامع اسلامی، صدقات و کمک‌های مالی سلطان وقت مغرب به اهالی حرمین شریفین گزارش شده است. محمد مراکشی، معروف به ابن موقت (۱۳۱۲ - ۱۳۶۹ق.)، از مورخان و سفرنامه‌نگاران مشهور و دارای آثار متعددی در سفرنامه‌نگاری است و در این سفرنامه به مطالب دینی و آسیب‌ها و انحرافات نیز اشاره کرده است. وی سفرنامه دیگری با عنوان *الرحلة المر اكشية او المساويء الوقتية* در سه جلد نوشته که به گفته زرکلی در آن رسوم و بدعت‌های مختلف را نقد کرده است.

۲۵۱. «الرحلة الحجازية تأليف محمد التونسی» / احمد الجاسر. العرب (سعودی)، ش ۱۲ (۱۳۹۹ق.)

تعلیقاتی بر متن تصحیح شده سفرنامه محمد بن عثمان سنوسی، تحقیق علی الشنوفی (تونس: نشر الشركة التونسية للتوزيع، ۱۹۸۱م.) است. به گفته حمد جاسر، دو بخش این سفرنامه میانه ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۲ قمری منتشر شده و تلخیص آن در نشریه العرب، سال ۱۳ (۱۳۹۸ق.) ارائه شده است. وی سپس یادداشت‌ها و تعلیقات خود بر بخش دوم این سفرنامه را در شماره‌های مختلف این نشریه آورده است. در این حواشی مفردات، ترکیبات، ضبط اعلام و اشخاص و برخی گزارش‌های سنوسی اصلاح شده است. جاسر با ذکر نمونه‌هایی از جملات سفرنامه، به بیان دیدگاه خود پرداخته و موضوع مورد توجه سنوسی در سفرنامه را از منابع

اصلي نقل کرده است؛ براي نمونه واژه الشقوف را به شُقْدُف (نوعي محمل داراي سايبان با گنجایش دو نفر) تصحيح کرده و آورده که سفرنامه نويسان مغربي بارها از اين مرکب و استفاده از آن در مکه براي انتقال حجگزاران ياد کرده اند. نيز نقدهايي بر مطالب سنوسي درباره نام هاي مکه، حدود و مرزهاي مکه، نام برخي حاکمان مکه در عصر جاهليت و اسلام و تصحيقات و تحريقات نام اشخاص و اعلام و شهرهاي راه مغرب به حجاز نوشته است.

۲۵۲. «الرحلة الحجازية السياحية، التحفة البهية في الرحلة الشرقية لبدر الحاج احمد حمو نموذجاً» آل سيد الشيخ سعاد. در : المؤتمر الدولي الأول لدوحة، ۲۰۱۰م.

گزارشي از سفرنامه حج احمد حمو، از شخصيت هاي الجزائر در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی است که به دليل اهميت مشاهدات نویسنده از اماکن و آثار تاریخي و جغرافیای طبیعی و نیز توجه به روابط انساني در اين سفرنامه، آن را در زمره سفرنامه هاي سیاحتي - حجازي طبقه بندي و معرفي کرده اند نویسنده از امکان پیوند سیاحت و معنویت، به دنبال گسترش امکانات سفر و امن شدن راه ها سخن گفته و سفرنامه احمد حمو را طلیعه اي از اين گونه سفرنامه ها در مغرب معرفي کرده است.

۲۵۳. «الرحلة الحجازية الصغرى لأبى عبدالله محمد بن عبد السلام بن ناصر الدرعى (ت ۱۲۳۹ق. / ۱۸۲۳م). / عبدالخالق المفضل أحمدون. مجلة الإحياء (مغرب). ش ۲۱ (دسامبر ۲۰۰۳م)، ص ۲۷۰ - ۳۰۴

گزارشي تحليلي از ویژگی ها و اطلاعات و مباحث سفرنامه حج دوم محمد بن عبد السلام درعي، حاوي مشاهدات وي از سفر حج سال ۱۲۱۱ قمری است. نویسنده بر اهميت مشاهدات و اطلاعات تاریخي و نکات و فواید علمي و فقهی ابن ناصر درعي تأکید کرده و گزارش هاي وي از منزلگاه هاي حج کاروان سجلماسي و طی مراحل از مراکش تا مصر و سپس حرمین شریفین را ارزیابی نموده است. سپس به نقل گزیده هايي از دیدگاه هاي فقهی و نحوی درعي پرداخته و ویژگی سفرنامه وي را در جمع میان گزارش عینی از اماکن، مساجد و طرح مسائل علمي دانسته است. این مقاله در «بحوث ندوة الرحلات الي شبه الجزيرة العربية»، ریاض: دارالملك عبدالعزيز، ۱۴۲۴ق.، نیز منتشر شده است.

۲۵۴. رحلة الحجية / عبدالرحمن بن عمر التنيلائی. نسخه در: خزانه بن الوليد، قصر باعبدالله در منطقه تیمی از شهر أدرار (الجزائر)

شرح سفر حج نویسنده به سال ۱۱۸۸ قمری است و در آن گزارش سفر وي به قصد ادای فریضه حج و حرکت از شهر توات در جنوب غربی الجزائر و گذر از شهرهای میان راه، مانند طرابلس و قاهره تا حرمین شریفین، و شرح راه هاي اصلي و فرعي حج و معرفي منزلگاه ها آمده است. این سفرنامه از جنبه تاریخي و فرهنگی اهميت دارد و در آن علاوه بر معرفي اماکن، اشخاص و کاروان هاي حج، سیره و رفتار مردمان و سنت هاي محلي و دینی را نیز گزارش کرده است. در مقاله سهام بومعزه، در /المجلة /الجزائر /ثريّة للمخطوطات، ش ۱ (ژوئن ۲۰۱۸م)، ص ۳۴۲ - ۳۶۰، عنوان کلی: رحلة حجیة به سفرنامه سفرنامه تنیلائی داده شده و گزارشي از محتوای آن ارائه گردیده است. نیز احمد بوسعيد در پایان نامه خود با عنوان ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ق.)، یکی از منابع خود را سفرنامه تنیلائی معرفي کرده و بر اهميت مباحث تاریخي، فرهنگی و جغرافیایی این سفرنامه تأکید کرده است.

۲۵۵. رحلة الحيونی / محمد حنفي بن ابوبکر الحيونی. نسخه در: مغرب

مجموعه نامه ها و مکاتبات یکی از حجگزاران مغربی به نام محمد حنفی بن ابوبکر الحیونی، منسوب به قصر بنی حیون در کرانه غربی رود درعه در منطقه کتاوه است که ظاهراً در سال ۱۲۶۲ قمری حج گزارده است. وی در این مکاتبات، که هنگام حرکت به سمت حجاز نوشته، شیخ قبیلہ اش به نام سعدالدین محمد البشیری را خطاب قرار داده و شرحی از مشاهدات و رخدادهای سفر حج را نوشته است. عبدالهادی تازی، که نسخه سفرنامه را مشاهده کرده، بر اهمیت آن تأکید کرده و خلاصه‌ای از آن را در *رحلة الرحلات* (ج ۱، ص ۴۷۸-۴۸۷) به همراه تصویر یکی از برگ‌های نسخه ارائه کرده، اما محل آن را مشخص ننموده است. مسیر حرکت نویسنده از شهر آسفی به اسکندریه و سپس جدّه و مکه و مدینه بوده است. حیونی ضمن ارائه اطلاعاتی از کاروان مصر، از شیوع وبا در آن سال و مرگ شماری از حجگزاران خبر داده و از بندر ینبع و رابغ و مشکلات مسیر تا مکه گزارش داده و سپس از فضایل مکه و ویژگی‌های مثبت اهالی آن سخن گفته و به جایگاه شریف محمد بن عون و افراد مسلح و نگهبانان او اشاره کرده است. وی پیش از گزارش مشاهداتش از مدینه منوره، از حضور هندی‌ها در مکه و تسلط انگیس بر بلاد هند سخن گفته است.

۲۵۶. رحلة الرحلات: مكة فی مئة رحلة مغربية و رحلة عبدالهادی التازی. مراجعة: عباس صالح تاشکندی. جده: مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي، ۱۴۲۶ق.، ۲ جلد، ۸۴۰ص.

از کتابشناسی‌های تحلیلی در معرفی تاریخ و فرهنگ مکه در سفرنامه‌های حج مغربی به همراه شرح مختصر احوال مؤلفان و ارائه نسخه خطی هر سفرنامه است. نویسنده ضمن شناسایی صد سفرنامه حجازی در دو جلد، به ارائه تحلیلی از ساختار و محتوای هر یک پرداخته و برخی مطالعات درباره این سفرنامه‌ها را متذکر شده است. وی ضمن بررسی اهمیت مکه در دیدگاه سفرنامه‌نگاران مغرب، از انگیزه ادای فریضه حج و کسب علم به عنوان دو دلیل اصلی سفر مغربیان به حجاز نام برده و سپس به ترتیب سال حجگزاری، صد سفرنامه را بر اساس نام مؤلفان تنظیم و معرفی کرده است. در عین حال وی از برخی حجگزاران یاد کرده که به جغرافیای مغرب تعلق نداشته یا سفرنامه مستقل حجازی ننوشته‌اند؛ گرچه در لابه‌لای آثار خود به شرح سفر حج پرداخته‌اند. به این ترتیب در جلد نخست سفرنامه‌های ابن عربی، شریف ادریسی، ابن جبیر، باجی اشبیلی، عبد‌ری، ابن رشید فهری، بادسی، تجیبی، سفرنامه عینی، ابن عمار، ابن عثمان و فاسی را معرفی کرده و در جلد دوم از سفرنامه شریف عباسی، ابورأس معسکری، زیانی، ابن طویر الجنه و غیغائی آغاز کرده و تا سفرنامه‌های قرن چهاردهم متعلق به افرادی مانند رهونی، حجونی، کنون، ابن العتیق و محمد الخامس ادامه داده است.

۲۵۷. الرحلة السامیة للإسکندریة و مصر و الحجاز و البلاد الشامیة / محمد بن جعفر بن ادریس الکتانی. تخریج: الشریف محمد حمزه بن علی کتانی. تقدیم و تعلیق: محمد عزوز. چاپ اول، بیروت: دار ابن حزم للطباعة و النشر، ۲۰۰۵م.

گزارش سفر محمد الکتانی (۱۳۴۵ق.) از مغرب به حجاز و حجگزاری وی در سال ۱۳۲۲ قمری است. وی در سال ۱۳۲۱ قمری به قصد ادای فریضه حج، از پدرش اجازه سفر به حجاز گرفت که به دلیل سختی‌ها و ناامنی راه تا مدتی به وی اجازه نداد و وی در سال ۱۳۲۲ قمری به همراه کاروان حج سجماسی عازم حجاز شد و گزارش مشاهداتش را در این اثر نوشت. اما مؤلف موفق به اتمام آن نشد. بخش باقی مانده این سفرنامه به اندازه هفت کراسه توصیف شده است. عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب و الیه* (ص ۴۹) ضمن اشاره به سال حجگزاری و ناتمام ماندن سفرنامه، کمیت موجود از سفرنامه را هفت کراسه توصیف کرده، ولی محل احتمالی نسخه سفرنامه را مشخص نکرده است.

۲۵۸. «رحلة السبتي إلى المدينة المنورة عام ١٢٨٤ق.» / ليلي سعيد سويلم الجهني. مجلة مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة. ش ۲ (نوامبر ۲۰۰۲م)، ص ۱۸۴ - ۱۹۶

بررسی و تحلیل مشاهدات و گزارش‌های محمد بن عمر معروف به ابن رشید سبتي فهری (۷۲۱ق.) از عالمان و محدثان مغربی در قرن هفتم هجری از مدینه منوره و تشریح اوضاع جغرافیایی و فرهنگی این شهر است. حاصل سفر حج ابن رشید فهری در سال ۶۸۴ قمری، سفرنامه مل، العیبه بما جمع بطول الغیبة فی الوجهة و الوجهیة است که در آن علاوه بر مناسک حج، گزارشی از زیارت حرم نبوی و ملاقات با عالمان مدینه منوره و دریافت اجازه‌نامه‌های حدیثی مختلف ارائه، و از نظام آموزشی و شیوه تدریس، کتب حدیثی، مدارس دینی و مساجد و اماکن مهم مدینه منوره اطلاعاتی داده شده است. نویسنده ضمن ارزیابی این سفرنامه، به تحلیل اطلاعات ابن رشید از عادات و رسوم اهالی مدینه، نقد برخی بدعت‌ها و انحرافات دینی پرداخته است.

۲۵۹. «رحلة الشيخ الإبراهيمی (نفحات من الشرق)» / الشيخ بشیر الابراهیمی. البصائر (الجزائر، ۱۹۵۳).

این سفرنامه مشتمل بر گزارش سفر یکی از شخصیت‌های مبارز الجزائری و رئیس جمعیت العلماء الجزائری در دوره استعمار است که جهت ادامه مبارزه و انجام سفر حج در سال ۱۹۵۲ میلادی به مصر، اردن، پاکستان و مکه رفت و به مدت ده سال به فعالیت و اقداماتی دست زد و تا پایان استعمار در بلاد شرقی ماندگار شد. نیز وی به مکه رفت و فريضه حج به جای آورد و یادداشت‌های سفر خود به شرق را در شماره‌های مختلف نشریه البصائر (الجزائر، ۱۹۵۳) تحت عنوان نفحات من الشرق منتشر کرد به گفته سعدالله، ابراهیمی فعالیت‌های دیگری نیز داشته و در کنفرانس‌هایی در پاریس به عنوان عضو المؤتمر الاسلامي الجزائری شرکت کرده، اما مطالب سفرهای او به شکل کتاب و متن مدون در نیامده و تنها در نشریه البصائر، که خود او سردبیر آن بود، چاپ شده است.

۲۶۰. رحلة صفوة الاعتبار بمستودع الأمصار والأقطار / اسید محمد بیرم الخامس. مصر: مطبعة الاعلامية، ۱۸۹۳م، ۱۶۸ ص.

گزارش سفر حج و توصیفات محمد بیرم تونسلی (م ۱۳۰۷ق.) از مصلحان و سیاستمداران و سفرنامه‌نگاران مشهور تونس از حرمین شریفین و اماکن و مساجد آن است. سفرنامه وی از سفرنامه‌های مهم اهالی تونس است که در پنج جز، نگاشته شده است. بخش‌هایی از آن پیش‌تر در مصر انتشار یافت، اما جز، پنجم پس از وفات مؤلف در سال ۱۸۹۳ میلادی منتشر شد اهمیت این رحله، علاوه بر گستردگی و تنوع موضوعات مطرح شده، در ارائه رویکرد جدیدی در سفرنامه‌نگاری است. صالح المراكشي در مطالعه‌ای پیرامون این سفرنامه نشان داده که محمد بیرم تونسلی در پنج جز، صفوة الاعتبار، درک جدیدی از نگاه به جهان خارج و دنیای اطراف را به خواننده عرب‌زبان اثر خود ارائه کرده است. سه نسخه از این سفرنامه در الخزائن العامة رباط (ش ۱۵۱۱، ۱۷۴۷) و مرکز المخطوطات اردن (ش ۱۹۹) نگهداری می‌شود.

۲۶۱. الرحلة الطنجوية الممزوجة بالمناسک المالکية / حسن بن محمد الغسال الطنجی. تحقیق: محمد علی فهیم بیومی. قاهره: زهراء الشرق، ۲۰۰۸م، ۲۳۲ص.

از سفرنامه‌های حج مغربی در اوایل قرن چهاردهم و مشتمل بر گزارش مشاهدات حسن الغسال (۱۳۵۸ق.) و سفر حج وی به

سال ۱۳۱۵ قمری است. آغاز حرکت وی از طنجه به وسیله کشتی انگلیسی به سمت اسکندریه مصر بوده است. مسیر سفر وی از الجزائر، مالطه، اسکندریه و قاهره بود، و سپس از سوئز به سمت یمن و مدینه منوره رسیده است. نویسنده هر کدام از این نواحی را توصیف کرده و نام مشایخ و عالمانی که ملاقات کرده را متذکر شده است.

این سفرنامه به دلیل آگاهی‌های تاریخی و توجه نویسنده به جنبه‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی حرمین شریفین اهمیت دارد. او با دقت مشاهدات خود از رفتار و عادات مردمان و نیز شیوه داد و ستد اقوام مختلف در حرمین را گزارش کرده و تصریح کرده که بیشتر بازرگانان مدینه منوره، از اهالی هند هستند. او در مسیر حرکتش از مصر به مدینه، از الطور عبور کرده که در آن قرنطینه بنا شده بوده و وضعیت قرنطینه را توصیف کرده است.

از دیگر مضامین مهم سفرنامه، مشاهدات او از عادات و سنت‌های اهالی حرمین، معرفت مقابر، مشاهد و مزارات مدینه و مکه و ذکر برخی مناسک و مسائل حج بر پایه فقه مالکی است. نسخه خطی آن در خزانه الرباط در مجموعه‌اش ۱۴۹۶ د، موجود است. مقدمه سفرنامه در بررسی تاریخچه سفرنامه‌های حج الجزائریان در عصر عثمانی و تعلیقات وی در شناسایی اماکن و اعلام در متن سفرنامه و تهیه فهرس فنی، از دیگر مزایای سفرنامه است.

۲۶۲. الرحلة العامرية / محمد بن الحاج بن منصور العامري التلمساني. نسخه در: الخزانة الاحمدية فاس. نیز در ركب الحاج المغربي، ص ۸۸ - ۱۰۳

از سفرنامه‌های منظوم حج در ۳۳۵ بیت، سروده یکی از علمای مراکشی به نام محمد عامری (حدود ۱۷۰۰ ق.) در گزارش راه حج و مراحل و استراحتگاه‌ها و منزلگاه‌های آن از تازه (از شهرهای مراکش) تا مکه مکرّمه است. احمد بوسعید در پایان‌نامه خود *ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني* (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ ق.)، از این سفرنامه به عنوان یکی از مصادر اصلی در شناخت کاروان حج مغربی و الجزائری یاد کرده و تلخیصی از آن را نقل نموده است. گرچه برخی این اثر را به اشتباه، همان سفرنامه *نحلة اللیب ابوالعباس احمد بن عمار* (حدود ۱۲۰۵ ق.) دانسته‌اند، اما از آنجا که *نحلة اللیب* به نشر و نظم است، با این سفرنامه تفاوت دارد. نیز احتمال داده شده که کل یا قسمتی از بخش منظوم *نحلة اللیب* باشد. عبدالهادی تازی ابیات و قطعات این سفرنامه منظوم در وصف راه حج و مکه مکرّمه را گزارش کرده است. متن کامل این منظومه را محمد المنونی بر اساس دو نسخه تصحیح کرده و در پایان کتاب *ركب الحاج المغربي* منتشر ساخته است. این دو نسخه در *الخزانة الاحمدية فاس* و *مکتبة الاستاذ محمد المنونی* در مکناس نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از این سفرنامه در *الخزانة العلمية الصبحية سلا* (مغرب) ش ۲۴۳ موجود است که عنوان آن *رحلة حجازية ثبت شده است*.

۲۶۳. رحلة عبدالرحمن بن محمد بن كروب المجاجي نموذج من الرحلة الحجية النظامية خلال القرن ۱۱ ق. / آل سیدالشیخ سعاد. مجلة الواحات للبحوث و الدراسات (الجزائر). ش ۲۰ (۲۰۱۴ م)، ص ۲۰۱ - ۲۱۵

گزارشی از سفرنامه منظوم حج عبدالرحمان بن محمد الخروب (كروب) مجاجی از عالمان الجزائر در قرن یازدهم هجری است. برخی نیز سفر حج مجاجی را در سال ۱۱۶۳ قمری گزارش کرده‌اند. نویسنده به ارزیابی مطالب و نظرات ابوالقاسم سعدالله، محمد بن ابی شنب و عادل نویهض درباره مجاجی و نام و محتوای سفرنامه پرداخته و سپس به تعداد ابیات در ۴۷۰ بیت و اهمیت *رحلة المجاجي* از لحاظ اشتغال بر تصوف، تاریخ، جغرافیا و تراجم اشاره کرده و بر پایه محتوای سفرنامه، منزلگاه‌های اصلی سفر حج از الجزائر به مکه و مسیر بازگشت وی را معرفی کرده است. نیز ضمن اشاره به شیوه مجاجی در نظم، به نقل برخی ابیات و

اهمیت آن از لحاظ ادبی اشاره کرده و سپس مصادر و مآخذ وی را معرفی نموده است.

۲۶۴. الرحلة العبدري المسماة الرحلة المغربية / ابو عبدالله محمد بن محمد العبدري. تحقیق محمد الفاسی. وزارة الثقافة المغربية، ۱۹۶۸م.

از مهم ترین سفرنامه های حج مغربی در اواخر قرن هفتم هجری و شرح سفر ابو عبدالله عبدري در سال ۶۸۸ قمری به همراه پسرش از مراکش به حجاز است. وی به قصد سفر حج از مراکش بیرون آمد و چندین سال در شمال آفریقا به فراگیری دانش و شنیدن حدیث طی کرد و سپس راهی سفر حج شد. وی نام عالمان و مشایخی را که در مراکش، تونس، مصر و حرمین شریفین ملاقات کرده، آورده است. عبدري در نگارش، شیوه متفاوتی از روایتگری ابن بطوطه از روی حافظه دارد و گزارش ها و مشاهداتش را در حین سفر نوشته است. این سفرنامه به سبب رویکرد نقادانه، گسترده گی منابع و شجاعت و صراحت نویسنده مهم توصیف شده است. عبدري دیدی تیز در مشاهده احوال مردم و رفتارشناسی آنان دارد و علاوه بر نقد حاکمان و قاضیان، درباره انحطاط و عقب ماندگی امت اسلامی تأملاتی ذکر کرده است.

از ویژگی های سفرنامه، توجه عبدري به زیارت قبور اولیا و صالحان است. در این سفرنامه نکات قابل توجهی درباره بارگاه منسوب به نفیسه، دختر حضرت علی علیه السلام در مصر، و نیز بارگاه رأس الحسین در مصر ثبت شده است. عبدري مشاهداتش از مختصات جغرافیایی مکه، مسجدالحرام، چاه زمزم، مقام ابراهیم و ساختمان کعبه را با ارائه تاریخچه ای که از منابع پیشین نقل می کند، غنا بخشیده است. نیز بعد از ارائه قصیده ای ۱۴۰ بیتی در نعت و وصف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، شهر مدینه و مسجدالنبي را بر پایه مشاهدات خود توصیف کرده و گزارشی از بنای اولیه و توسعه های بعدی مسجدالنبي بیان نموده است. از دیگر چاپ های سفرنامه عبدري، می توان به الرحلة المغربية، تحقیق علی ابراهیم کردی، چاپ اول، دمشق: دارالسعدین دمشق، ۱۴۲۶ق. و نیز: الرحلة المغربية، تحقیق: احمد بن جدو. الجزائر، جامعة الجزائر؛ کلیة الآداب، بی تا، ۱۶۹ص، چاپ دیگر: به کوشش سعد بوفلاقه، ط ۱، الجزائر (بونه): منشورات بونة للبحوث والدراسات، ۱۴۲۸ق، ۲۲۸ص اشاره کرد.

۲۶۵. الرحلة العریضة فی أداء الفریضة / أبو حامد العربی بن علی المشرفی المعسکری. نسخه در: الخزانة السودیة فاس

از سفرنامه های حج الجزائری در اواخر قرن سیزدهم هجری است. در رساله مسألة الحج فی السیاسة الإستعماریة / الفرنسية بالجزائر، نوشته قبایلی هواری (دانشگاه وهران الجزائر، ۲۰۱۴م.) در ملاحظات کتاب، در فهرست سفرنامه های حجازی الجزائری، این سفرنامه معرفی شده، اما محل نگهداری نسخه خطی آن مشخص نشده است. در کتاب الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۶) ضمن تصریح به عنوان سفرنامه، گفته شده که بخشی از آن در کتابخانه ابن سوده در فاس موجود است. درباره مؤلف نیز تنها این مطلب آمده که وی در اوایل دهه دوم قرن چهاردهم هجری از دنیا رفته است؛ اما در برخی منابع سال وفات وی ۱۳۱۳ و در برخی دیگر ۱۳۲۰ قمری ثبت شده است. نیز در معجم ما لوف عن مکه / المکرمة (ص ۲۰۵) عنوان این سفرنامه الرحلة العریضة لأداء حج الفریضة ثبت شده است. در مقاله «الجزائر فی عیون الرحالة الجزائريین خلال القرن التاسع عشر: الرحلة المشرفی نموذجاً»، نوشته عبدالحق شرف در مجلة دوریه کان / التاریخیه، ش ۲۰، سال ۲۰۱۳م، محتوای این سفرنامه درباره جغرافیا و فرهنگ الجزائر بررسی شده است.

۲۶۶. الرحلة العلمیة إلى المشرق خلال القرن السادس الهجری / مبارک لمین. رساله دکتری. دانشگاه عبدالملک

تحقیقی درباره سفرهای علمای مغرب و اندلس به مصر و عراق و حجاز، به منظور فراگیری دانش و کسب علوم حدیثی است. نویسندگان با تکیه بر منابع و سفرنامه‌های به جای مانده، به اهمیت حجاز و حرمین شریفین به عنوان مقصد اصلی عالمان و دانش‌پژوهان مغربی نام برده و تأکید کرده که در حرمین شریفین، از سراسر جهان اسلام، شخصیت‌ها و عالمان گرد می‌آمده و بهترین فرصت برای کسب علم را در اختیار مشتاقان می‌نهاد است. در عین حال، در طول مسیر، از مشایخ مصر و عراق نیز دانش و کتب مختلف را فرا می‌گرفتند. وی فهرستی از عالمان مغربی و اندلسی را ذکر کرده که در قرن ششم با سفر به شرق، به جمع میان‌انگیزه دینی و ادای فریضه حج و انگیزه علمی پرداخته و در حرمین شریفین حضور بهم می‌رسانند.

۲۶۷. الرحلة العیاشیة الحجة الصغری الموسومة ب: تعداد منازل الحجازیة / ابوسالم عبدالله بن ابوبکر العیاشی. تحقیق و دراسة: عبدالله حمادی الإدیریسی. چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۹۷۱م، ۱۲۷ص.

این سفرنامه در واقع مکاتبه و رساله‌ای خطاب به ابوسالم عیاشی (۱۰۳۷ - ۱۰۹۰ ق.) آن را به منظور راهنمایی شاگردش ابوالعباس احمد بن سعید میلدی، که در سال ۱۰۶۸ قمری آماده رفتن به حجاز جهت ادای فریضه حج بود، نگاشته است. این سفرنامه با عنوان التعریف والإیجاز ببعض ما تدعو الضرورة إليه فی طریق الحجاز نیز شناخته می‌شود و در عین حال برخی این دو رساله را متفاوت دانسته‌اند. در این رساله مسیرها و منزلگاه‌های کاروان حج ساجلماسی گزارش شده است. عیاشی در این رساله ضمن توجه دادن به وسایل ضروری برای هر حج‌گذار مغربی، شماری از منزلگاه‌ها، راه‌های اصلی و فرعی، کاروانسراها و نیز مزارهای صالحان را معرفی کرده و تجارب خود را در اختیار حج‌گذاران نهاده است. از این رو این اثر در گونه راهنماهای آموزشی حج می‌گنجد.

۲۶۸. الرحلة العیاشیة / ابوسالم عبدالله بن ابوبکر العیاشی. تحقیق و تقدیم: سعید الفاضلی، سلیمان القرشی. چاپ اول، ابوظبی: دار السویدی للنشر و التوزیع، ۲۰۰۶م، ۲ جلد، ۱۳۵۰ص

گزارش سفر حج ابوسالم عیاشی (۱۰۹۰ ق.) به سال ۱۰۷۲ قمری و ملاقات وی با علمای حرمین شریفین است که در اثری گسترده تدوین و تنظیم شده است. ابوسالم عیاشی از عالمان بزرگ مغرب است که سه بار به سال‌های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری موفق به ادای فریضه حج گردید و بعد از سفر سوم، گزارش مفصل حج خود را نوشت و در آن علاوه بر توصیف اماکن و مساجد و مزارهای حرمین شریفین، از کاروان‌های حج، راه حج، مشکلات سفر حج و شرح ملاقات با عالمان و مشایخ حرمین شریفین گزارش داده است. سفر نویسنده از سلجماسه و به همراه کاروان مغربی و با گذر از الجزائر، تونس و طرابلس به قاهره رسیده و علاوه بر معرفی علمای نواحی مختلف و شرح منزلگاه‌ها و راه‌های حج از سلجماسه تا حرمین شریفین، از کاروان حج الجزائری و عادات و آیین‌ها و سنت‌های مردمان الجزائر و تونس و طرابلس نیز اطلاعات مهمی به جای گذاشته است. محمد بن الحسن بنانی الفاسی، گزیده‌ای از این سفرنامه، با عنوان مختصر رحلة العیاشی فراهم کرده است. علاوه بر چاپ سنگی سفرنامه به سال ۱۳۱۶ قمری، در فاس، دو چاپ دیگر آن: الرحلة / العیاشیة ماء الموائد، تحقیق: محمد حجی، ط ۲، مطبوعات دار المغرب، ۱۳۹۷ ق.، و نیز: ماء الموائد، تحقیق و تعلیق: عبدالکریم الفیلالی، رباط: دار المغرب للتألیف و الترجمة و النشر، ۱۳۹۷ ق.، است.

درباره سفرنامه عیاشی، غربیان نیز مطالعاتی انجام داده و مقالاتی درباره ارزش مشاهدات و اطلاعات عیاشی و ارزیابی آن منتشر

ساخته‌اند. چندین نسخه از سفرنامه، از جمله نسخه به خط مؤلف در الزاویة الحمزاویة مغرب، ش ۱۸۲، نسخه الخزانة الملكية، ش ۶۸۲ و نسخه الخزانة العامة، رباط، ش ۴۰۶ به همراه تعلیقات حمزة بن ابوسالم عیاشی موجود است.

۲۶۹. «الرحلة الغسیری (عدت من الشرق)» / الشيخ محمد المنصوری الغسیری. البصائر (الجزائر). ش ۱ - ۱۹ (۱۳۷۳ق.)

گزارش سفر حج شیخ محمد منصوری غسیری (۱۹۱۲ - ۱۹۷۴م) از مبارزین الجزائر و برخی سفرهای سیاسی وی به بلاد شرق اسلامی به سال ۱۳۷۲ قمری است. سفرنامه او طی نوزده شماره در نشریه البصائر / الجزائریه متعلق به جمعیه العلماء المسلمین در سال ۱۳۷۳ قمری برابر با ۱۹۵۴ میلادی منتشر شده است. در سفری به ریاست غسیری، افرادی از جمعیه العلماء و حزب البیان و شخصیت‌هایی مانند فرحات عباس و احمد فرنسیس حضور داشته‌اند و در برخی کنفرانس‌های مصر و بیروت و حرمین شریفین شرکت کرده‌اند. غسیری در این سفر به حجاز رفته و فریضه حج را به جای آورده و با برخی شخصیت‌های سیاسی همفکری کرده و سپس به مصر و بعد الجزائر بازگشته است. در سفر حج، غسیری شکایت وضع مسلمانان الجزائر و سلطه استعمار و مسیحیان را نزد رسول خدا برده و از اضمحلال اوقاف در الجزائر و ادعای اسلامیت نمودن فرانسه فریاد سر داده است. نیز از تلاش حجگزاران مغربی و برخی شیوخ الازهر در تقویت راه مبارزه با استعمار یاد کرده است. متن سفرنامه را وقتی که در سکیکه مستقر شده و مدیر یکی از مدارس بوده، نگاشته است.

۲۷۰. الرحلة الفاسية الممزوجة بالمناسک المالکية / محمد الطیب بن ابوبکر النوازی. چاپ اول، فاس: چاپ سنگی، ۱۳۰۶ق.، نیز در: ۱۳۱۸ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در اوایل قرن چهاردهم هجری است. در برخی منابع برای این سفرنامه عنوان مشخصی ذکر نشده و آن را صرفاً «رحلة الي الحجاز ضمنها مناسک الحج» (معجم المؤلفین، ج ۵، ص ۴۵) ثبت کرده‌اند. در کتب تاریخ نشر در مغرب، گاه از این اثر به عنوان نخستین سفرنامه حج مغربی چاپ سنگی یاد شده است. در منابعی که این سفرنامه معرفی شده، ضمن نقل شرح حال نویسنده محمد الطیب النوازی (۱۳۱۴ق.)، توجه داده شده که ویژگی این اثر در ارائه گزیده‌ای از مناسک و احکام حج بر پایه فقه مالکی، به منظور راهنمای حجاج مغربی در انجام اعمال و آداب حج است.

۲۷۱. رحلة الفتح المبين فی وقائع الحج و زیارة النبی الامین / جعفر الکتانی. نسخه در: الخزانة العامة رباط ش ۹۲۸

از سفرنامه‌های مخطوط مربوط به اواخر قرن سیزدهم است. تازی از آن با عنوان رحلة جعفر الکتانی یاد کرده و افزوده که مشتمل بر گزارش حج دوم نویسنده به سال ۱۲۷۹ قمری است. علاوه بر نسخه الخزانة العامة، رباط، به گفته منونی، نسخه دیگری از این سفرنامه در مراکش موجود است. (المصادر العربیة لتاریخ المغرب، ج ۲، ص ۱۱۶). نویسنده مؤسس زاویه کتانیه کبری در حومه القطنین فاس و از عارفان و صوفیان، سفرنامه‌نگار و پیشرو نهضت اصلاح‌گرایی در مغرب معاصر است.

او سه بار موفق به سفر حج شده است. نخست در سال ۱۲۶۸ قمری که طی آن از مشایخ و استادان مانند محمد بن علی سنوسی و محمد صالح سباعی، برخی معارف عرفانی را فرا گرفته است. سفر دوم حج او در سال ۱۲۷۹ و سفر سوم در سال ۱۲۸۶ قمری بوده است. سفرنامه وی را در جلدی بزرگ توصیف کرده‌اند. وی اثر دیگری مرتبط با حرمین شریفین، با عنوان نصرة الفیض

الأصلي في الرد علي من انكر التحليق بالمسجد النبوي في محلي التجلي داشته است.

۲۷۲. الرحلة في العصر المملوكي الأول: ابن رشيد السبتي انموذجاً/عمار محمد النهار . مجلة دراسات تاريخية (سورية) . ش ۱۱۳ - ۱۱۴ (ژئو۲۰۱۱م.)، ص ۳۰۹ - ۳۳۶

تحقيقي درباره کاروان‌های حج، راه حج و مشکلات و امکانات حجگزاران در قرن هفتم هجری بر اساس سفرنامه مل العیبه بما جمع بطول الغیبة في الوجهة و الوجهة الي الحرمين مكة و طيبة، نوشته ابن رشید فهری است که در سال ۶۸۴ قمری موفق به ادای فریضه حج شد. بر اساس مشاهدات و توصیفات ابن رشید از منزلگاه‌ها و مسیرهای سفر زیارتی، تجاری و علمی، مطالبی درباره وضعیت راه حج و حرکت کاروان‌های مختلف به سمت مصر، شام، عراق و حرمین شریفین بیان و بررسی شده است.

۲۷۳. رحلة القاصدين و رغب الزائرین/عبدالرحمن بن ابوالقاسم الغنامی الشاوی. نسخه در المكتبة الملكية رباط ش ۵۶۵۶

این سفرنامه مختصر، که هنوز به صورت خطی باقی مانده، گزارش سفر عبدالرحمان الشاوی از عالمان مغرب به سال ۱۱۴۱ قمری است و پیش‌تر افرانی، نویسنده نز هة الحادي، گزارشی از آن ارائه کرده است. در سفرنامه غنامی، علاوه بر نقل قطعات شعری، به حکمت‌ها و اسرار اعمال و مناسک حج نیز توجه شده است. به این منظور، نخست روایات زیادی در فضایل و محاسن حج بازگو کرده است. نیز غنامی گزارش اهتمام خاص نویسنده به زیارت اماکن متبرکه حرمین شریفین و توجه به مزارات صحابه و تابعین ذکر کرده و سپس از بازگشت به تونس و سپس تطوان در ۲۴ شوال ۱۱۴۲ قمری خبر داده است.

اطلاعات نویسنده از شرایط اجتماعی و فرهنگی حجاز، وضعیت عمران و اقتصاد حجاز، نام مشایخ و مدارس علمی حرمین شریفین از اهمیت برخوردار است. علاوه بر نسخه رباط، نسخه دیگری در مکتب مرکز الملک فیصل ریاض از این کتاب موجود است. منونی به اختصار نسخه را معرفی کرده و تازی نیز علاوه بر معرفی نسخه، گزارشی از محتوای آن داده است.

۲۷۴. رحلة القبلاوی / ابو عبدالله الفلانی القبلاوی. نسخه در: خزنة مولای عبدالله سماعیلی، زاویه کنته در شهر أدرار (الجزائر).

منظومه‌ای در وصف حج و حرم نبوی در اوایل قرن سیزدهم هجری، سروده سیدی الحاج قبلای از شاعران و عالمان الجزایری به گویش عامیانه و ملحون است که در آن منزلگاه‌های مشهور حج از جنوب الجزائر از شهر تید کلت تا مکه معرفی شده است. منبع صاحب منظومه، اطلاعات حجگزاران قبلی الجزائر بوده و خود وی تنها اشتیاقش به حج و زیارت را بازتاب داده، اما موفق به حجگزاری نشده است. احمد بوسعید در پایان‌نامه خود با عنوان ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ق.)، این منظومه را یکی از منابع و مصادر رساله خود در شناخت کاروان حج الجزایری در عهد عثمانی قرار داده است.

۲۷۵. رحلة القلصادی أو تمهيد الطالب و منتهی الراغب إلى أعلى المنازل و المناقب /ابوالحسن علی بن محمد القلصادی. دراسة و تحقيق: محمد هادی أبوالأجفان. تونس: الشركة التونسية للتوزيع، ۱۹۷۸م.، ص ۲۵۶.

از سفرنامه‌های مهم حج مغربی، متعلق به ابوالحسن علی بن محمد اندلسی تونسسی، مشهور به قلصادی (۸۹۱ق.)، از عالمان

مالکي و متخصص در علوم مختلف فقه، ستاره شناسي و رياضيات است که در سال ۸۵۱ قمری حج گزارد و توصيفات و مشاهداتش از حرمين شريفين و فرهنگ و سنت هاي ديني اهالي آنجا را در قالب کتابي تدوين کرد. قلصادي به قصد انجام حج از غرناطه به سمت حجاز به راه افتاد و ميان راه از شهرهاي مختلف مغرب ديدن کرد و نزد علماي تلمسان، تونس، بوهرا، مصر، جوامع حدیثي متعددي سماع کرد و متقابلاً شاگرداني نزد او تلمذ کردند. ويژگي سفرنامه، در جاگاه قلصادي به عنوان يکي از آخرين عالمان اندلس و نقش او در انتقال ميراث اندلس به شرق است که اطلاعات آن در سفرنامه منعکس شده است. محقق سفرنامه قلصادي را بر پايه تنها نسخه يافته شده در الخزائن الملکيه رباط تصحيح کرده است.

۲۷۶. رحلة القلصادی الحجازية / سعاد ناصر. مجلة الفيصل (سعودی). ش ۳۱۳، ص ۵ - ۱۰

تحليل و بررسی حجگزاري ابوالحسن قلصادي در سال ۸۵۱ قمری و اريزيابي ساختار و محتوای سفرنامه قوی با عنوان تمهيد الطالب و منتهي الراغب الي اعلي المنازل و المناقب است. نويسنده به اهميت اطلاعات قلصادي از راه حج و جاگاه آثار و تأليفات متعدد وي و نیز شناخت وي از کتب و مشايخ و مدارس علمي حرمين شريفين اشاره کرده است. نیز از شهرهاي مغرب و وضعيت فرهنگي مراکشي و تونس و مصر خبر داده است.

۲۷۷. «رحلة القلصادی حلقة من حلقات التواصل الحضاری بين الأندلس و المشرق العربي» / قاسم الحسينی. در: بحوث ندوة الحضارة العربية الإسلامية في الأندلس و مظاهر التسامح. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ۲۰۰۳م.

در اين مقاله گزارشي از محتوا و مضامين سفرنامه ابوالحسن قلصادي (۸۹۱ق.)، به عنوان يکي از آخرين عالمان خطه اندلس آمده که انتقال دانش مغرب و اندلس به شرق و فراگيري علوم شرقيان در مصر و حرمين شريفين را نشانه اي از تلاش وي در حوزه جغرافياي فرهنگي جهان اسلام دانسته است. در مقاله از اهميت اطلاعات قلصادي درباره فرهنگ و نظام آموزشي مصر و حجاز و نیز تأثيرگذاري قلصادي بر مشتاقان علوم در شرق و انتقال ميراث اندلس به آنها در سفرنامه اش ياد کرده است.

۲۷۸. رحلة المجاجی / عبدالرحمن بن محمد بن الخروب المجاجی. دراسة و تحقيق: آل سيد الشيخ سعاد. مراجعة و تقديم: قسم الدراسات و النشر و الشؤون الخارجية. دبي: مركز جمعة الماجد للثقافة و التراث، چاپ اول، ۱۴۳۹ق.، ۳۰۰ص.

از سفرنامه هاي منظوم حج در دوره عثماني، سروده عبدالرحمان در ۴۷۰ بيت و حاوي گزارش سفر وي به سال ۱۱۶۳ قمری است. اين ابیات حاوي اخبار سفر از مکه به مجاجه و مربوط به مرحله بازگشت است؛ اما برخي آن را گزارش سفر از مجاجه تا مکه معرفي کرده اند. برخي بر اهميت اطلاعات مجاجي در خصوص موضوعات مختلف، از جمله نام منزلگاه ها و محله هاي استراحت کاروان حج الجزائري تأکيد کرده اند. برخي مجاجي را از عالمان قرن يازدهم و برخي ديگر مربوط به قرن سيزدهم دانسته اند.

محقق، اين منظومه را در دو فصل تنظيم کرده است. در فصل اول پژوهشي از مجاجي و سفرنامه هاي دانشوران الجزائر در عهد عثماني انجام شده و نمونه هايي از نثر و نظم سفرنامه هاي حج الجزائريان ارائه گرديده است. سپس ضمن توصيف نسخه هاي سفرنامه، شيوه سفرنامه نويسي مجاجي بررسی شده و مکان ها و شخصيت هايي که نام آنها در منظومه آمده، شناسايي شده است.

نسخه خطی آن تحت عنوان *رحلة منظومة حول الحج الي مكة*، در *مكتبة الوطنية الجزائرية*، ش ۱۵۶۵ نگهداری می شود که نخست توسط همین محقق با عنوان رساله کارشناسی ارشد در دانشگاه وهران الجزائر به سال ۲۰۰۸ میلادی تصحیح و دفاع شده و سپس در قالب کتاب منتشر گردیده است. عنوان این نسخه توسط الحمد در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۰۷): *رحلة من مجا جة الي مكة* ثبت شده است.

۲۷۹. «رحلة المجاجی من القرن التاسع عشر»/آل سيدالشيخ سعاد. در: ندوة الرحالة العرب و المسلمين، اكتشاف الذات و الآخر (مغرب)، ۲۰۰۹م.

گزارشی از سفرنامه منظوم حج عبدالرحمان بن محمد بن خروب مجاجی به سال ۱۱۶۳ قمری و مشاهدات وی از سفر دریایی و خشکی الجزائریان و مشکلات سفر و برخی رویدادهای سفر است. این منظومه در ۴۷۰ بیت مشتمل بر وقایع و مراحل راه بازگشت از مکه تا مجاجه است و توسط همین نویسنده تصحیح و منتشر شده است. نویسنده به ارزیابی دیدگاه های مختلف درباره نویسنده و مقاطع اصلی زندگی وی و نیز محتوا و ساختار این منظومه پرداخته و دیدگاه های ابوالقاسم سعدالله، ابوراس معسکری، عادل نویهض و محمد بن ابی شنب را درباره مجاجی و سفرنامه وی نقد کرده و سپس ضمن اشاره به مراحل و منزلگاه های سفر حج مجاجی، تحلیلی از مطالب سفرنامه ارائه نموده است.

۲۸۰. رحلة المصعبی/ابراهيم بن بَحمان المصعبی الیسجَنی. تحقیق: یحیی بن بهون حاج أمحمد. چاپ اول، غردایه: العالمية لخدمات النشر، ۲۰۰۶م.

از سفرنامه های منظوم حج در قرن دوازدهم هجری و شامل گزارش حج ابراهیم المصعبی (۱۲۲۰ق.) به سال ۱۱۹۶ قمری است. در این منظومه در ۲۲۱ بیت، به بیان مشکلات و مصائب راه حج از جمله ناامنی و حملات راهزنان، و مراحل و منزلگاه های آن از الجزائر تا حرمین شریفین پرداخته شده است. احمد بوسعید در پایان نامه خود، با عنوان *ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني* (دانشگاه احمد درایه الجزائر، ۱۴۳۸ق.)، یکی از منابع خود را این سفرنامه معرفی کرده و تصریح کرده که خلاصه ای از گزارش ها و مشاهدات مصعبی درباره راه حج و وضعیت حجگزاری الجزائریان در دوره عثمانی را در رساله خود آورده است. در برخی منابع نام نویسنده عبدالله بن عبدالعزيز مصعبی معرفی شده است.

۲۸۱. رحلة المعینیة المحررة إلى مكة المكرمة و المدينة المنورة/ماء العینین بن العتیق. تحقیق: محمد ظریف. رباط: مطبعة المعارف الحديثة

از سفرنامه های حج مغربی متعلق به نواده دختری شیخ ماء العینین به سال ۱۳۵۷ قمری است. وی در منابع مختلف بیشتر با نام سیدی ماء العینین بن العتیق شناخته می شود. بخشی از مسیر مغرب تا حجاز با وسیله نقلیه اتومبیل و در قسمتی به صورت دریایی و در بخش دیگری با پرواز هوایی طی شده است. نویسنده از گروه همراه و ملاقات با اصحاب علم و کتاب در حرمین شریفین سخن گفته و از ملاقات و گفتگو با عمر بن حمدان محرسی، فقیه مالکیه در حرمین، و برگزاری مباحثات ادبی با حضور جمع کثیری از حجگزاران جهان اسلام در منزل وی یاد کرده و برخی از بزرگان دیگر مذاهب حرمین را معرفی کرده است.

۲۸۲. رحلة المغاوری البسکری/عبدالله بن عمر المغاوری البسکری. نسخه در: فاس

در برخی منابع از سفرنامه حج عبدالله بن عمر بن موسی مغاوری بسکری (۷۶۵ق.) از عالمان مالکی مغرب سخن رفته که در

قرن هشتم هجری زندگی می کرده است. وی شخصیتی ادیب و شاعر بود و پس از سفر به حجاز، تا پایان عمر در مدینه منوره ساکن شد. در رساله *مسألة الحج في السياسة الإستعمارية الفرنسية بالجزائر*، نوشته قبایلی هواری (دانشگاه وهران الجزائر، ۲۰۱۴م.) در ملاحظات کتاب، فهرستی از سفرنامه‌های حجازی الجزائری تهیه شده و در آن، یک ردیف به معرفی سفرنامه مغاوری بسکری اختصاص داده شده، اما محل نگهداری نسخه خطی این سفرنامه مشخص نشده است.

۲۸۳. «الرحلة المغربية» / شاذلی بویحیی. *مجلة حوليات الجامعة التونسية*. ش ۴ (ژانویه ۱۹۶۷م.)، ص ۱۷۶ - ۱۸۴

در این نوشته با رویکردی تحلیلی، گزارشی از انتشار الرحله المغربیة ابو عبدالله عبدري، تصحیح شده توسط احمد بن جدو داده شده است. نویسنده نخست به معرفی عبدري و اهمیت الرحلة المغربیة پرداخته و مسیر سفر حج او و آگاهی‌های خاص او از شهرهای میان راه، به خصوص از شهرهای شمال آفریقا، را شناسایی و از نقدهای تند عبدري و تأکید او بر فقدان علم و علما در این شهرها یاد کرده است. سپس از مشکل محققان در عدم شناخت قصاید و مضامین عبدري به عنوان یک مانع جدی در تصحیح آثار وی نام برده و ضرورت بازخوانی و بازنشانی نظرات و آرا و گزارش‌های عبدري را یادآور شده است. در ادامه به نقد تصحیح بن جدو از سفرنامه پرداخته و آن را تصحیح علمی و انتقادی ندانسته است. نویسنده با ارائه نمونه‌ای از اغلاط عبدري و ربط آن با تصحیح احمد بن جدو از سفرنامه، نشان داده که این تصحیح ناقص است. از این رو به نظر وی بخش مهمی از نسخه خطی سفرنامه نادیده گرفته شده و از قلم افتاده است. به نظر وی در تصحیح علمی سفرنامه عبدري، علاوه بر تکیه بر نسخه‌های مهم و رفع اشکالات تصحیحات پیشین، باید به توضیح و تدقیق اعلام و تعیین بحور و اوزان اشعار پردازد.

۲۸۴. «الرحلة المغربية للعبدري» / صالح المغيربی. *مجلة حوليات الجامعة التونسية*. ش ۹ (ژانویه ۱۹۷۲)، ص ۲۸۱ - ۲۸۶

نوشتاری در معرفی تصحیح محمد الفاسی از الرحلة المغربیة عبدري از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن هفتم هجری است. این تصحیح بر اساس نسخه‌های خطی متعدد صورت گرفته و در این مقاله به اهمیت و ویژگی‌های این تصحیح و میزان دقت فاسی توجه شده و ایرادهای وی بر تصحیح قبلی سفرنامه عبدري توسط احمد بن جدو بازگو گردیده است. نویسنده به مطالعات پیرامون عبدري و سفرنامه او در میان مستشرقان و محققان عرب پرداخته و مراحل و چاپ‌های مختلف سفرنامه و امتیازات تصحیح فاسی بر چاپ‌های پیشین را توضیح داده است.

۲۸۵. «الرحلة المغربية إلى الحجاز خلال العصر الوسيط: رحلة العبدري نموذجاً» / نورالدین أمعیط. *مجلة دورية*

كان التاريخية (مصر). ش ۳۶ (ژوئن ۲۰۱۷م.)، ص ۱۲۶ - ۱۳۲

گزارشی درباره سفرنامه عبدري، از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربی در اواخر قرن هفتم هجری است. ابو عبدالله عبدري در سال ۶۸۸ قمری به همراه پسرش از مراکش به قصد حجاز بیرون آمد، اما چندین سال در شمال آفریقا به فراگیری دانش و شنیدن حدیث گذراند و سپس راهی سفر حج شد و مشاهداتش از سفر حج را ثبت نمود و تحت عنوان الرحلة المغربیة شهرت یافت. در این مقاله به نقدهای عبدري بر حاکمان و قاضیان و اشارات صریح به انحطاط و عقب‌ماندگی امت اسلامی و ضرورت فراگیری دانش و فرهنگ اشاره شده و از وسعت دید وی و توانایی در درک آینده جهان اسلام سخن گفته شده است.

۲۸۶. «الرحلة المغربية / المکیة / احمد الصبیحی. نسخه در: المكتبة العلمية الصبیحیة (شهر سلا)

از سفرنامه‌های حج قرن چهاردهم نوشته احمد الصبیحی (۱۳۶۳ق.) است که به صورت مخطوط باقی مانده است. به گفته برخی کتابشناسان، این اثر حاوی گزارش حج نویسنده به سال ۱۳۳۴ قمری است و برخی منابع از آن با عنوان *رحلة احمد الصبیحی* یاد کرده‌اند. در *موسوعة الرحلات* (ص ۶۰۶) عنوان فوق برای این سفرنامه ذکر شده و نشانی نسخه‌ای از آن در *الخزانة العامة*، رباط، ش ۱/۱۸۵۰ داده شده است.

۲۸۷. *الرحلة المغربية و الشرق العثماني؛ محاولة فی بناء الصورة /مصطفى الغاشی. چاپ اول، بیروت: مکتبه مؤمن قریش، ۲۰۱۵م.، ۶۹۲ص.*

پژوهشی درباره محتوای سفرنامه‌های حجازی و سفارتی مغربیان در اشاره به حجاز، مصر، استانبول و فلسطین و روابط سیاسی آنها با عثمانیان است. مطالب در سه باب و فصول متعدد و با استناد به منابع مختلف تنظیم شده است. در باب نخست تاریخچه روابط سیاسی مغرب و دولت عثمانی بررسی شده و در باب دوم ضمن تقسیم سفرنامه‌های مغربی به حجازی و سفارتی، به معرفی سفرنامه‌نگاران حج‌گزار مغربی، شامل ابوسالم عیاشی، ابن ملیح سراج، محمد مرابط دلانی، رافعی تطوانی، احمد هشوکی، حسن یوسی، ابوالعباس احمد بن ناصر، ابوالقاسم غنامی، عبدالقادر اسحاقی، ابومدین درعی، حضیکی، زبادی، ابوالقاسم زیانی و ابن عثمان مکناسی پرداخته شده و با نقل گزیده‌ای از سفرنامه‌های حج، شرحی درباره راه حج کاروان سجدماسی، کاروان حج مراکشی و کاروان حج دریایی بیان گردیده است. در باب سوم یادداشت‌ها و مشاهدات سفرنامه‌نگاران مغربی از اوضاع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، فرهنگ و تمدن، مساجد و مدارس، عمران و آبادانی و مراسم مذهبی مکه و مدینه مطرح شده است. نیز نمونه‌هایی از سفرنامه‌های سفارتی فرانسوی‌ها در توصیف نظام اداری عثمانی، وضعیت استانبول و مصر و فلسطین ارائه شده است.

۲۸۸. *رحلة المقری إلى المغرب و المشرق /ابوالعباس احمد المقری. تحقیق: محمد بن معمر. الجزائر: مکتبه الرشاد للطباعة و النشر. ۲۰۰۴م.*

از سفرنامه‌های مهم حج الجزائر در یازدهم هجری و مشتمل بر گزارش سفرهای متعدد نویسنده به حرمین شریفین است. احمد مقری (۱۰۴۱ق.) پنج مرتبه موفق به حج‌گزاری و هفت مرتبه زیارت مرقد نبوی شده است. حج نخست به سال ۱۰۰۹ قمری و حج پنجم او به سال ۱۰۳۷ قمری بوده است. وی علاوه بر توصیف اماکن، مدارس و مساجد حرمین شریفین، از ملاقات با مشایخ مکه و مدینه، مصر و تونس سخن گفته و نیز برخی مکاتبات خود با رجال سیاسی، قاضیان، عالمان، ادیبان و فقیهان عصر را گزارش کرده است.

۲۸۹. *الرحلة المقدسة /محمد بن ابوبکر المرابط الدلانی. چاپ در ضمن: دیوان ابن مرابط.*

سفرنامه مختصر منظوم حج در ۱۳۶ بیت است که در آن علاوه بر منزلگاه‌های حج از فاس تا مدینه منوره، از اجازات بین علمای مشرق و مغرب سخن رفته و به نام برخی از مشایخ حجاز اشاره شده است. مرابط دلانی (۱۰۸۹ق.) از علما و متصوفه مغرب در همراهی پدرش به سال ۱۰۷۹ قمری عازم حجاز شده و مناسک حج و زیارت به جای آورده است. این منظومه در ضمن دیوان ابن مرابط آمده و در نسخه خطی از برگ ۵۹ تا برگ ۶۳ را در بر گرفته است. برخی مانند تازی عنوان سفرنامه را *رحلة ابن المرابط نقل کرده و برخی دیگر، مانند عبدالعزیز بن عبدالله در الرحلات من المغرب و الیه* (ص ۵۹)، نام *الرحلة المقدسة* را

برای این سفرنامه منظوم گزارش کرده و موضوع آن را ذکر راه حج از فاس تا مدینة النبی دانسته‌اند. در پژوهش مصطفی الغاشی با عنوان *الرحلة المغربية والشرق العثماني* (بیروت، ۲۰۱۵م، ص ۱۶۰- ۱۶۸) به تفصیل زندگی و آثار و سفرنامه حج وی بررسی و تحلیل شده است.

۲۹۰. رحلة المكناسی و چند سفرنامه حج و حجاز تصحیح محمد بوكبوط / ابوجعفر اصفهانی. میقات حج، ش ۵۱ (۱۳۸۴)، ص ۱۶۵ - ۱۶۸

گزارشی از سفرنامه احراز المعلی، نوشته محمد بن عبدالوهاب مکناسی است. مکناسی در سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۲۰۲ قمری، علاوه بر حرمین شریفین به بیت المقدس نیز سفر کرد و در مقام سفیر مغرب، حامل پیامی از سلطان مغرب برای دولت عثمانی در استانبول بود. مشکلات طول راه، که مهم‌ترین آنها اعراب بدوی بودند، سبب شد تا وی شرحی از رفتار و حملات آنها به دست دهد. در این مقاله ضمن اشاره به محتوای سفرنامه *احراز المعلی*، اطلاعاتی از تاریخ تصحیح و انتشار سفرنامه ارائه شده است.

۲۹۱. الرحلة المکیة / احمد العیاشی سکیرج. نسخه در: الخزنة العلمية الصبیحیه ش ۱۲۸۴ (سلا)

سفرنامه حج احمد بن حاج عیاشی فاسی، از علمای مغرب و از بزرگان طریقه صوفیانه تیجانیه است. پس از فراگیری برخی آموزش‌های ابتدایی و حفظ قرآن نزد معلمان زادگاهش، در سال ۱۳۰۹ قمری برابر با ۱۸۹۲ میلادی در جامع القرویین فاس، در درس شیخ داودی تلمسانی و ادیس عمور حاضر شد و حدیث را از عبدالله بن ادیس بدروای فراگرفت. اهمیت سفرنامه عیاشی سکیرج فاسی در اندراج مطالب مهمی از تاریخ و تحولات بعد از جنگ جهانی اول در مناطق تحت سیطره عثمانیان، از جمله حجاز و حرمین است. سکیرج حامل نامه‌ای برای شریف حسین بن علی است که در مقابله با عثمانی اقدام می‌کرد. با اینکه برخی منابع سفرنامه سکیرج را اثری صوفیانه و مشتمل بر گزارش سفر وی به دیدار با مشایخ تصوف در یکی از نواحی مغرب معرفی کرده‌اند، در منابع متعدد - از جمله در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۰۶) - عنوان این سفرنامه *الرحلة المکیة* ثبت گردیده و محل نگهداری نسخه، شهر سلا نشان داده شده است.

۲۹۲. الرحلة المکیة / احمد بن محمد الرهونی التطوانی. تطوان (مغرب) : نشر معهد فرانکو، ۱۹۴۱م.

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر و شرح گزارش حج احمد التطوانی از شخصیت‌های الجزائر در سال ۱۳۵۵ قمری است. رهونی از طرف سلطان مغربی، حسن بن مهدی علوی، به عنوان سرپرست کاروان حج منطقه شمالی مغرب برگزیده شده است. وی گزارش‌های تاریخی متعددی از وقایع و اماکن حرمین شریفین نقل کرده و از کار عبدالعزیز سعودی، که برای نخستین بار پرده کعبه را در حجاز ساخته، خبر داده است. نیز نکاتی از بنوشیبه و کار پرده‌داری کعبه، اجرت حمل و نقل از مکه تا مدینه و توصیف اماکن و مشاعر مقدس مکه و توصیف دقیق وی از راه حج، از دیگر ویژگی‌های این سفرنامه است. عباس جراری در مقاله «مدخل الرحلة الحضیکي الحجازیه» (المناهل، ش ۱۰، ص ۵۱) در مبحث «مهم‌ترین سفرنامه‌های حجازی مغربیان»، از این اثر با عنوان *الرحلة المکیة* نام برده است. نسخه‌ای از سفرنامه با همین عنوان در *الخزانة الحسینیة*، رباط، ش ۱۲۷۱ موجود است.

۲۹۳. «الرحلة المکیة للقاضی احمد سکیرج» / عبدالهادی التازی. در: بحوث ندوة الرحلات إلى شبه جزيرة العربیة. ریاض: داره الملك عبدالعزیز، ۱۴۲۴ق.

گزارشی در معرفی سفرنامه حج قاضی احمد سکیرج از شخصیت‌های مغربی است که چندان شناخته شده نیست؛ اما تازی، بر اساس منابع دوره عثمانی، تاریخچه‌ای از سفر و یادداشت‌های وی را با تفصیل بیشتری نسبت به دیگر سفرنامه‌هایی که معرفی کرده، آورده است. این مقاله، پس از ارائه در کنگره مذکور، در جلد دوم *رحلة / الرحلات* (ص ۶۲۹ - ۶۴۱) منتشر شده است. این سفرنامه ظاهراً به صورت خطی باقی مانده، اما به گفته تازی حاوی اطلاعاتی از تحولات سیاسی حجاز بعد از جنگ جهانی اول و میزان سلطه عثمانیان بر حرمین شریفین در اواخر قرن نوزدهم هجری است. به گفته وی قاضی احمد سکیرج، حامل نامه‌ای از مغرب برای شریف حسین بن علی، امیر مکه، بوده که به مقابله با سلطه عثمانی پرداخته است.

۲۹۴. *الرحلة الميمونة الغرّاء فی بعض من شاهدهته برّاً و بحراً / عبدالقادر بن محمد بن سوده الفاسی. فاس: المطبعة الجديدة، ۱۳۵۰ق.*

گزارش سفر حج عبدالقادر فاسی (۱۳۰۱ - ۱۳۸۹ق.) در سال ۱۳۲۸ یا ۱۳۲۷ قمری است و در آن رخدادهای سفر دریایی و مشاهداتش از وسایل موجود در کشتی، از مغرب به سمت اسکندریه، توصیف شده و سپس اماکن، مساجد و مزارهای حرمین شریفین و نیز مدارس، کتب و مشایخ و استادان حجاز و مصر معرفی گردیده است. سفرنامه ابن سوده حاوی نکات و مباحثات علمی و فواید ادبی است. گاه این سفرنامه با عنوان *الرحلة الكبرى فی أخبار هذا العالم برّاً و بحراً* در چهار جزء ثبت شده که جزء اول و دوم آن منتشر گردیده است. (*الرحلات من المغرب والیه، ص ۵۱*) تازی در بخش نهایی *رحلة الرحلات* (ج ۲، ص ۷۲۸) به اجمال به معرفی این سفرنامه پرداخته است. در کتاب *المختار من الرحلات / الحجا زیة*، نوشته محمد بن حسن بن عقیل موسی الشریف گزیده این سفرنامه، به خصوص مطالب آن درباره حجاز و توصیف حرمین شریفین منتشر شده است.

۲۹۵. «الرحلة ناصر الدين على القوم الكافرين و تحقیقاتها: نقد و استدراك من نسخة مكتشفة حديثاً» / احمد السعيدی. مجله معهد مخطوطات العربية (مصر). ش ۱ (می ۲۰۱۴م)، ص ۱۷۸ - ۲۰۷

تحقیقی درباره تاریخ تألیف سفرنامه *رحلة الشهاب إلى لقاء الاحباب* از سفرنامه‌های حج در قرن یازدهم هجری، نوشته قاسم بن احمد حجری، مشهور به افوقای است که در آن اطلاعاتی از وضعیت مسلمانان زیر سیطره مسیحیان ارائه شده و از حج و حرمین شریفین به عنوان مسیر و کانون رهایی مسلمانان یاد شده است. در این مقاله ضمن ارزیابی مطالعات انجام شده پیرامون این سفرنامه، این نتیجه به دست آمده که مطالعات پیشین و انتساب افوقای به شهرهای مختلف مغرب یا اندلس نیاز به بازنگری مجدد دارد.

۲۹۶. *الرحلة الناصرية (۱) / احمد بن محمد بن ناصر درعی. تحقیق و دراسة: مهدی الغالبی. مغرب: منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۳۴ق.، ۲ جلد. نیز: چاپ سنگی، ۱۳۲۰ق.، ۴۴۲ص.*

از سفرنامه‌های مهم حج در قرن دوازدهم هجری و شرح سفر حج احمد بن محمد درعی (۱۱۲۹ق.) است که در آن گزارش راه حج، منزلگاه‌های حج و معرفی کاروان حج مغربی به تفصیل آمده است. وی در این سفرنامه مطالبی آورده که مربوط به سفرهای حج او در سال‌های ۱۰۷۶ قمری به همراه پدرش، نیز سفر سال ۱۰۹۶ و ۱۱۰۹ قمری است و در آن تلخیصی از گزارش‌ها و مطالب موجود در سفرنامه ابوسالم عیاشی را نیز آورده است. درعی ضمن توصیف کاروان حج مغربی، به معرفی منزلگاه‌ها و مدارس و شهرهای بین راه از مغرب تا مکه پرداخته است. نیز نویسنده نام مشایخ و استادانی را که در شهرهای بین راه با آنها

ملاقات کرده، آورده است. سندی این سفرنامه را با عنوان *رحلة احمد بن محمد بن ناصر الدرعي در معجم ما الف عن مكة المكرمة* (ص ۹۴) معرفی کرده است. نسخه‌ای از آن در المکتبة الوطنیة الجزائریة، ش ۵۱۳۴۹ موجود است.

۲۹۷. الرحلة الناصریة (۲) / احمد بن محمد بن ناصر درعی. تحقیق: عبدالحفیظ الملوکی. ابوظبی: دار السویدی للنشر و التوزیع، ۲۰۱۱م. چاپ دیگر آن: قاهره: المطبعة العباسیة، ۱۳۲۰ق.

از سفرنامه‌های مهم حج مغربی در قرن دوازدهم و دستاورد سفر حج در سال ۱۱۲۱ قمری است. احمد درعی (۱۱۲۹ق.) از فقیهان و سفرنامه نگاران مغرب، چهار بار حج گزارد و این سفرنامه گزارش سفر آخر وی به حجاز است که در آن علاوه بر توصیف مکه و مقابر و زیارتگاه‌های مدینه منوره، به تفصیل از راه حج مغربی، کاروان حج، منزلگاه‌ها و کاروانسراها و محل‌های استراحت کاروان‌ها سخن گفته است. وی سفرنامه دیگری با همین عنوان دارد که گزارش سفرهای اول تا سوم وی است. تلخیصی از نسخه خطی این سفرنامه در *نشریة العرب با عنوان فی رحاب الحرمین من خلال کتب الرحلات إلی الحج*، ش ۵ - ۶ (نوامبر ۱۹۷۷م.)، ص ۴۱۸ - ۴۷۱ تصحیح شده است.

تازی به سبب نقل قصیده الذهبیة ابن رشید بغدادی در این سفرنامه به مقایسه میان نقل درعی و تقی‌الدین فاسی در *العقد الثمین* پرداخته و تفاوت‌ها و اشتراکات را بیان کرده است. سفرنامه درعی، نخستین بار به صورت چاپ سنگی در دو جلد، در شهر فاس، به سال ۱۳۲۰ قمری منتشر شد. نُه نسخه از این سفرنامه شناسایی شده که از جمله آنها نسخه کتابخانه علال الفاسی فاس، ش ۱۲۴ع، نسخه المکتبة الوطنیة الجزائریة، ش ۵۱۳۴۹، الخزانة الملكية رباط، ش ۷۶۴۸ رحلات، مکتبة وزارة الاوقاف کویت، ش ۵/۵۵۳۷ تاریخ، مکتبة جوتا (آلمان) ش ۱۵۴۶ است. نیز در *موسوعة الرحلات*، نسخه‌ای با عنوان *رحلة المشرق*، به احمد بن محمد بن ناصر درعی نسبت داده شده (ص ۴۰۵) که در دار الکتب التونسیه، ش ۳۵۲۵ موجود است.

۲۹۸. الرحلة الناصریة / ابومدین عبدالله بن الصغیر الدرعی الناصری. تحقیق: خریف محسن. رساله دکتری. دانشگاه عبدالملک سعدی: دانشکده ادبیات و علوم انسانی تطوان، ۲۰۱۵م.

گزارش سفر حج ابومدین درعی صغیر (۱۱۵۷ق.) به سال ۱۱۵۲ قمری و مشتمل بر اجازات وی از علمای حرمین شریفین است. وی سفر حج دیگری داشته، اما این سفرنامه گزارش سفر اول وی است و نسخه آن در المکتبة الوطنیة رباط، ش ۲۹۷ موجود است. این سفرنامه گاه با *الرحلة الحجازیة* نیز معرفی شده و در آن مسیر کاروان حج سلجماسی از مغرب تا حجاز گزارش شده است. نویسنده اطلاعاتی از حرمین شریفین و نظام آموزشی و کتب مورد توجه علمای حجاز ارائه کرده است.

۲۹۹. الرحلة الناصریة / ابی عبدالله محمد بن عبدالسلام الناصری. دراسة و تحقیق: محسن خریف. مغرب: منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامیة، ۱۴۴۰ق.

از سفرنامه‌های مشهور و مشتمل بر گزارش حجگزاری دوم نویسنده به سال ۱۲۱۱ قمری است. در این سفرنامه اطلاعاتی از راه حج و مراحل و منزلگاه‌های حج کاروان سلجماسی ارائه شده و از ملاقات با علمای شهرهای بین راه و نیز دادن اطلاعاتی از نظام آموزشی و اداری و سیاسی مصر، حرمین شریفین و معرفی زیارتگاه‌های صالحان، از دیگر ویژگی‌های این سفرنامه است.

دیگر مطالب سفرنامه، نقل پاسخ‌ها و دیدگاه‌های خود به پرسش‌ها و استفتائات فقهی از وی است. در پایان سفرنامه، اتمام تألیف آن در ۲۹ رمضان ۱۲۱۳ قمری آمده است. نیز نسخه این سفرنامه در: الخزائن الحسنية رباط، ش ۱۴۷ موجود است.

۳۰۰. الرحلة الناصرية الكبرى / ابی عبدالله محمد بن عبدالسلام الناصری. دراسة و تحقیق: المهدی الغالبی. مغرب: منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۳۴ق، ۲ جلد، ۱۰۲۴ص

گزارش حج دوم ابو عبدالله ناصری (۱۲۳۹ق.) در سال ۱۱۹۶ قمری و مشتمل بر اطلاعات گسترده‌ای از وضعیت مدارس دینی حرمین شریفین و شرح ملاقات نویسنده با عالمان و مشایخ مصر و حرمین شریفین و توصیف اماکن و مساجد مکه و مدینه و تشریح مناسک و مسائل حج است. برخی موضوعات با عنوان فصل و برخی مطالب دیگر به خصوص هنگام گزارش از مراحل و مقاطع مهم سفر، عبارت «ذکر» را به کار برده است. نخست فصولی به فضیلت حج، زیارت و آداب سفر و وسایل مورد نیاز در سفر حج اختصاص یافته و سپس مسیر حرکت نویسنده از زادگاهش در منطقه زاویه الناصریه به سمت سلجماسه، بسکرة، توزر، قابس، طرابلس و سپس مصر معرفی شده و در لابه‌لای شرح منزلگاه‌ها، از ملاقات با عالمان شهرهای مختلف و بیان مسائل فقهی، نحوی، تفسیری و حدیثی فراوانی سخن به میان آمده است.

از ویژگی‌های سفرنامه اشتغال بر آگاهی‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و توجه و تأکید نویسنده بر ضرورت فراگیری علوم و معارف دینی است. وی از عدم برگزاری مجالس تدریس و آموزش علوم اسلامی در طرابلس خبر داده، ولی در عین حال در ستایش مردم طرابلس و اخلاق و فرهنگ آنان سخن گفته است. نقل اشعار، به خصوص ابیاتی از منظومه‌های علمی مشهور در میان عالمان اسلامی و سپس تشریح مضامین و مفاهیم آن در مجالسی که با مشایخ و عالمان هر ناحیه دست داده، از دیگر ویژگی‌های این سفرنامه است.

مقدمه محقق در شرح احوال و معرفی آثار محمد بن عبدالسلام و الحاق تعلیقات و حواشی و نیز تهیه فهرس فنی آیات، روایات، اماکن و قبائل، ابیات و کتب و مصادر، بر ارزش و اهمیت کتاب افزوده است؛ از جمله نسخه‌های خطی سفرنامه می‌توان به نسخه الخزائن الحسنية رباط، ش ۵۶۵۸، ۶۹۰۴؛ نسخه الخزائن الوطنية للمملكة المغربية ش ۲۳۲۷، ۲۶۵۱ د اشاره کرد.

۳۰۱. رحلة الهشتوکی / ابوالعباس احمد الجزولی الهشتوکی. نسخه در: الخزائن العامة رباط در مجموعه ش ۱۴۷.

گزارش حج‌گزاری احمد بن محمد هشتوکی (۱۱۳۶ق.) از صوفیان و فقیهان مالکی مغرب در سال ۱۱۱۹ قمری است. این سفرنامه با عناوین دیگری از جمله رحلة الى الحج؛ الرحلة الحجازية شناخته می‌شود. گفته شده هشتوکی در بازگشت از سفر آخر حجش در مصر از دنیا رفت و در بقعه شیخ خلیل دفن گردید. هشتوکی سه سفرنامه حج نوشته که به عناوین مختلفی در منابع آمده‌اند. نخست همین عنوان و دومی هداية الملك الى بيت الله الحرام است. گاه برخی از وجود سفرنامه سوم برای هشتوکی خبر داده‌اند؛ از جمله ابن ناصر در عی اظهار کرده که هشتوکی در سفر سوم خود به حجاز سفرنامه‌ای نگاشته و افزوده که وی آن را مشاهده کرده است.

۳۰۲. «الرحلة الوریثانیة محطاتها و مصادرها المعرفية (۱۱۱۵ – ۱۱۹۳ق. / ۱۷۱۳ – ۱۷۷۹م.)» / عبدالقادر بلعربی.

مجلة آفاق فكرية (الجزائر). ش ۶ (ژوئیه ۲۰۱۷م.)، ص ۸۱ – ۹۱

گزارشی از ویژگی‌ها و محتوای سفرنامه *نزهة الأنظار في فضل علم التاريخ والأخبار*، نوشته سیدی حسین بن محمد ورثیلانی از عالمان حجگزار الجزائر است که در سال ۱۱۷۹ قمری حج گزارد و از شهر بسکرة به طرابلس، اسکندریه و قاهره به مکه، و به مدینه رفت و سپس در مسیر بازگشت تا تونس را توصیف کرد. در این مقاله منزلگاه‌ها و مهم‌ترین شهرهایی که ورثیلانی از آنها گذشته، معرفی شده و گزارشی از منابع و مصادر وی از منابع محلی، مشاهدات عینی، کتب تراجم، جغرافی و تاریخ مغرب ارائه شده است. سپس بر اهمیت سفرنامه در شناخت رویدادهای قرن دوازدهم در شرق و غرب اسلامی و نقدهای وی بر دولت عثمانی تأکید شده است.

۳۰۳. *الرحلة الوزانية الممزوجة بالمناسک المالکیة* / احمد بن العربی ابن الحسون الوزانی. نسخه در: *الخزانة الحسنية* رباط ش ۹۴۸؛ *خزانة علال الفاسی* مغرب ش ۳۴۹

این اثر، شرح رخدادهای سفر حج احمد بن عربی، مشهور به ابن حسون الوزانی، از فقیهان و عالمان مالکی مغرب در سال ۱۲۶۹ قمری است؛ ولی عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب والیه* (ص ۵۰) سال حجگزاری وزانی را ۱۲۲۹ قمری ثبت کرده است. زرکلی از خطی بودن سفرنامه خبر داده و اندازه آن را یک مجلد و حدود هشت کراسه دانسته است. ابن سوده نیز نسخه اصل سفرنامه به خط مؤلف را در کتابخانه استادش، عبدالحفیظ فاسی دیده و از روی آن یک نسخه برای کتابخانه‌اش، *الخزانة الاحمدیه* فراهم ساخته است. بخشی از این سفرنامه در *الخزانة العامة* رباط، ش ۱۰۱۲ ک، موجود است که در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۲۲) با عنوان *قطعة من الرحلة الوزانية الممزوجة بالمناسک المالکیة* معرفی شده است.

۳۰۴. *رحلة الوزير الإسحاقی الحجازیة* / أبی محمد سیدی الشرفی الإسحاقی. دراسة و تحقیق: محمد الأندلسی. چاپ اول، مغرب: منشورات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۲۰۱۷ م، دو جلد، ۷۴۹ ص

از سفرنامه‌های مهم حج مغربی و گزارش سفر ابو محمد عبدالقادر جلالی اسحاقی (۱۱۵۰ ق.) است که در معیت شاهزاده خانم خناتة، دختر همسر سلطان مولی اسماعیل، بنیانگذار سلسله علویه مغرب و از زنان سیاستمدار مغرب بوده و مشاهداتش از مغرب تا حجاز و سفر بازگشت را یادداشت کرده است. نخست گزارشی از زندگی و محیط سیاسی وزیر اسحاقی و فعالیت‌های وی در مقام سرپرست کاروان حج ذکر شده و سپس متن سفرنامه بر اساس چند نسخه تصحیح و منتشر گردیده است. وزیر اسحاقی، سرپرست کاروان همراه شاهزاده خانم، به سال ۱۱۴۳ قمری از فاس به سمت شهر تازه، زاویه دلائیه، توزر، جربه و طرابلس بوده و در نواحی مختلف تلاش شده با عالمان و مشایخ ملاقات صورت گیرد. وی مشاهدات زیادی از آثار تاریخی و زیارتگاه‌های صالحان در مصر و نیز اماکن متبرکه و مساجد حرمین شریفین ثبت کرده است. نیز مطالب سیاسی این سفرنامه و اسناد و مکاتباتی که پیرامون مناسبات مغرب و عثمانی آمده، اهمیت دارد.

۳۰۵. «*رحلة الوزير الشرقي الإسحاقی المغربي الى الحج (۱ - ۶)*» / احمد الجاسر. *العرب* (سعودی)، ش ۱ - ۲ (رجب - شعبان ۱۴۰۵ ق.) ص ۱۰۸ - ۱۱۹

گزارشی از مطالب و مباحث سفرنامه حج وزیر شرقی مغربی (۱۱۵۰ ق.) در سلسله مقالات نشریه *العرب* از سال ۱۴۰۵ تا شماره‌های ۱۴۰۶ قمری است که در آن مشاهدات و توصیفات مختلف وزیر اسحاقی هنگام سرپرستی کاروان حج شاهزاده خانم

خناثة، دختر همسر سلطان مولی اسماعیل، بنیانگذار سلسله علویه مغرب درباره مکه و مدینه آمده است. حمد جاسر ضمن تصحیح و انتشار مشاهدات و گزارش های وزیر اسحاقی، نکاتی درباره میزان اهمیت و ارزش تاریخی اطلاعات او بیان کرده است. به گفته برخی، اسحاقی در نگارش سفرنامه حج، از عبدري و عیاشی متأثر بوده و گاه به مناسبت اراده شاهزاده خانم مبنی بر خرید ملکی در حرم مکی، متعرض نکات فقهی تملک املاک در حرم شده است. در خزانه القرویین فاس، ش ۱۲۵۹، نسخه ای از این سفرنامه با عنوان *الرحلة الحجا زیة نگهداری می شود*. نیز حمد الجاسر این مقالات را به صورت کتاب انتشار داده و در مقدمه بر چاپ نخست کتاب و در مقاله نشریه عکاظ، س ۴۱ (۱۴۲۰ ق)، ش ۱۲۱۷۵، یادآور شده که این سفرنامه، مختصر شده سفرنامه شاهزاده خانم خناثة است. نیز بخش مربوط به لیبی را عبدالهادی التازی تصحیح و با تعلیقه و افزوده و مقدماتی منتشر ساخته است.

۳۰۶. رحلة الیوسی (۱۱۰۱ - ۱۱۰۲ ق/ ۱۶۹۰ - ۱۶۹۱ م) / محمد العیاشی بن حسن الیوسی. تحقیق: احمد الباهر. تونس: المجمع التونسی العلوم و الآداب و الفنون، ۲۰۱۸ م.، ۲۲۸ ص.

این اثر گزارش سفر حج محمد العیاشی بن حسن یوسی (۱۳۱ ق). به همراه پدرش در سال ۱۱۰۱ تا ۱۱۰۲ قمری است. سید محمد به همراه خانواده و از شهر خود به سمت مشرق خارج شد و در اول ربیع الثانی سال ۱۰۹۲ قمری به مراکش رسید و چندین سال در شهرهای میان راه ماندند و در جمادی الاولی سال ۱۱۰۱ قمری به سمت فاس رفته و یک ماه منتظر کاروان حجگزاران فاس شدند و سپس او و پدرش به مطیطة، مکناسه، تازه، منطقه الزاب و بسکرة، قابس، طرابلس، تاجوره و مسراته و مصر رسیدند و از عجروود، وادی التیه و عقبه به سمت مکه مکرمه حرکت کردند. یوسی آگاهی های ارزنده ای از عادات و رفتارشناسی مردمان بین راه و نیز مشاغل مختلف ارائه کرده و ضمن معرفی مشکلات و مصائب حجگزاران مغربی، هنگام ورود به حرمین، اعمال و مناسک حج و هر یک از اماکن متبرکه را توصیف کرده است.

محقق، کتاب را در چهار عنوان: مقدمه، راه سفر رفت، حج و زیارت و راه بازگشت طبقه بندی کرده است. در مقدمه به تفصیل تاریخچه از نویسنده واقعی این سفرنامه و اشتباه در نسبت دادن دو فرزند همنام به حسن یوسی و شرایط نگارش سفرنامه سخن رفته است.

۳۰۷. «رحلتی إلى الحج سنة (۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م)» / المهدی ابو عبدلی. در: الأعمال الكاملة للشیخ المهدی البوعبدلی (التعریف بالکتب و المخطوطات، الرحلات). جمع و اعداد: عبدالرحمن رویب. چاپ اول، الجزائر: عالم المعرفة للنشر و التوزیع، ۲۰۱۳ م.، ص ۳۸۳ - ۳۹۵

رساله مختصری در گزارش سفر حج شیخ مهدی بو عبدلی، از عالمان الجزائر در اوایل قرن پانزدهم هجری به صورت هوایی است. نخست به مراحل مقدماتی و اداری اخذ مجوز سفر و اشاراتی به نظام اداری و مسئولان وقت الجزائر پرداخته شده و از همراهی برخی حجگزاران سنگالی و نیجریه ای به همراه حجگزاران الجزائری خبر داده شده و مدت سفر هوایی از الجزائر به مصر و سپس حرمین شریفین مشخص شده است. نویسنده به حجگزاری خود در سال ۱۹۴۵ میلادی نیز اشاره کرده و شمار حجگزاران آن سال را هفتاد هزار نفر معرفی کرده و گزارشی از انجام طواف ارائه کرده و به پرواز به سمت جدّه و از آنجا به مدینه منوره گزارش داده و به ادب و خوش کلامی اهالی مدینه، برخی مشاهداتش از وضعیت حجگزاری در آن سال و تعداد مدارس ابتدایی مکه و مدینه اشاره نموده است.

۳۰۸. *رسالة الغريب إلى الحبيب (من نوادر المخطوطات في الأدب و الرحلة) /أبي عصيدة احمد بن احمد البجائي*. تعريف و تلخیص از ابوالقاسم سعدالله. چاپ اول، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۳م، ۱۰۶ ص.

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن نهم هجری و مشتمل بر گزارش سفر حج ابو عصیده بجائی (متوفای حدود ۸۶۵ق.) از تونس به سمت مصر و سپس حجاز و سکونت در مدینه منوره است؛ اما سال حجگزاری بجائی به طور مشخص ذکر نشده است. سعدالله در مقاله‌ای (نشریه العرب، ش ۹-۱۰) و صالح جدعانی در تحقیقش با عنوان *المدینة و شمال الحجاز فی الرحلات خلال القرنین التاسع و العاشر الهجرین*، به مطالعه سفرنامه بجائی پرداخته و بر اهمیت آن تأکید کرده‌اند.

ابو عصیده بجائی هنگام مجاورت در مدینه منوره، خطاب به دوستش، ابوالفضل محمد بن ابوالقاسم مشدالی مقیم قاهره، به نظم، نامه‌نگاری کرده و در لابه‌لای ابیات، به صورت نثر مسجع، گاه اخبار و نکات ظریف و فوایدی به میان آورده است. وی از دلایل و انگیزه رفتن به حجاز و مجاورت حرم مدنی خبر داده و گفته که در مدینه مشغول تدریس بوده و از سلطان حفصی مغرب ابو عمرو عثمان به نیکی یاد کرده و از عواطفش نسبت به مغرب، به خصوص بجایه، سخن گفته است. نیز از آمدن کاروان‌های حج مغربی به حجاز و رفتن جمعی از مغربیان و همراهان شیخ احمد قروی از متصوفه تونس به نزد او خبر داده است.

۳۰۹. *الرسالة الملكية الموجهة للحجاج المغاربة /محمد المنونی*. تطوان: بی‌نا، ۱۳۷۰ق.

منونی در مقدمه رساله ركب الحاج المغربي، از تحقیقی دو قسمتی خبر داده که بخش اول آن همین عنوان فوق را دارد و بخش دوم با عنوان ركب الحاج المغربي در مقام تعلیقه و حاشیه بر بخش اول ارائه شده است. نویسنده ضمن اشاره به مکتوبات سلطان وقت مغرب به حجگزاران، از امکانات، کاروانسراها و اهتمام به امور حجگزاران گزارش داده و به تشریح اشتیاق حجگزاران مغربی در رسیدن به حرمین و انجام مناسک و زیارت سخن گفته است.

۳۱۰. *الركب الحاج المغربي /محمد المنونی*. تطوان، ۱۹۵۳م، ۱۰۷ص.

گزارشی مختصر درباره کاروان حج مغربی و تاریخچه آن است. نویسنده نخستین مراحل تشکیل کاروان حج در مغرب را با نام کاروان صالحی متعلق به ابو محمد صالح ماجری (۶۳۱ق.) در اواسط عهد موحدین (حک: ۵۱۵-۶۶۸ق.) معرفی کرده که از شهر آسفی به سمت حجاز حرکت می‌کرد. صالحی تعدادی کاروانسرا و استراحتگاه در میان راه برای حجگزاران مغربی تأسیس کرده بود. در ادامه به معرفی کاروان حج سچلماسی، کاروان حج فاسی، کاروان حج مراکشی، کاروان شنقیطی و کاروان دریایی پرداخته شده و در پایان برخی قصاید در اشتیاق به حرمین شریفین ارائه شده است. *الرحلة العاصریه* بر اساس دو نسخه تصحیح و ضمیمه این کتاب شده است.

۳۱۱. *ركب الحج الجزائري خلال العهد العثماني؛ دراسة تاريخية و إجتماعية من خلال الرحلات الحجازية /احمد بوسعيد*. رساله دکتری. استاد راهنما: محمد حوتیه. الجزائر. دانشگاه احمد درایه - آدرار: دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، ۱۴۳۸ق، ۳۴۲ص.

بررسی شرایط و زمینه‌های حرکت کاروان حج الجزائري در دوره عثمانی است که از قرن دهم تا نیمه قرن سیزدهم هجری را شامل می‌شود و در آن بر ارائه آگاهی‌هایی از تاریخچه، مشاغل مرتبط و مشکلات و امکانات کاروان حج الجزائري تأکید شده است. نویسنده اطلاعاتی از کاروان حج الجزائري و نیز حج مغربی به دست داده که به سبب تازگی منابع وی، از اهمیت خاص

برخوردار است. منابع مورد استفاده نویسنده عمدتاً سفرنامه‌های حج الجزائری، مانند سفرنامه ابن ابی محلی سلجماسی، سفرنامه المجاجی، سفرنامه ابن عمار، سفرنامه ورثیلانی و سفرنامه ابورأس ناصری معسکری است که بیشترین آگاهی‌ها را از کاروان حج و راه حج الجزائر به حجاز پوشش داده‌اند.

۳۱۲. ركب الحج للمغرب خلال العهد العثماني / حمزه الرحالي. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: أرزقی شویتام. دانشگاه الجزائر: دانشکده علوم اجتماعی و انسانی.

تحقیقی درباره تاریخچه کاروان حج مغربی در قرن دهم تا سیزدهم هجری است. نویسنده از مصادر و منابع مختلفی بهره برده و ضمن تعریف مفهوم ركب و کاروان و اشاره به کاروان حج صالحی پیش از دوره عثمانی، زمینه‌های شکل‌گیری کاروان حج فاسی، کاروان حج سلجماسی و کاروان حج الجزائری را در عهد عثمانی توضیح داده است. سپس با استناد به تحقیقات محمد المنونی، منزلگاه‌ها، استراحتگاه‌ها و مراحل کاروان حج مغربی را معرفی، و بر نقش و مشارکت امیران محلی مغرب در حفظ امنیت حرکت کاروان و تجهیز آن تأکید کرده است.

۳۱۳. الروضة الشهية فی الرحلة الحجازية / احمد بن قاسم البونی التیمی

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن دوازدهم هجری است که گاه با عنوان *الرحلة الحجازية* نیز معرفی شده است. احمد البونی (۱۱۳۹ق.) سال‌هایی چند در مصر، حرمین و تونس متوطن شد و از استادان و مشایخ بسیار دانش آموخت و اجازه دریافت کرد. احمد الزروق، فرزند وی، یادآور شده که پدرش به بیش از بیست نفر از مشایخ خود در حجاز در سفرنامه‌اش اشاره کرده و از آنها نام برده است. سعدالله به دلیل عدم دسترسی به سفرنامه، افزوده که احتمالاً سفرنامه بونی مشابه سفرنامه ابورأس الناصر، بیشتر مشتمل بر نام مشایخ و مسائل علمی یا مشابه سفرنامه ورثیلانی عمدتاً حاوی اخبار سفر و گزارش مشاهدات و توصیف راه حج است. به گفته سنیدی در *معجم ما لوف عن الحج* (ص ۵۲-۵۳) این سفرنامه مفقود شده و نسخه‌ای از آن یافت نشده است. نام این سفرنامه را عسیلان در *المدينة المنورة فی آثار المؤلفین* (ص ۲۲۱-۲۲۲) آورده و محتوای آن را نیز معرفی کرده است.

۳۱۴. «زوايا الحركة السنوسية و دورها فی طريق الحج؛ زوايا السنوسی محمد بن علی نموذجاً» / الاخضر شريط. در: مؤتمر طرق الحج فی إفريقيا (الكتاب السابع). خارطوم: جامعة إفريقيا العالمية، ۲۰۱۶م، ص ۲۱۸ - ۲۳۶

تحقیقی درباره سهم و مشارکت تکیه‌ها و زوایه‌های محمد بن علی سنوسی (۱۱۶۶-۱۲۳۸ق.) در ایجاد امنیت و فعالیت اقتصادی و فرهنگی در مسیر حجگزاری از مغرب تا حجاز است. سنوسی از فقیهان و عالمان مالکی و بنیانگذار طریقت صوفیانه سنوسیه در الجزائر و نیز مؤسس دولت محلی در لیبی بوده و فعالیت‌ها و اقدامات اصلاح‌گرایانه متعددی در شمال آفریقا و مغرب داشته است. وی با هجرت به مکه، به مبارزه علیه استعمارگران فرانسوی در الجزائر پرداخت و از رهبران و فرماندهان بزرگ آن عصر حمایت کرد و با ایجاد مراکز فرهنگی و صوفیانه در بین راه حج از مغرب تا حجاز، امکان مشارکت مسلمانان در مقابله با استعمارگران را فراهم ساخت. در این مقاله شماری از زوایه‌ها، اقدامات و فعالیت‌های سنوسی و پیروان وی در منزلگاه‌های حج مغربی معرفی شده و سپس گزارشی از آثار و تألیفات و حرکت فرهنگی و سیاسی وی در حجاز ارائه گردیده است.

۳۱۵. «ساكنة بعض مدن المشرق العربی من خلال رحلة ابن جبیر و ابن بطوطة» / محمد منفعت. مجلة کنانیش

گزارشی درباره مردم شناسی و فرهنگی عمومی مناطق مختلف اسلامی، از جمله مصر، شام و حرمین شریفین بر اساس مشاهدات ابن جبیر و ابن بطوطه است. نویسنده ضمن معرفی زندگی ابن جبیر و ابن بطوطه، نخست گزارشی از یادداشت‌های ابن جبیر و دقت نظر وی در معرفی احوال مردمان نواحی شرقی و بلاد اسلامی ارائه کرده و سپس از شناخت ابن بطوطه از رفتارشناسی و مردم‌شناسی هند، چین، مصر و حرمین شریفین و نیز نکاتی از سفرنامه وی درباره طبقات اجتماعی، وضعیت زنان، رابطه مردم و حاکمان و نیز برخی مشاهداتش از رفتار دینی مردم مصر و حرمین شریفین سخن گفته است.

۳۱۶. «سفرهای حج ابن بطوطه سال‌های (۷۲۵ - ۷۴۹ق.)»/رسول جعفریان. میقات حج. ش ۶۱ (پاییز ۱۳۸۶ش)، ص ۲۵ - ۳۴

گزارشی از تاریخچه سفرهای حج مغربیان با تأکید بر تعدد حج‌گزاری ابن بطوطه از راه‌های مختلف و اهمیت مشاهدات و توصیفات وی، به خصوص از راه حج و مشکلات و فرهنگ عمومی حج‌گزاران است. ابن بطوطه سفر حج خود را در سال ۷۲۵ قمری آغاز کرد و ششمین سفر حج وی در سال ۷۴۹ قمری بود. نویسنده با نقل گزیده‌هایی از سفرنامه ابن بطوطه، راه و منزلگاه‌ها و مراحل حج وی از مغرب تا حجاز را گزارش کرده و سپس راه حجاز به بغداد را نیز معرفی نموده است.

۳۱۷. «سیاسة فرنسا الدينية في الجزائر؛ تأطير فريضة الحج انموذجاً ۱۸۹۴ - ۱۹۳۹م.»/قبایلی الهواری. المجلة الجزائرية للمخطوطات (دانشگاه وهران)، ش ۱۲ (ژانویه ۲۰۱۵م)، ص ۲۵۹ - ۲۷۴

بر اساس آگاهی‌ها و اطلاعات ارائه شده در این مقاله، فرانسه از همان آغاز اشغال الجزائر در سال ۱۸۳۰ میلادی، سیاست سلطه بر اوقاف و مراکز اسلامی را در پیش گرفت و با ایجاد موانع، آزادی مسلمانان در اجرای آیین‌ها و آداب دینی اسلامی را محدود کرد. فرانسوی‌ها نخست بر اوقاف الجزائر نفوذ کرده و بیان مسائل دینی در مساجد را کنترل نمودند. سپس به کنترل محدود کردن امور حج‌گزاری رو آورده و پس از کسب تجاربی، امور حج و اعزام به حجاز را به کارگزاران خود واگذار نمودند. در این خصوص در دسامبر ۱۸۹۴ بیانیه حکومتی صادر شد و مدیریت استعماری فرانسه بر شئون حج آغاز گردید. هدف این برنامه عملیاتی و اجرایی، کنترل حج‌گزاران الجزائر و کاستن از خطر سفر و ارتباط با دیگر مسلمانان بود و همزمان دو سیاست بهداشتی و صحتی و امنیتی در آن پیش برده می‌شد.

۳۱۸. «الشخصية المركزية في الرحلة العلمية بين سلطان الأنا و صورة الآخر: فتح الإله و منته لأبي راس الجزائري نموذجاً»/طاهر الحسینی. مجلة علوم اللغة العربية و آدابها (الجزائر). ش ۸ (سپتامبر ۲۰۱۵م)، ص ۸ - ۱۵

بررسی و تحلیلی از رفتارشناسی و اخلاق مناسبات در سفرنامه فتح الإله و منته، نوشته محمد بن احمد ابورأس ناصری معسکری الجزائري (۱۱۶۵ - ۱۲۳۸ق.) است. ابورأس دو بار حج گزارده و سفرنامه وی محصول سفر حج سال ۱۲۲۶ قمری است. این سفرنامه به نام‌های دیگری از جمله رحلة ابورأس معسکری نیز شناخته می‌شود و در پنج باب تنظیم و تدوین گردیده است. از آنجا که در این سفرنامه، مطالب بر محور زندگی‌نامه خودنوشت ابورأس معسکری ارائه شده، موضوع تقابل‌های متعارضی که وی تجربه کرده و رابطه اخلاقی فرد با دیگری، نمودهای خاصی یافته است. در این مقاله، مرکزیت یافتن صاحب سفرنامه در گزارش مشاهدات و ارتباطاتش با دیگران، به عنوان نمونه‌ای از چالش اخلاق فردی و اجتماعی ارزیابی شده است.

۳۱۹. «الشرق الجزيرة العربية في أوصاف الرحالة المغاربة و الأندلسيين في العصر الإسلامي»/امیره بنت احمد بن عبدالرحمن الجعفری. مجلة الجمعية التاريخية السعودية. ش ۱۴ (ژوئیه ۲۰۰۶م)، ص ۵ - ۴۲

گزارش و تحلیلی از نظرات و مشاهدات جغرافیدانان و سفرنامه‌نویسان مغربی از شرق جزیره العرب است. این محدوده بر بحرین منطبق است که قلمرویی از بصره در شمال جزیره تا جنوب آن در عمان را در بر می‌گیرد. نویسنده اطلاعات و گزارش‌های بکری، ادیسی، ابن بطوطه، ابن جبیر، قصادی، مقری، ابوسالم عیاشی، هشوکی و شماری دیگر از سفرنامه‌نویسان مغرب را درباره این نواحی بررسی کرده است. مطالب عالمان مغربی درباره مناطق حجاز و جزیره العرب برگرفته از یادداشت‌ها و مشاهدات آنها در سفر حج است و از جهات مختلف اهمیت دارد؛ زیرا به دلیل کثرت این آثار، امکان سنجش و ارزیابی آنها وجود دارد و گزارش هر سفرنامه‌نویس، با آثار بعدی تأیید یا رد شده است.

۳۲۰. شفاء الغرام فی حج بیت الله الحرام/محمد بن محمد الحجوجی الفاسی. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی و مشتمل بر گزارش‌ها و مشاهدات نویسنده از حجگزاران مسلمانان، راه حج و منزلگاه‌های حج از مغرب تا حجاز است. به گفته برخی در مطالب این سفرنامه، کاروان حج مغربی، ملاقات با مشایخ و علما به تفصیل گزارش شده است. محمد حجوجی (۱۲۹۷ - ۱۳۷۰ ق.) از عالمان و مورخان و شیوخ طریقت تیجانیه در مغرب و دارای حدود نود کتاب و رساله بوده است. به گفته ابن سوده این سفرنامه در دو جلد بوده، اما محل نسخه سفرنامه را مشخص نکرده و در منابع دیگر به آن پرداخته نشده است.

۳۲۱. «الشيخ أمحمد بن يوسف أطفیش القطب؛ حياته و رحلاته الحجازية»/یحیی بن بهون حاج أمحمد. مجلة الذکرة (الجزائر)، ش ۲ ص ۳۴ - ۷۲

گزارشی از مقاطع مهم زندگی شیخ امحمد بن یوسف اطفیش (۱۲۳۷ - ۱۳۳۲ ق.)، مشهور به قطب، از عالمان الجزائر از خاندان بنی یزقن و تحلیلی از قصیده وی در توصیف راه و منزلگاه‌ها و معنویت حج است. امحمد بن یوسف اطفیش دو بار موفق به حجگزاری شد و در مرتبه نخست یک سال مجاور حرمین گردید. قصیده بلند وی در ۲۳۲ بیت، پس از انجام مناسک حج و در حال و هوای معنویت حج نظم یافته و از جهت ادبی اهمیت خاص دارد. در این مقاله گزارشی از تلاش‌های اطفیش در تدریس علوم دینی در منطقه وادی میزاب و تحلیلی از اهمیت سفر حج در ذهنیت این عالم الجزائری ارائه شده است.

۳۲۲. «شیوه سفرنامه‌نویسی در مغرب و اندلس؛ مطالعه موردی الرحلة المغربية ابو عبدالله عبدی»/مجتبی گراوند؛ صادق آیینه‌وند. پژوهش‌های تاریخی. ش ۱۲ (زمستان ۱۳۹۰)، ص ۱ - ۲۲.

بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی سفرنامه حج ابو عبدالله عبدی از عالمان و ادیبان اندلسی قرن هشتم با عنوان الرحلة المغربية است. سفرنامه‌نویسان مغرب و اندلس در نگارش، گردآوری و تدوین سفرنامه‌هایشان، ویژگی‌هایی خاص و مشترک دارند و خصلت بارز آنها توجه و نگارش سفرنامه‌های ادبی است. یکی از این سفرنامه‌نویسان، ابو عبدالله عبدی صاحب «الرحلة المغربية» در قرن هفتم هجری است. در ادامه ضمن بررسی معنای رحله و تاریخچه سفرنامه‌های حج در اندلس و مغرب، گزارشی از سبک نوشتاری عبدی ارائه شده است. ویژگی مهم این سفرنامه در بعد فرم و ساختار، ادیبانه بودن آن است.

در ادامه به شناسایی محتوای سفرنامه و بررسی انگیزه‌های نویسنده پرداخته شده است. از دلایل سفر ابو عبدالله عبدري ادا کردن فريضه حج، کسب دانش از بزرگان و تجارت بوده است. سفرنامه وي شامل توصيف احوال مردم، مکان‌ها، سرزمین‌ها، علوم شرعي و ادبي است. توصيف او از مردمانی که با آنها برخورد داشته، مناظر و اماکنی که از آنها عبور کرده، توصيفي زیبا و رساست.

۳۲۳. الصلات الحضارية بين تونس و الحجاز: دراسة فى النواحى الثقافية و الاقتصادية و الإجتماعية (۱۲۵۶ - ۱۳۲۶ق.). /نوره بنت معجب الحامد. رياض: دارۃ الملك عبدالعزيز، ۱۴۲۶ق.، ۴۳۶ص

این پژوهش در اصل رساله دکترای نویسنده (دانشگاه الملك سعود، ۱۴۱۹ق.) و با هدف شناخت مناسبات فرهنگی، اقتصادي و اجتماعي حجاز و تونس در نیمه دوم قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم هجری نگاشته شده است. در این پژوهش ضمن اشاره به ابعاد و جوانب فرهنگی، تربیتی، دینی و سیاسي حج، از اثريخشي این عبادت اسلامي در شکل‌گیری روابط و مناسبات فرهنگی، اقتصادي و سیاسي میان غرب و شرق جهان اسلام سخن رفته و مستنداتی از منابع و سفرنامه‌های حج مغربیان درباره انتقال فرهنگ حجاز توسط حجگزاران مغربي به تونس نقل شده است. همچنین ضمن بررسی وضعیت تونس‌یان مقیم حجاز، از توجه و التفات امیران تونس و مغرب در ایجاد ارتباط با شرفای مکة سخن به میان آمده و موسم حج را عامل ایجاد بازارهای محلی در مکة و مدینه و انتقال کالاهای مغربیان دانسته است. سپس زمینه‌های افول ارتباطات اقتصادي میان حجاز و تونس را در اوایل قرن چهاردهم بررسی کرده و بر نقش عثمانی و نفوذ دریایی اروپایی‌ها تأکید کرده است.

۳۲۴. «صلاح الدین الأیوبی و الحجاج المغاربة» /وجدان فریق عناد. مجلة التراث العربی (سوریه). ش ۷ (۲۰۰۹م.). ص ۲۰ - ۲۸

گزارشی از فعالیت‌ها و اقدامات صلاح الدین ایوبی در اصلاح و تسهیل امور حجگزاران مغربیان است. نخست به تاریخ حجگزاران مغربیان و ایجاد مشکلات متعدد - از جمله ناامنی راه، کثرت اخذ مالیات و ستمگری امرای محلی - اشاره شده، سپس از امن شدن راه و آسان نمودن امر حجگزاران توسط صلاح الدین و گسترش حجگزاران مغربیان سخن رفته است. این بررسی نشان می‌دهد که به دلیل اثرگذاری اقدامات صلاح الدین ایوبی، حجگزاران مغربیان را به دو دوره قبل از ایوبیان و بعد از ایوبیان تقسیم می‌نمایند.

۳۲۵. «صورة تلمسان فى رحلة ابن بطوطة» /يامنه الجبور. مجلة الآداب و اللغات (الجزائر). ش ۲۴ (دسامبر ۲۰۱۷م.). ص ۱۶۱ - ۱۶۷

گزارشی از توصیفات و مشاهدات ابن بطوطه از تلمسان (از شهرهای شمال غربی الجزائر) و فضای فرهنگی و جغرافیای آن است. نویسنده به اهمیت مطالب و نکات ابن بطوطه در نخستین سفر حج وي از سمت طنجه به الجزائر سخن گفته و مشاهدات وي از مدارس و کتابخانه‌ها و مراکز دینی تلمسان و نیز وضعیت اصناف و طبقات اجتماعي و برخی رخدادهاي تاریخي را یادآور شده و با منابع و سفرنامه‌های حج مغربیان در قرون بعدی مقایسه کرده است.

۳۲۶. «صورة الدولة العثمانية فى الرحلات المغربية خلال القرن ۱۸م: رحلة ابن عثمان المكناسی انموذجاً» /عمار السراج. مجلة الحکمة (الجزائر). ش ۱۳ (ژوئن ۲۰۱۸م.). ص ۱۱۸ - ۱۳۴

تحليلي از گفته‌های محمد بن عثمان سنوسي مکناسي در الرحلة الحجازية، درباره نظام سياسي عثمانی و کاروان حج شامي است. محمد بن عثمان سنوسي در سال ۱۲۹۹ قمری از راه دریایی به حجاز سفر کرده و در ۱۶ محرم سال ۱۳۰۰ از مدینه منوره به سمت شام و سپس مغرب رفته است. سفرنامه الرحلة الحجازية در سه جزء تألیف شده که جزء دوم آن درباره سفر به آسیا و استانبول بوده و در آن اطلاعات و تحلیل‌هایی از دستگاه سياسي و اداری عثمانی و نیز جامعه تونسیان مقیم استانبول و قیام عبدالقادر جزائري ضد استعمار فرانسه ارائه شده است.

۳۲۷. «صورة المجتمع المصري خلال القرن الثامن عشر الميلادی فی رحلة الوزير الإسحاقی الحجازية»/محمد بغیال. مجلة دورية كان التاريخية (مصر). ش ۳۴ (دسامبر ۲۰۱۶م)، ص ۷۱ - ۸۲

گزارشی از مطالب وزیر اسحاقی در الرحلة الحجازية درباره جامعه و طبقات مصر در قرن هیجدهم میلادی است. وزیر اسحاقی رئیس هیئت همراه شاهزاده خانم خناثة، دختر همسر سلطان مولی اسماعیل، بنیانگذار سلسله علویه مغرب به حجاز در سال ۱۱۴۳ قمری به قصد ادای فریضه حج بوده و یادداشت‌های سفر حج و مسیر حرکت خود از جمله مشاهداتش از مصر را در قالب سفرنامه‌ای به جای گذاشته است. در این مقاله ضمن اشاره به مسیر حرکت وزیر اسحاقی از شهرهای مراکش به سمت مصر، گزارش‌ها و یادداشت‌های وی از اهرام مصر و دیگر آثار تاریخی و زیارتگاه‌های صالحان در مصر را بررسی کرده و به تحلیل مطالب او درباره نظام اجتماعی مصر، وضعیت زنان، مشاغل و اصناف، دستگاه سياسي مصر و تحولات اجتماعی مصر پرداخته است.

۳۲۸. «صورة المشرق من خلال الترجمة الكبرى»/محمد الحواش. در: بحوث ندوة بنی ملال، المغرب، المشرق، العلاقات والصورة. مغرب: دانشگاه قاضی عیاض: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۴م.

تحلیل و بررسی مشاهدات و توصیفات ابوالقاسم بن احمد الزیانی (۱۱۴۷-۱۲۴۹ق). در سفرنامه الترجمة الكبرى فی أخبار المعمور برأ و بحرأ، از مصر، شام و حرمین شریفین و چین است. در این بررسی با نقل قطعات و گزیده‌هایی از این سفرنامه که در آن مسیر سفر به شرق و نیز انجام مناسک حج به سال ۱۱۶۹ و ۱۱۷۱ قمری آمده، اطلاعاتی از اوضاع فرهنگی، سياسي، اجتماعی و مدارس دینی و جغرافیای طبیعی شرق اسلامی و نیز آسیای دور و چین ارائه شده است.

۳۲۹. صورة مصر عند رحالة بلاد المغرب و الأندلس من خلال رحلتی ابن جبیر و ابن بطوطة / محمد علم الدین الشقیری. چاپ اول، سودان: دار فرحة للنشر والتوزيع، ۲۰۰۵م، ۱۱۱ص

در این اثر، ویژگی‌های ساختاری و محتوایی سفرنامه ابن جبیر و ابن بطوطة تحقیق و بررسی شده و داده‌های این دو اثر درباره مصر ارزیابی گردیده است. نخست گزارشی اجمالی از این دو سفرنامه داده شده و ویژگی‌های موضوعی و توصیفی آن دو با ارائه نمونه‌هایی از متن ارائه گردیده است. سپس تحت عناوینی مانند ساختار، شیوه تدوین، الفاظ و اسلوب، به سبک‌شناسی سفرنامه ابن جبیر و ابن بطوطة پرداخته شده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که سفرنامه حج ابن جبیر بیشتر جنبه تمدنی و فرهنگی مصر را پوشش داده، اما ابن بطوطة بیشتر به رفتارشناسی مردم و علما و کرامات اولیا و صوفیه توجه نشان داده است. هر دو سیاح، داده‌های قابل توجهی از اسکندریه و برخی نواحی الوجه و الصعيد آورده‌اند؛ درحالی‌که به حیات ادبی مصر توجه ننموده‌اند.

۳۳۰. «صورة المشرق من خلال الرحلات الحجازية: القرن التاسع عشر نموذجاً»/ احمد المکاوی. در: بحوث ندوة

بنی ملال، المغرب، المشرق، العلاقات و الصورة. مغرب: دانشگاه قاضی عیاض: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۴م.

گزارشی از سفرنامه‌های حج مغربی درباره تمدن و فرهنگ شرق و سرزمین حجاز است. نویسنده از سفرنامه‌های متعدد عالمان و نویسندگان تونس، الجزائر، مراکش و لیبی بهره برده و اوضاع سیاسی شرق، مشکلات راه حج، ناامنی و جنگ، اقتصاد و مالیات، مدارس علمی و دینی، کاروانسراها و استراحتگاه‌های موجود در مصر، دمشق و حرمین شریفین را توصیف کرده است. در این بررسی به اطلاعات سفرنامه‌نویسانی مانند ابوالعباس احمد بن عمار محمد بن عبدالسلام ناصری، ابورأس معسکری و زیانی استناد کرده است.

۳۳۱. «صورة المشرق العربی من خلال رحلات الحج المغربية فی بداية القرن العشرين: رحلة الفقیه محمد التوزانی نموذجاً»/محمد فلاح العلوی. در : بحوث ندوة بنی ملال، المغرب، المشرق، العلاقات و الصورة. مغرب: دانشگاه قاضی عیاض: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۴م.

گزارشی از فرهنگ و تمدن مصر، شام، مکه و مدینه در سفرنامه‌های مغربی، از جمله سفرنامه حج محمد التوزانی است. نخست به تاریخچه سفرهای مغربیان به حجاز، به انگیزه انجام فریضه حج و کسب علم، اشاره شده و سپس مناسبات و ارتباطات فرهنگی بین شرق و غرب اسلامی از لابه‌لای برخی از سفرنامه‌ها تشریح شده است. در سفرنامه حج التوزانی، علاوه بر معرفی اماکن متبرکه حرمین شریفین، توصیفات و مشاهدات وی از عادات و آداب فرهنگی اهالی، نیز مدارس دینی، مساجد و نظام تدریس و آموزش در شهرهای مصر و شام و حرمین ارائه و تحلیل شده است.

۳۳۲. «صورة الملك عبدالعزيز آل سعود من خلال بعض الرحلات المغربية إلى شبه الجزيرة العربية فی المدة ما بین (۱۳۴۸ – ۱۳۵۶ق.)»/عبدالکریم الکریم. در: بحوث ندوة الرحلات إلى شبه الجزيرة العربية. ریاض: داره الملك عبدالعزيز، ۱۴۲۴ق.

در این نوشته، شماری از گفته‌ها و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان مغربی مقارن ظهور سلسله آل سعود در حجاز، با تمرکز بر اقدامات و کارهای عبدالعزیز آل سعود ارائه شده است. نویسنده نکاتی را پوشش داده که حج‌گزاران و سفرنامه‌نویسان مغربی به عنوان اعمال و اقدامات مثبت تلقی کرده‌اند. برخی مانند احمد رهونی - که در سال ۱۳۵۵ قمری از مغرب عازم حجاز شد - از ساخت پرده کعبه در حجاز توسط عبدالعزیز خبر داده‌اند. نویسنده از سفرنامه‌های حج مختلفی مانند سفرنامه هواری، سفرنامه الحجوی، سفرنامه ابن العتیق و رحلة المکیة رهونی که مقارن تسلط عبدالعزیز بر حجاز یا بعد از آن به حج رفته‌اند، نقل کرده و از کارهای وی در این گزارش‌ها نام برده است.

۳۳۳. «صور من الرحلة العیاشیة عن مظاهر التأثر و التأثير بین المغرب و المشرق العربیین فی المجال الثقافی»/محمد المرزاق. در : بحوث ندوة بنی ملال، المغرب، المشرق، العلاقات و الصورة. مغرب: دانشگاه قاضی عیاض: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۴م.

گزارشی از مباحثات، مناظرات و ملاقات‌های ابوسالم عیاشی با علمای حرمین شریفین است که در سفرنامه الرحلة العیاشیة إلى الدیار النورانیة یا مااء الموائد مطرح شده است. ابوسالم عیاشی در سال‌های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری موفق به ادای فریضه حج

گردید و پس از سفر سوم، گزارش مفصل حج خود را نوشت. از آنجا که وی از عالمان بزرگ مغرب بوده، میراث حدیثی و علمی مغربیان را به مصر و حرمین شریفین انتقال داده و از شاگردان مختلفی یاد کرده که شماری از کتب را از او فرا گرفته‌اند. نیز او از مشایخ و علمای مصر و حرمین، اجازات متعددی دریافت کرده و از آنها کسب علم نموده است. سفرنامه وی نمونه روشنی از ارتباط و تبادل فرهنگی میان شرق و غرب اسلامی را نشان می‌دهد.

۳۳۴. «طرق و مناهج تحقیق و المخطوطات التاريخية: مخطوط رحلة الشيخ عبدالرحمن بن عمر التنيلانی إلى الحج (۱۱۸۹ق./۱۷۷۵م). انموذجاً»/خیرالدین شتره. مجلة التراث (الجزائر). ش ۱ (دسامبر ۲۰۱۳م)، ص ۱۲ - ۷۸

تحقیقی از سفرنامه حج عبدالرحمان بن عمر تنیلانی در سال ۱۱۸۸ قمری و بازگشت از سفر حج به سال ۱۱۸۹ قمری است که با عنوان الرحلة الحجیة به صورت مخطوط باقی مانده است. در این سفرنامه راه حج و منزلگاه‌های حج از الجزائر به سمت حجاز توصیف شده و اطلاعاتی درباره حرمین شریفین و مسجدالحرام، کعبه، مسجدالنبی و مسجد قبا داده شده است. در ادامه به ارزیابی نسخه خطی سفرنامه و تصحیح آن پرداخته شده است. تنیلانی از جنوب الجزائر به سمت شرق حرکت کرده و توصیفاتش از مصر و برخی مدارس دینی و مساجد و زیارتگاه‌های آن و نیز توصیف اماکن، مساجد و موقعیت معنوی حرمین شریفین را در این گزارش آورده است.

۳۳۵. «طریق ركب حجاج المغرب و الأندلس: من المغرب الأقصى إلى مكة المكرمة منذ القرن السادس حتى القرن العاشر الهجری»/سلیمان بن عبدالغنی المالکی. مجلة التاريخ و المستقبل (مراكش)، ش ۲ (ژوئیه ۱۹۹۹م)، ص ۱۳۵ - ۱۶۸

در این مقاله گزارشی از کاروان حج مغربی، کاروان حج سلجماسی و فاسی ارائه شده و منزلگاه‌ها، مراحل و استراحتگاه‌های حجاز از نواحی مختلف مراکش تا حجاز معرفی گردیده است. مطالعه نویسنده معطوف به منزلگاه‌های قرن ششم تا دهم هجری، بر اساس سفرنامه‌های حج - مانند سفرنامه الرحلة المغربیة عبدی، سفرنامه خالد بن عیسی بلوی، سفرنامه ابن ملیح و برخی دیگر از منابع و تراجم تونسین - است. در ادامه نام منزلگاه‌های حج کاروان مراکش و تغییراتی که در راه دریایی و راه خشکی (مسیر صحرائی) از قرن ششم تا قرن دهم هجری رخ داده، آمده است.

۳۳۶. «ظروف النقل البحري و الحجز الصحي فی أدب الحج المغربي: محطات من العذاب و الجوع و المرض»/محمد امین البزاز. الحج و العمرة (سعودی). ش ۶ (اکتبر ۲۰۰۲م)، ص ۵۲ - ۵۹

گزارشی از وضعیت قرنطینه در راه دریایی حجگزاران مغربی در مسیر بازگشت از سفر حج است که با استناد به سفرنامه‌های حج دوره عثمانی، به خصوص سفرنامه‌های یوسی، وریلانی، ابورأس معسکری، محمد بن غسال و محمد بن عثمان سنوسی ارائه شده است. نویسنده سختی‌ها و مشکلات معطلی در قرنطینه در راه بازگشت از حج هنگام رسیدن به مصر و اسکندریه و سپس حرکت به سمت برخی بنادر مراکش و الجزائر را توصیف کرده و مشاهدات حجگزاران را به اختصار گزارش نموده است.

۳۳۷. «عالم ریاضی اندلسی تونسسی: القلصادی»/محمد السویدی. مجلة حوليات الجامعة التونسية. ش ۹ (ژانویه ۱۹۷۲م)، ص ۳۳ - ۴۸

گزارشی از زندگی و آثار ابوالحسن قلصادی، عالم و سفرنامه‌نگار اندلسی تونسسی، در قرن نهم است که به سال ۸۵۱ قمری

حج گزاران و سفرنامه تمهید الطالب دستاورد این سفر است. در این مقاله ضمن اشاره به سفر حج قصادی و یادکرد وی از مشایخ و استادان وی در مراکش، تونس، مصر و حرمین شریفین، نام شماری از آنها و کتبی را که از آنها دریافت کرده، آورده و سپس بر شخصیت علمی قصادی و نوآوری‌های وی در ستاره‌شناسی و ریاضیات تأکید کرده است. سپس فهرست آثارش را گزارش، و به اختصار برخی کتب وی در جبر و هندسه را تحلیل کرده است.

۳۳۸. «العبدی و ابن جابر من مشاهیر رحالة قرن ۱۴م.» / احمد قیس فتحی؛ عبد الجبار حامد احمد. مجلة أبحاث كلية التربية الأساسية (عراق). ش ۱ (دسامبر ۲۰۱۴م)، ص ۴۶۷ - ۴۸۰

تحلیلی درباره سفرنامه حج ابو عبدالله عبدی و نیز گزارشی از سفرهای علمی ابن جابر وادی آشی (۷۴۹ق.) در قرن هشتم هجری است. نخست به محیط سیاسی و فرهنگی عبدی اشاره شده و از تصمیم وی جهت سفر به شرق، به انگیزه حج و کسب علم و ملاقات با مشایخ پرداخته شده و ضمن ارزیابی الرحلة المغربية، گزارشی از نقدهای وی نسبت به انحرافات و رفتارشناسی مردم برخی شهرها ارائه شده است. سپس از نقش ابن جابر وادی آشی در مشیخه‌نگاری سخن رفته و به اهمیت سفرهای وی به دمشق و مصر، جهت کسب علم و ذکر نام علمای بسیار پرداخته شده است.

۳۳۹. عجاله المستوفی المستجاز فی ذکر من سمع من المشائخ دون من اجاز من ائمة المغرب و الشام و الحجاز / ابو عبدالله محمد بن احمد بن مرزوق الخطیب. نسخه در الخزانة الملكية رباط ش ۳۶.

این اثر حاوی اطلاعات گسترده‌ای از سفر شمس‌الدین محمد العجیسی، معروف به خطیب، و ابن مرزوق (۷۱۰ - ۷۸۳ق.) به شام و حرمین شریفین و شامل ترجمه و شرح احوال نزدیک به هزار نفر از مشایخ و استادان وی است. گفته شده خطیب به همراه پدرش ظاهراً در سال ۷۲۰ قمری عازم حجاز شد و حج گزاران و نام مشایخ و عالمانی که در مصر، شام و حرمین از آنها بهره برده، ثبت کرده است. اهمیت این اثر از آنجاست که خطیب در نوجوانی به شام و حرمین سفر کرده و به مدت ۱۵ سال علوم مختلف اسلامی را نزد مشایخ شرق فرا گرفته و اجازات آنها را در این اثر آورده است. محمد بن شقرون در مقاله‌ای درباره خطیب ابن مرزوق (نشریه المناهل، ش ۱ (نوامبر ۱۹۷۴م)، ص ۱۲۸ - ۱۴۴) بر اهمیت این اثر تأکید کرده و آن را دارای جایگاهی خاص در شناخت مقاطع زندگی ابن مرزوق و شخصیت‌های عصر وی دانسته است. نیز برای ابن مرزوق چندین سفر مهم دیگر نام برده‌اند که حاصل سفر دوم وی با عنوان نفاسة الجراب فی غلالة الإغتراب، تحقیق احمد مختار العبادی، قاهره، ۱۹۷۶م، منتشر شده است.

۳۴۰. عشر سنوات فی الحجاز عشر سنوات فی الحجاز / احمد رضا حوحو

از سفرنامه‌های حج و مشتمل بر گزارش‌ها و مشاهدات نویسنده از اوضاع فرهنگی، سیاسی و دینی حجاز در دوره معاصر پیش از استقلال الجزائر است. احمد رضا حوحو، از ادبا، مترجمان و آگاه به زبان فرانسه بود و در قریه سیدی عقبه، نزدیک بسکره در الجزائر زاده شد و علوم اسلامی را فرا گرفت. وی در ۱۹۳۴ میلادی به مدینه منوره هجرت کرد و به عنوان مدرس علوم شرعی و نیز سردبیر مجله المنهل تعیین گردید. حوحو در سال ۱۹۴۶ میلادی به الجزائر بازگشت و به عنوان استاد در معهد ابن بادیس برگزیده شد. وی در جمعیه العلماء المسلمین فعالیت می‌کرد و بر پایه فعالیت‌های سیاسی، فرانسوی‌ها او را کشتند. این اثر مشتمل بر گزارش‌های سفر حج و مشاهدات، گفتگوها و مذاکراتش با شخصیت‌های حجاز درباره مسائل سیاسی جهان اسلام است. (معجم

۳۴۱. *علاقات المغرب الأقصى مع المشرق العربي بين عامي ۱۰۱۲ - ۱۲۴۶ ق. ۱۶۰۳ - ۱۸۳۰ م.* من خلال الرحلات الحجازية المغربية / عبدالعزيز بلبكري. رساله دکتري. استاد راهنما: احمد البوزیدی. دانشگاه سیدی محمد بن عبدالله فاس: دانشکده ادبیات، ۲۰۱۴م.

در این پژوهش با استناد به سفرنامه‌های حج مغربی قرن دهم تا سیزدهم هجری، و روابط و مناسبات مراکش با مکه مکرمه در سه بخش ارائه شده است: در بخش نخست ضمن ارزیابی منابع و اهمیت این تحقیق، به نقش و جایگاه حج در سفرنامه‌های حج پرداخته شده است؛ در بخش دوم از تلاش مغربیان (به خصوص اهالی مراکش) در کسب معنویت و بهره روحی از حجگزاری و انجام مناسک طی چهار فصل بحث شده و جایگاه کعبه و حرم مکی و مسجدالحرام در ذهنیت عالمان و اهالی مراکش بیان گردیده است؛ در بخش سوم مناسبات فکری و فرهنگی میان مغرب اقصی و مشرق اسلامی بیان شده که از آن جمله بر اخذ اقتباس و انتقال علوم و دریافت اجازات علمی تأکید شده است.

مطالب این رساله با استناد به سفرنامه‌های مختلف حج مغربی، از جمله *ماء الموائد* نوشته ابوسالم عیاشی، *الرحلة الناصرية الکبری* اثر ابن عبدالسلام ناصری درعی، *رحلة ابن الطیب الشرقي*، *رحلة احمد الهاللي* و *رحلة محمد بن صالح* ادیسی درعی فراهم شده است.

۳۴۲. «*علماء المغرب الأوسط المجاورين لمكة و المدينة و إسهاماتهم في علوم القرآن و علم الحديث*» / مکاتی توهای. *مجلة متون (الجزائر)*. ش ۱۰ (۲۰۰۹م.)، ص ۱۳۶ - ۱۴۶

گزارشی مختصر از تاریخ سفر مغربیان به حجاز، به انگیزه ادای فریضه حج و کسب علوم دینی از علمای حرمین است که با تأکید بر سهم و مشارکت عالمان الجزائری در فراگیری علوم قرآن و حدیث از علمای حرمین شریفین و انتقال این علوم به مغرب و الجزائر ارائه شده است. نخست تاریخچه حجگزاری و سفر به حجاز، به منظور فراگیری دانش، بررسی شده و با استناد به کتب و مشیخه‌نگاری‌ها، شماری از علمای الجزائر مجاور حرمین شریفین و آثارشان در موضوع علوم قرآن و حدیث شناسایی، و تاریخ سفر آنها به حجاز بررسی و تحلیل گردیده است. نویسنده در شناسایی مجاورین حرمین شریفین از منابع مهمی مانند *العقد الثمین* نوشته تقی الدین فاسی و مشیخه‌نگاری ابن مرزوق با عنوان *عجالة المستوفی المستعجالی ذکر من سمع من المشائخ دون من اجاز من ائمة المغرب والشام والحجاز* و آثار دیگری بهره برده است.

۳۴۳. *عملیات اجرایی حج در کشور جمهوری دموکراتیک خلق الجزایر / محمدرضا باقری*. ۱۳۹۳ش. تهران: مشعر. ۶۷ ص.

در این اثر مختصر، گزارشی از طرح‌های برون مرزی مدیریت حج در کشور الجزایر و سازمان‌های دست‌اندر کار امور حج ارائه شده است. به این منظور از کیفیت آمادگی و تدارکات حج در الجزایر، وظایف و مسئولیت‌های گروه‌های اجتماعی، اقدامات سالیانه دولت و تجهیز بعثه اطلاعاتی ارائه شده و به اهتمام عالمان الجزایر در راهنمایی حجگزاران، توسعه فرهنگ حج و برنامه‌ریزی‌های فرهنگی سخن رفته است.

۳۴۴. «*عن رواية الرحلة في القرن الثامن للهجرة: ابن بطوطة، ابن خلدون، ابن الحاج النميري*» / بنسالم الحمیش.

در: بحوث ندوة الرحلات العربية. رباط: دانشگاه محمد الخامس: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۲م.

گزارشی از سفرهای حج سه شخصیت مغربی در قرن هشتم هجری و بررسی شیوه و رویکرد هر یک در ثبت مشاهدات خویش از راه حج است. نخست گزارشی از زندگی و شیوه خاطره گویی ابن بطوطه و اهمیت سفرنامه تحفة النظائر فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار داده شده، سپس زندگی نامه خودنوشت ابن خلدون، که مشتمل بر گزارش سفرهای وی نیز هست، آمده و آن گاه گزارشی از زندگی، آثار و سفرهای ابواسحاق ابراهیم، معروف به ابن الحاج غرناطی نمیری (۷۷۴ق.)، از جمله سفر حج ۷۳۷ قمری وی، ارائه شده است.

۳۴۵. فتح الإله و منته فی التحدث بفضل ربی و نعمته / محمد بن احمد ابوالرأس الناصری المعسکری. تحقیق: محمد بن عبدالکریم الجزائری، الجزائر: المؤسسة الوطنية للكتاب، ۱۹۹۰م.، ۱۸۳ص.

از سفرنامه های حج محمد بن احمد الجلیلی راشدی معروف به ابی الرأس معسکری (۱۱۶۵- ۱۲۳۸ق.) به سال ۱۲۲۶ قمری است که علاوه بر عنوان فتح الإله، به عناوین دیگری مانند رحلة ابوالرأس معسکری شهرت دارد. در برخی منابع سال حجگزارى ابورأس، ۱۲۰۴ قمری ثبت شده است. این سفرنامه بیشتر زندگی نامه خودنوشت ابورأس الجزائری است و در پنج باب تنظیم شده است: باب نخست به مراحل نخست زندگی وی و باب دوم مشتمل بر فهرست نام مشایخ و استادان وی در حوزه علوم دینی، طریقت و تصوف است. باب سوم حاوی گزارش سفر به شرق و مشاهداتش از مصر و حرمین شریفین و ملاقات با عالمان و استادان و دریافت اجازه نامه از آن است. در باب چهارم مطالب و نکات و پرسش و پاسخ های دینی و فقهی از فقها و علمای عصر و نیز مطالب از انظار و فتاوی علمای حجاز آمده است. باب پنجم با عنوان العسجد و الإبریز، به گزارش فهرست تألیفات و رساله های متعدد نویسنده و موضوع و محتوای هر یک اختصاص یافته است. سعدالله به تحقیق درباره این سفرنامه پرداخته و جزئیاتی از ساختار و محتوای آن به دست داده است. شایان ذکر است که ابورأس دو بار موفق به ادای فریضه حج شده که حاصل آن دو سفرنامه، یکی فتح الإله و دیگری عدتی و نحاتی فی تعداد رحلتی، نام داشته است؛ اما در معجم مالک عن مکه المکرمة سنیدی (ص ۷۴) عنوان این سفرنامه دوم عجائب الأسفار ثبت شده است.

۳۴۶. «فصل من الرحلة الحجازية لمحمد السنوسي» / علی الشنوفی. مجلة حوليات الجامعة التونسية. ش ۷ (ژوئیه ۱۹۷۰م.)، ص ۷۹- ۱۱۱

موضوع این بخش از الرحلة الحجازية سنوسي مربوط به سکونت و اقامت اهالی تونس در استانبول، پایتخت عثمانیان و اخباری از وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنان است. در این مقاله ضمن ارائه زندگی نامه و تحلیلی از سفرنامه حج محمد سنوسي تونس، فصلی از آن تصحیح شده و با تعلیقات و حواشی مختلفی، به ارزیابی اطلاعات سنوسي پرداخته شده است. شنوفی از آثار سنوسي، به نه اثر چاپ شده و شش اثر خطی دست یافته و سپس بیان کرده که الرحلة الحجازية در سه جزء تألیف شده و مطالب درباره مناسک حج و راه حج در جزء نخست آمده است. اما جزء دوم آن درباره سفر سنوسي به آسیا و استانبول است و در این خصوص اطلاعاتی از جامعه تونسیان مقیم استانبول ارائه کرده که حائز اهمیت است. این فصل سند قابل توجهی از مواضع تونس ها نسبت به اختلافات عثمانی و فرانسه در تعیین سرنوشت تونس است. شنوفی به مقاله ای از احمد عبدالسلام موجود در کتابخانه سوربن پاریس اشاره کرده که این فصل از سفرنامه سنوسي را به فرانسه برگردانده و به همراه تعلیقات منتشر کرده است.

۳۴۷. «فضل الحج على العلم بالغرب الإسلامي من خلال رحلات الحج من القرن الخامس إلى القرن التاسع الهجريين»/ بنعيسى بويوزان. در: ندوة مكة المكرمة عاصمة الثقافة الإسلامية ۱۴۲۶ق.، ص ۲۳۳ - ۳۰۷

بررسی و تحلیلی از اشتیاق اهالی تونس، الجزائر و مراکش نسبت به حج و مشاهده کعبه و ذکر نمونه‌هایی از وفور این اشتیاق است. نویسنده با استناد به سفرهای حج اهالی مغربی در قرن پنجم تا نهم هجری، انگیزه اصلی سفر به حجاز را حجگزاری و زیارت دانسته است. در مقایسه با حجگزاران دیگر نواحی اسلامی، مانند آسیای میانه و خراسان که کسب علم انگیزه اساسی بسیاری بوده، علم‌آموزی برای مغربیان در مرتبه بعد از معنویت حج بوده است.

۳۴۸. «الفکر الإجتهدی عند الإمام محمد المکی بن عزوز الجزائری»/ شمس الدین حماس. مجلة الإصلاح (الجزائر). ش ۴۳ (اکتبر ۲۰۱۵م.)، ص ۱۸ - ۲۷

بررسی و تحلیلی از تأثیرپذیری محمد مکی بن مصطفی، معروف به ابن عزوز (۱۲۷۰ - ۱۳۳۴ق.)، از عالمان و فقیهان الجزائر از عالمان حجاز و اشاراتی به مواضع فکری و اجتهدی او و تأکید بر حدیث‌گرایی وی است. ابن عزوز، که اصالتاً از تونس است، به دلیل برخی مواضع و مخالفت با استعمارگران فرانسوی، به استانبول تبعید شد و از سوی سلطان عبدالحمید عثمانی به عنوان مدرس فقه و حدیث تعیین گردید و شهرتی به دست آورد. وی سپس برای کسب دانش به مصر و حجاز سفر کرد و از علمای حرمین شریفین اجازات مختلف دریافت نمود و مدتی مجاور حرم مکی گردید. در این مقاله به سفرهای ابن عزوز و مواضع حدیث‌گرایی وی و نیز برخی خصوصیات رویکرد اجتهدی او اشاره شده است.

۳۴۹. «فی أدبیات الحج»/ محمد ناجم الغربان. مجلة التذکرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸م.)، ص ۱۴۶ - ۱۵۰

گزارشی مختصر از سفرنامه‌نگاری حج، به دو شیوه نظم و نثر توسط مغربیان و اشاراتی به ویژگی‌ها و ساختار این منابع است. نخست به تاریخچه سفر به مکه و مدینه نزد مغربیان اشاره شده و ضمن استناد به اطلاعات جغرافیدانان و تراجم‌نگاران، از اهتمام مغربیان به حفظ خاطرات سفر معنوی حج در قالب سفرنامه و مشیخه‌نگاری سخن گفته و با نقل نمونه‌هایی از فنون ادبی در سفرنامه ابن جبیر، الرحلة المغربیة عبدی، ابن رشید فهری و خالد بلوی، فرم ویژه ادبی این گونه آثار را دارای ویژگی‌هایی متفاوت از سفرنامه‌نویسی در شرق دانسته است.

۳۵۰. «فی رحاب الحرمین من خلال کتب الرحلات إلى الحج»/ احمد الجاسر. العرب (سعودی). ش ۵ - ۶ (نوامبر ۱۹۷۷م.)، ص ۴۱۸ - ۴۷۱

ارائه گزیده‌ای از مجموعه سفرنامه‌های حج مغربی درباره حرمین شریفین و فرهنگ و رفتار اهالی مکه و مدینه است که در شماره‌های متعدد این نشریه آمده است. در این شماره، گزیده‌ای از نسخه خطی الرحلة الناصریة نوشته احمد بن محمد بن ناصر درعی، از علمای مغرب، به همراه شرح حال و معرفی آثار وی مطرح شده است. در این تلخیص، مهم‌ترین مطالب و گزارش‌های درعی درباره کاروان حج مغربی، راه حج از مغرب به قاهره و از آنجا تا مکه مکرّمه آمده است. نیز در ادامه گزارش‌های وی از منزلگاه‌های بین مکه تا مدینه، راه بازگشت از مدینه به قاهره و سپس راه کاروان مغرب از اسکندریه به سمت شهر زاویه الناصریه ذکر شده است. بر این اساس مسیرهای منتهی به حرمین شریفین و تحولات آن موضوع محور این سلسله مقالات است که در شماره کنونی نیز مشاهدات احمد درعی در این خصوص گزیده است.

۳۵۱. «فی رحاب الحرمین من خلال کتب الرحلات إلى الحج»/عبدالفتاح مقلد الغنمی. العرب (سعودی). ش ۳ - ۴ (سپتامبر ۱۹۷۸م)، ص ۲۴۹ - ۳۱۵

در سلسله مقالات این نشریه درباره حرمین در سفرنامه‌های حج مغربی، تلخیصی از رحلة السنوسی/التونسی به قلم الغنمی آمده، اما برخی مقالات مربوط به این موضوع را حمد الجاسر نوشته است. در مقدمه این مقاله، زندگی‌نامه و آثار سنوسی گزارش شده است. طبق مطالب ارائه شده، محمد بن عثمان سنوسی در سال ۱۲۹۹ قمری از راه دریایی به حجاز سفر کرده و در ۱۶ محرم سال ۱۳۰۰ از مدینه منوره به سمت شام و سپس مغرب رفته است. سپس گزیده‌ای از نظم و نثر سفرنامه درباره این موضوعات مطرح شده است: توصیف مکه و آثار تاریخی آن، مطوفون، شستشوی کعبه، نظام آموزشی حرم مکی، تجارت در مکه، نظام سیاسی و شرفای مکه، چاه‌های مکه، استقبال اهالی مدینه از محمل شامی، صره و هدایای ارسالی برای حرمین، توصیف محمل شامی و جشن‌های آن، کاروان شامی و کارگزاران آن، منزلگاه‌های بین مدینه و شام، راه دریایی باب المندب، راه دریایی سرخ و گروه‌های مغربی مهاجر به حرمین شریفین.

۳۵۲. فیض العباب و الإفاضة قداح الأدب فی الحركة السعيدة إلى قسنطينة و الزاب /ابواسحاق ابراهیم بن عبدالله بن الحاج الغرناطی النمیری. دراسة: محمد بن شقرون. رباط: بی‌نا، ۱۹۸۴م.

این سفرنامه، که گاه از آن به رحلة ابن الحاج یاد شده، شرح سفر حج ابواسحاق ابراهیم غرناطی (۷۱۳ - ۷۷۴ ق.) به سال ۷۳۷ قمری است. وی در عهد سلطان ابو عنان المرینی قاضی قسنطینه و سرپرست کاتبان بود. ابن حاج در مراحل سفر حج خود با خالد بن عیسی بلوی، نویسنده سفرنامه تاج المفرق فی تحلیّة علماء المشرق همراه بوده و در راه بازگشت، به تونس آمده و دوستش بلوی را در شهر قسنطینه ملاقات کرده است. در این سفرنامه علاوه بر دادن اطلاعاتی از شهرهای مراکش، از سفر طولانی و سخت خود در همراهی سلطان ابو عنان مرینی از شهر الحرکه به سمت قسنطینه و زاب گزارش داده است. از این رحله نسخه‌های خطی باقی مانده که از جمله یک نسخه آن در الخزّانة المملکیّة رباط ش ۳۲۶۷ نگهداری می‌شود.

۳۵۳. فی القرى و الأمصار و بلاد العرب /احمد بن حسین ابن قنفذ. نسخه در: دار الکتب المصریة ش ۵/۳۴: ش ۱۹۱۵.

این کتاب به عنوان یکی از سفرنامه حج مغربی در دوره عثمانی شناسایی و ثبت شده است. بیومی در مقدمه سفرنامه حسن الغسال، در مبحثی تحت عنوان مهم‌ترین سفرنامه‌های حجازی عصر عثمانی، نخستین مورد را به سفرنامه ابن قنفذ (ابوقنفوذ) اختصاص داده و سپس با استناد به تحقیق تاریخ الادب العربی بروکلیمان، عنوان آن را آورده، اما افزوده که آگاهی چندانی از این سفرنامه در دست نیست جز اینکه فقط تنها دانسته است که مؤلف آن تا ۱۰۰۱ قمری زنده بوده است. اگر اطلاعات او صحیح باشد، بایست این سفرنامه را متعلق به عالمی الجزائری در قرن دهم هجری و حاوی گزارش سفر حج وی دانست. گاه این سفرنامه با عنوان رحلة ابوقنفوذ فی القرى و الأمصار و بلاد المغرب معرفی شده است.

۳۵۴. القدس و الخلیل فی الرحلات المغریة: رحلة ابن عثمان نموذجاً /عبدالهادی التازی. رباط: منشورات المنظمة الإسلامية للتربية و العلوم و الثقافة (ایسیسکو)، ۱۹۹۷م، ص ۱۲۰

پژوهشی در سفرنامه‌های حج مغربی و بررسی اطلاعات آنها در خصوص بیت المقدس و شهر الخلیل و مساجد، اماکن و

زیارتگاه‌های آن است. نویسنده نخست وضعیت بیت المقدس و شهر الخلیل را در گزارش‌ها و مشاهدات ابوبکر بن العربی، ادیسی، عبدری، ابن بطوطه، بلوی، المقری و ابوسالم عیاشی بررسی کرده است. سپس ضمن معرفی الرحلة الحجازية اثر محمد بن عثمان سنوسی تونس (۱۲۶۷ - ۱۳۱۸ق.) - که حاوی مشاهدات، اسناد و گزارش‌های وی از سفرهای سیاسی و سفر حج سال ۱۲۹۹ قمری است - برخی مکاتبات و اسناد سیاسی، از جمله متن بیانی‌ه حسن الثانی به تاریخ ۲۲ ربیع الاول ۱۳۱۷ قمری را به عنوان گواهی روشن درباره وضعیت سیاسی و دینی بیت المقدس و شهر الخلیل پیش از اشغال صهیونیستی به میان آورده است.

۳۵۵. «قراءة فی رحلة محمد بن مسایب إلى الحجاز فی القرن الثامن عشر»/محمد بوشنافی. در: بحوث ندوة الرحالة العرب و المسلمون: اكتشاف الذات و الآخر. الجزائر: مشروع ارتیاد الآفاق، ۲۰۰۵م.

گزارشی از مطالب و مشاهدات ابن مسایب از عالمان حج‌گزار مغربی است که در سال ۱۱۹۰ قمری پس از انجام مناسک حج، قصیده‌ای به نام «الحرم یا رسول الله» سرود و در آن علاوه بر ترغیب به حج‌گزاری، نکاتی درباره مناسبات فرهنگی مسلمانان و ضرورت پیوند با جهان اسلام و نیز دیدگاه‌هایی درباره فرهنگ مسیحی و یهودی به میان آورد. در این مقاله دیدگاه‌های ابن مسایب در توجه به فرهنگ «دیگری» و راه کشف آن به میان آمده و مسیر این کشف را از طریق شناخت فرهنگ خودی دانسته است.

۳۵۶. قرة العين فی أوصاف الحرمین/محمد بن عبدالله بن المحجوب المغربي المالکی. نسخه در: مكتبة الوطنیه پاریس ش ۱۲۰۳/۴؛ دار الكتب الوطنیه تونس ش ۴۴۴۲؛ الخزانه الملكية (الحسنیه) رباط ش ۳۶۴۸، ۴۶۶۲.

این اثر از سفرنامه‌های مهم قرن نهم هجری، نوشته ابوعبدالله محمد المحجوب از عالمان و نخبگان مغرب است. در میان مغربیان دو شخصیت به ابن محجوب شهرت دارند. نخست ابوحامد محمد بن محمد تمیمی تونس مالکی شاذلی، متولد ۸۰۹ قمری در تونس و حج‌گزار در سال ۸۴۹ قمری که سخاوی او را دیده و دومی صاحب قرة العين که در تونس به سال ۸۱۸ قمری به دنیا آمد و سخاوی نسبت به ملاقات با وی تردید دارد. گرچه به طور قطعی نویسنده سفرنامه مشخص نیست، اما به گفته برخی محققان، سفرنامه قرة العين به این عالم دومی تعلق دارد؛ چون در سفرنامه نام ابوعبدالله محمد المحجوب آمده که منطبق بر دومی است. نیز از آنجا که در سال ۸۱۸ قمری متولد شده و یادآوری کرده که به سال ۸۶۰ قمری حج گزارده، نشان می‌دهد در آن هنگام تقریباً ۴۲ سال سن داشته و انطباق بیشتری با واقع دارد.

۳۵۷. القول المستقصى عن الرحلة لبیت الله الحرام و المسجد الأقصى. رباط: منشورات كلية الآداب، ۱۴۲۳ق.، ص ۶۲

از سفرنامه‌های حج مغربی و مشتمل بر گزارش سفر حج سال ۱۳۵۲ قمری است. برخی این سفرنامه را به شیخ احمد بن نقیب المأمون بلغی نسبت داده و عنوان آن را الرحلة الحجازية المیمونة ذکر کرده‌اند؛ اما عبدالهادی تازی (رحلة الرحلات، ج ۲، ص ۵۸۵)، به اصلاح عنوان پرداخته و مؤلف آن را نیز ناشناخته دانسته است. وی با استناد به متن سفرنامه، اطلاعاتی حاکی از حرکت نویسنده از شهر فاس به سمت بندر طنجه به تاریخ چهارشنبه ششم ذی‌قعدة سال ۱۳۵۲ قمری (۲۱ فوریه ۱۹۳۴م.) و رسیدن به اسکندریه و سپس مکه و مدینه نقل کرده و ضمن اشاره به اهمیت آگاهی‌ها و مشاهدات نویسنده از وضعیت کشتی و سفر دریایی از طنجه به اسکندریه، به تلخیص مطالب سفرنامه پرداخته است.

۳۵۸. «الكاتب الجزائري محمد المنصوری الغسیری فی رحلته الثرية الى الشرق (۱۳۷۲ق./۱۹۵۳م.)». مجلة

گزارشی از زندگی و فعالیت‌های سیاسی و مبارزاتی و سفرنامه حج محمد منصوری غسیری (۱۹۱۲ - ۱۹۷۴م) از مبارزین الجزائر است که با سفر به بلاد شرق اسلامی در دوره انقلاب الجزائر به فعالیت‌های سیاسی و مبارزه علیه استعمارگران فرانسوی پرداخت. سفرنامه او با عنوان *عدت من الشرق* در ۱۹ شماره در نشریه *البصائر* متعلق به جمعیه العلماء المسلمین در سال ۱۳۷۳ قمری برابر با ۱۹۵۴ میلادی منتشر شده است. در این مقاله ضمن بررسی محیط سیاسی و فکری جهان اسلام، از اهمیت اطلاعات ارائه شده در گزارش حج و شرکت غسیری در گردهمایی‌های مسلمانان بیروت و مصر و حجاز یاد شده و تحلیلی از مشاهدات و اقدامات سیاسی و فرهنگی غسیری و هئیت همراه بر پایه مطالب نشریه *البصائر* ارائه گردیده است.

۳۵۹. *کتابات الرحالة المغاربة فی القرنين السابع والثامن الهجريين / احمد علی عبدالنبی محمود. رساله دکتری. استاد راهنما: سلیمان عبدالغنی مالکی. مصر: جامعة بنها: کلیة الآداب، ۱۴۳۶ق.، ۲۶۲ص.*

این تحقیق در خصوص اهمیت داده‌های پنج سفرنامه مغربی، شامل سفرنامه ابن رشید فهری، عبددری، تجیبی، تجانی و ابن بطوطه طی پنج فصل است. سه سفرنامه نخست مربوط به قرن هفتم و دو سفرنامه بعدی محصول قرن هشتم هجری‌اند و غیر از سفرنامه تجانی، بقیه سفرنامه حجازی‌اند. نخست ضمن بیان اهمیت این موضوع، گزارشی درباره معنای رحله و تاریخچه آن در مغرب داده شده، سپس ساختار، فرم ادبی، ویژگی‌ها و محتوای این سفرنامه‌ها بررسی گردیده است. به گفته نویسنده در این پنج سفرنامه در جمع‌آوری محتوا از مشاهده، سماع نقل و تصویرسازی استفاده شده است. وی سپس شیوه نقد و ارزیابی هر یک از این نویسندگان را بررسی و نمونه‌هایی از نگاه نقادانه آنها را توضیح داده است.

۳۶۰. «*كتاب الرحلة إلى المغرب و المشرق لابی العباس المقری*» / عبدالقادر شرشار. *مجلة التراث العربی (سوریه)* . ش ۹۸. (آوریل ۲۰۰۵م)، ص ۱۸۵ - ۱۹۶

گزارشی تحلیلی از کتاب *الرحله الى المغرب و المشرق* اثر ابوالعباس مقری از علمای بزرگ مغرب در قرن یازدهم هجری و بررسی انگیزه‌های سفر او به حجاز و اهمیت آگاهی‌های ارائه شده وی است. نخست به جایگاه سفرنامه‌نگاری به عنوان گونه‌ای از ادبیات جغرافیایی در فرهنگ اسلامی پرداخته شده و ضرورت‌ها و انگیزه‌های سفر به شرق در میان اهالی اندلس و مغرب بیان شده است. مهم‌ترین انگیزه‌های مغربیان از سفر به بلاد شرق، ادای فریضه حج و زیارت مرقد نبوی، فراگیری حدیث و تجارت بوده است. نویسنده با استناد به تراجم‌نگاری‌ها، شرح حال و خلاصه سفر ابوالعباس مقری در سال ۱۰۰۹ قمری را گزارش کرده و راه و منزلگاه‌های سفر را توصیف نموده است. به گفته نویسنده، مقری پنج مرتبه موفق به حج‌گزاری و هفت مرتبه زیارت مرقد نبوی شد. سپس به اهمیت کتاب *الرحله* و تاریخ تألیف آن در سال ۱۰۶۱ قمری پرداخته و بر ارزش آگاهی‌های مقری از شهرهای اسلامی، به خصوص حجاز و حرمین، تأکید نموده است. نیز این کتاب حاوی مکاتبات مقری با رجال سیاسی، قاضیان، عالمان، ادیبان و فقیهان عصر و متضمن اجازات مختلف وی است.

۳۶۱. *كتاب الرحلات الصیف / عمر الركبانی التونسی. تونس: مطبعة التلیلی، بی‌تا.*

گزارش سفر حج نویسنده به سال ۱۳۶۶ قمری و حاوی مشاهدات وی از راه حج و وضعیت حرمین شریفین است. از این سفرنامه، بخش ششم آن باقی مانده و خلاصه آن در *المختار من الرحلات الحجازیة* نوشته محمد الشریف آمده است. در این

تلخیص مسیر حج نویسنده، مشاهدات وی از اماکن، مساجد و اوضاع مکه و مدینه ارائه شده است. نویسنده به برخی مشکلات و حوادث راه حج و رفتارشناسی اهالی حرمین شریفین اشاره کرده است.

۳۶۲. کتب الرحلات فی المغرب الأقصى مصدر من مصادر تاریخ الحجاز فی القرنین الحادی عشر و الثانی عشر الهجریین؛ دراسة تحليلية نقدية مقارنة/عواطف بنت محمدیوسف نواب. چاپ اول، ریاض: داره الملك عبدالعزيز، ۱۴۲۹ق.، ۷۵۰ص.

گزارشی در یک مقدمه و هفت فصل درباره سفرنامه‌های حج مغرب (به خصوص الجزائر) در قرن ۱۱ و ۱۲ هجری است. در مقدمه بر اهمیت سفرنامه‌ها در شناساندن تاریخ و فرهنگ حجاز تأکید شده و سپس در فصل نخست، ضمن معرفی شرح حال و آثار و تألیفات سفرنامه نویسانی مانند ابن ملیح قیسی، ابوسالم عیاشی، ابن ناصر درعی، محمد بن علی رافعی، ابوالعباس احمد قادری، ابوعبدالله یوسی، عبدالرحمان شاوی غنامی، محمد حسیکی، ابومدین درعی و عبدالمجید زبادی منالی، ویژگی‌های سفرنامه‌های این عالمان مغربی بیان شده است. سپس در فصل دوم شیوه و رویکرد سفرنامه‌نویسان مغربی و توثیق مشاهدات، گزارش‌ها و نقل‌های آنان، دقت در توصیف و شیوه مقایسه و نقد در این آثار بررسی گردیده است. در فصل سوم تا فصل هفتم به محتوای این سفرنامه‌ها در بررسی تاریخ و تمدن حجاز، احوال و اوضاع سیاسی حجاز، روابط امرای مکه و عثمانیان، تجارت و بازرگانی در حرمین و معرفی بازارهای حجاز، فضایی تدریس و علم و معرفی مدارس علمی و دینی حرمین و نام مشایخ و عالمان بزرگ حجاز، توصیف عمران و اقتصاد حجاز و اشارات آنان درباره آثار تاریخی و معماری حرمین اختصاص یافته است.

۳۶۳. لبیک: حج الفقراء /روایة /مالک بن نبی. ترجمة: زیدان خولیف. چاپ اول، دمشق: دار الفکر، ۱۴۳۰ق. /۲۰۰۹م.، ۱۵۶ص.

مالک بن نبی، متفکر معروف الجزائری، در این داستان از مفاهیم و آموزه‌های موجود در فرهنگ حج بهره گرفته و بر محور چند شخصیت الجزائری به عنوان بازتابی از تقابل فرهنگ مدرن و فرهنگ دینی، قصه حجگزاری خانواده‌ای را روایت کرده که به رغم خوشی‌های فرهنگ جدید، ندایی ابراهیمی آنها را به تجربه اصالت، سختی و حیات متعالی می‌کشاند. موسم حج، که در فصل تابستان بوده، پدر خانواده را از میان شهر عنابه، که سرشار از سرسبزی و خوشی و هوای خنک است، به سرزمین ابراهیمی غیر ذی‌ذرع می‌کشاند که عمق و اصالتش رهانشدنی است. نویسنده این روایت را الگویی از رابطه مسلمان در میان دلبستگی‌های دنیایی مدرن با فرهنگ اصیل خویش می‌داند که ندایی او را به اعماق این فرهنگ وصل می‌کند. وی معتقد است که روح حج به مانند روح فقرا سرشار از بخشودگی، سادگی، اصالت و ارجاع به ذات توحیدی است. اصل این کتاب به زبان فرانسه در سال ۱۹۴۷ میلادی نگاشته شده است. در مقدمه‌ای از عمر مسقاوی، ترسیمی کوتاه از تفکر مالک بن نبی و تجلی فرهنگ دینی در تأملات او ارائه شده است. سپس مقدمه مترجم و نیز نامه خود مالک بن نبی در مقدمه، شناخت خواننده را از محتوای کتاب و تفکر وی افزون ساخته است.

۳۶۴. لمحہ علی البلاد المقدسة /ابی عبدالله محمد بن عبدالسلام السائح. تحقیق: محمد قرقران. دمشق: مطبعة الکاتب العربی، ۱۴۱۶ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر و مشتمل بر گزارش سفر حج قاضی سائح (۱۳۶۸ق.) به سال ۱۳۶۶ قمری است.

نویسنده بخشی از مسیر مغرب تا الجزائر را با قطار طی کرده و از حضور برخی عالمان مغربی و موریتانی، مانند شیخ المختار السوسی و المختار السنتیسی در کاروان حج آن سال خبر داده است. وی از سفرنامه حج قاضی رهونی تطوانی، که در سال ۱۳۵۵ قمری حج گزارده، اطلاع داشته و از آن در شناخت ادامه مسیر بهره برده است. نیز در مشاهدات قاضی سائح از حرمین شریفین، از تحولات سیاسی حجاز مقارن تسلط عبدالعزیز آل سعود خبر داده است.

۳۶۵. اللؤلؤة الفاسية فی الرحلة الحجازية / عبدالسلام بن محمد بن المعطى السרגینی المراكشی العمرانی. نسخه در: الخزانة العامة رباط ش ۳/۱۰۱۲

از سفرنامه های حج مغربی در دوره معاصر است. عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب والیه* (ص ۵۵) ضمن اشاره به نسخه خطی این سفرنامه، افزوده که عبدالسلام العمرانی (۱۳۵۰ ق.) به همراه استادش، سیدی محمد الکتانی، در سال ۱۳۲۱ قمری حج گزارده و یادداشت هایی از این سفر فراهم کرده است؛ اما اندازه و موضوعات سفرنامه را معرفی نکرده است. در *معجم المؤلفین* (کحاله ج ۵، ص ۲۳۰ - ۲۳۱) ضمن اشاره به نام این سفرنامه، نویسنده را سیاح و سفرنامه نگار معرفی کرده است. نیز دلیل مورخ المغرب ابن سوده (ص ۴۰۴) از نام این سفرنامه و موضوع آن اطلاع داده شده است.

۳۶۶. «لیبیا فی مخطوطات الرحالة المغاربة» / عبدالکریم الکریم. مجلة آفاق الثقافة والتراث (امارات)، ش ۸ (مارس ۱۹۹۵ م.)، ص ۵۶ - ۶۳

گزارشی از محتوا و مضامین شماری از سفرنامه های حج اهالی مغرب در خصوص تاریخ و جغرافیای لیبی - از جمله موقعیت طرابلس، آثار باستانی، وضعیت سیاسی و اقتصادی و فرهنگی لیبی - است. نویسنده از نسخه های خطی شماری از سفرنامه های استفاده کرده و اطلاعات آنها را ارزیابی کرده است. مطالب بر اساس راه حج نویسندگان از همدیگر متمایز شده است. برخی مانند ابن ملیح در ۱۰۴۰ قمری از راه صحرا از مراکش و سپس لیبی گذشته و به وادی النیل رسیده اند. برخی مانند درعی در سال ۱۱۳۱، زبادی در ۱۱۴۸، حضیکي در ۱۱۵۳، صغیر در ۱۱۵۲ و ناصری در سال ۱۱۹۶ قمری راه ساحلی لیبی را به سمت وادی نیل طی کرده اند. نویسنده گزارشی از راه های حج کاروان مغربی از سمت لیبی به وادی نیل ارائه کرده و سپس بر پایه مشاهدات سفرنامه - نگاران مغربی، موقعیت لیبی در قرون یازدهم و دوازدهم هجری را بررسی نموده است.

۳۶۷. «لیبیا لدى الرحالة المغاربة» / عبدالهادی التازی. المجمع العلمی العراقی، ش ۱۹ (مارس ۱۹۷۰ م.)، ص ۱۳۰ - ۱۴۰

اشاراتی تحلیلی در خصوص اهمیت آگاهی های سفرنامه نویسان حج گزار مغربی از تاریخ و جغرافیای لیبی، با تأکید بر ارزش اطلاعات ابن رشید فهری، عبدری، ابن بطوطه، خالد بلوی، ابوسالم عیاشی، محمد دلای، هشوکی، امام القادری، ابوالعباس ناصری، وزیر شرقی اسحاقی، ابومدین درعی، حضیکي، منالی زبادی، ابن عبدالسلام ناصری (طی سه سفر به حج)، شیخ فاسی، غیغایی و سبعی است. گرچه منظور نویسنده از سفرنامه نگاران مغربی، عنوانی عام و شامل سفرنامه های سفارتي نیز هست، اما به دلیل کثرت کتب حج گزاران مغربی - که از طرابلس و لیبی گذشته و به همراه کاروان حج به سمت سرزمین وحی به راه افتاده اند - عمده اشارات وی به این دست آثار است. تازی به ارزیابی اطلاعات مربوط به لیبی و طرابلس در این سفرنامه ها پرداخته و به ترتیب تاریخی، اطلاعات آنها را آورده و در پانوشت صفحات مقاله، به معرفی نسخه های خطی مهم این سفرنامه ها و وضعیت چاپی آنها

اشاره کرده است. اطلاعات تازی در خصوص نسخ خطی و نشرهای مختلف سفرنامه‌های حج مغربی، منبع دست اولی در شناخت این سفرنامه‌ها محسوب می‌شود.

۳۶۸. **ماء الموائد العیاشی الرحلة للیبیا، طرابلس و برقة / محمد عبدالهادی الشعیره. الاسکندریة: منشأة المعارف، ۱۹۹۵م.**

تحلیلی از محتوای سفرنامه حج ابوسالم عیاشی با عنوان *ماء الموائد* و ارزیابی مشاهدات وی درباره فرهنگ و شهرهای مغرب است. سفرنامه حج عیاشی از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربی و در دو جلد مفصل، مشتمل بر انبوهی از اطلاعات و مشاهدات و توصیفات است و به دلیل گستردگی و اهمیت اطلاعات آن، نویسنده‌اش به صاحب‌الرحله شهرت یافته است. در این اثر ضمن بررسی ساختار، ویژگی‌ها و توصیف راه حج کاروان مغربی، انبوهی از اطلاعات عیاشی درباره اوضاع سیاسی، تمدن و فرهنگ، صنعت و تجارت، مدارس علمی و عالمان و کتب، عمران و اقتصاد لیبی و برخی شهرهای مهم آن از این سفرنامه استخراج و تدوین شده است.

۳۶۹. **المختار من الرحلات الحجازیة إلى مكة و المدينة النبویة / محمد بن حسن بن عقیل الشریف. چاپ اول، جدہ: دار الأندلس الخضراء، ۱۴۲۱ق.، ۴ جلد، ۱۴۶۶ص.**

گزیده‌ای از سفرنامه‌های حج از آغاز تا دوره کنونی است و بیشتر آن مربوط به سفرنامه‌های حج مغربی است. گرچه مواردی از سفرنامه‌های فارسی، سفرنامه‌های آسیای میانه و پاکستان و مصر نیز در این مجموعه به چشم می‌خورد، اما فهرست و محتوای سفرنامه‌های مغربی ارائه شده، چندین برابر بخش‌های دیگر است، به طوری که می‌توان اکثریت کتاب را مربوط به سفرنامه‌های حج مغربی دانست. تلاش شده در هر سفرنامه، مطالب مربوط به حجاز و حرمین شریفین آورده شود و مطالب مربوط به مغرب و شهرهای بین راه تا حجاز حذف گردد. نیز نویسنده اشاره کرده که به شماری از سفرنامه‌های مغربی دسترسی نداشته، ولی قصد تلخیص آنها را داشته است. در این گزیده، سفرنامه‌های مغربی زیر آمده است: *رحله ابن جبیر، ملء العیبة ابن رشید فہری، مستفاد الرحلة قاسم تجیبی، رحلة ابن بطوطہ، ماء الموائد عیاشی، الرحلات الورثیانیہ، الرحلة الحجازیة عثمان سنوسی، تاج المفرق فی تحلیہ علما، المشرق خالد بلوی، انس الساری و السارب ابن ملیح سراج، اصفی الموارد محمد مختار سوسی، الرحلة المیمونہ عبدالقادر بن محمد سودی، کتاب الرحلات الصیف رکبانی تونس، رحلة الحج محمد امین شنتیپی.*

۳۷۰. **مختصر رحلة ابن بطوطہ / محمد بن فتح الله بن محمد البیلونی. قاہرہ: بی نا، ۱۲۷۸ق.**

نسخه خطی گزیده شده سفرنامه *تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار* ابن بطوطه است که توسط کاتب دربار سلطان مراکش، ابن جزئی، نگاشته شده و بعدها از سوی ادیب و شاعر اهل حلب، محمد البیلونی (۱۰۸۵ق.)، تلخیص شده است. از این اثر دو نسخه با عنوان *مختصر ابن جزئی لتحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار*، در جامع الزيتونیہ تونس نگهداری می‌شود. نیز نسخه‌ای از آن با عنوان *منتقى ملخص رحلة ابن بطوطه در المكتبة الازهریة* قاہرہ، ش ۴۰۶۳ موجود است. این اثر بیلونی نیز تلخیص و گزیده شده و نسخه‌ای از آن با عنوان *مختصر مختصر البیلونی* در کتابخانه جوتا (آلمان)، ش ۱۵۴۲ مشاهده و معرفی شده است.

۳۷۱. «مدخل لرحلة الحضيكي الحجازية»/عباس الجراري. المناهل (مغرب)، ش ۱۰ (نوامبر ۱۹۷۷م)، ص ۴۴ - ۶۶.

معرفي و تحليل سفرنامه حج محمد بن احمد حضيكي با عنوان الرحلة الحجازية است که در سال ۱۱۸۹ قمری حج گزارده و سپس خاطرات و رخدادهای سفرش را از راه حج و کاروان حج از مغرب تا حجاز روایت کرده است. نویسنده از اهمیت محتوای سفرنامه حضيكي و اطلاعات وي درباره گروه های مغربي مجاور حرمین شریفین و نیز جایگاه آن در شناخت تبادل فرهنگی میان شرق و غرب اسلامي سخن گفته است. سپس دو نسخه موجود از سفرنامه، شامل نسخه مکتبۀ الملكية رباط، ش ۴۰۵، و الخزائن العامه رباط، ش ۸۹۶ را معرفي کرده و سپس محتوای سفرنامه و موضوعات آن را به اختصار گزارش نموده و بر اهمیت این سفرنامه در میان سفرنامه های قرن دوازدهم هجری از مغرب تأکید کرده است. این مقاله با عنوان «الرحلة الحجازية للحضيكي» در بحوث الندوة العالمية الأولى للدراسات تاريخ الجزيرة العربية، ریاض: جامعة الملك سعود، ۱۳۹۷ق.، نیز منتشر شده است.

۳۷۲. «مدينة بربر السودانية و الروابط الثقافية للرحلة الحجازية / معتصم حاج عوض الكريم. مجلة رفوف (الجزائر) ش ۱۱ (مارس ۲۰۱۷م)، ص ۱۵۷ - ۲۰۵.

بررسی و تحقیقی درباره راه حج سودانی ها از مسیر نواحی مغرب و معرفي کاروان حج سچلماسي، کاروان حج فاسي و برخی دیگر از کاروان های حج حامل حج گزاران سودانی است. نویسنده به برخی مکاتبات و نوشته های مربوط به منطقه کونتا کیتته در شرق سودان در قرن نوزدهم و بیستم میلادی درباره مسیر دریایی و خشکی حج گزاري سودانی ها و گذر از مراکش، تونس و الجزائر و رسیدن به مصر و سپس حجاز پرداخته است. مطالب ناظر به بررسی موقعیت کاروان حج مغربي و راه دریایی و خشکی طی شده تا اسکندریه، قاهره و سپس حرمین شریفین است.

۳۷۳. «مدينة القدس و معالمها الدينية و الحضارية على ضوء كتابات الرحلة الأندلسية خلال القرن ۸ق./۱۴م.: رحلة تاج المفرق في تحلیه علماء المشرق لصاحبها خالد بن عيسى البلوی انموذجاً»/ محمد بن العربيه. مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر) . ش ۱ (مارس ۲۰۱۸م)، ص ۹۲ - ۱۰۷

گزارشی از اطلاعات خالد بن عیسی بلوی (۷۸۰ق.). در سفرنامه حج تاج المفرق في تحلیه علماء المشرق درباره بیت المقدس است. بلوی از علمای اندلس و مغرب است که در سال ۷۳۸ قمری حج گزارد و در بازگشت به بیت المقدس نیز رفت. نویسنده از وضعیت شهرها، مدارس، مساجد و مزارهای بیت المقدس و عادات و رسوم اهالی قدس خبر داده، سپس ابواب و بخش های مسجدالاقصی را توصیف کرده است.

۳۷۴. «مدينة المنورة في رحلة أبي سالم العياشي»/محمد القاضي. مجلة مركز بحوث و دراسات المدينة المنورة. ش ۲۱ (می ۲۰۰۷م)، ص ۱۲۱ - ۱۳۶

بررسی مشاهدات و توصیفات ابوسالم عبدالله بن ابوبکر (۱۰۳۷ - ۱۰۹۰ق.) عالم و سفرنامه نگار مغربي از جغرافیای طبیعی و فرهنگی مدینه منوره است. عیاشي سه بار در سال های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری حج گزارد و مشاهداتش از حرمین شریفین و راه حج را در اثری مفصل با عنوان ما الموائد نگاشت. در این مقاله اطلاعات عیاشي از این سفرنامه درباره اماکن، مساجد، کوه ها، چاه ها، زیارتگاه ها و مدارس دینی مدینه منوره استخراج شده و با تحلیل گفته های دیگرش از فرهنگ عمومی، رفتارشناسی مردم،

آداب و رسوم و برخی مشاغل و حرفه‌های اهالی مدینه، همراه گردیده است.

۳۷۵. «مدینه المنوره فی رحلة البلوی المسماء تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق لخاله بن عیسی بن احمد البلوی (ت ۷۸۰ق.)» / مصطفی عمار المنلا. مجله مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره. ش ۲۴ (می ۲۰۰۸م.)، ص ۱۲۰ - ۱۵۸

پژوهشی درباره سفرنامه حج خالد بن عیسی بلوی با عنوان تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق و بررسی مشاهدات و توصیفات وی از جغرافیای طبیعی، فرهنگ و آداب و رسوم و مردم‌شناسی مدینه منوره است. خالد بلوی در سال ۷۳۸ قمری حج گزارده و مشاهداتش از حرمین شریفین، مسجدالحرام و مسجدالنبی و دیگر مساجد و مزارها را ثبت نمود. در این مقاله، توصیفات بلوی از فرهنگ و تاریخ و جغرافیای مدینه منوره به تفکیک موضوعی ارائه شده است. بر این اساس، مطالب بلوی در خصوص فرهنگ عمومی اهالی مدینه، شامل خوراک و پوشاک، عمران و اقتصاد، تجارت و خرید و فروش، طبقات اجتماعی، وضعیت زنان، مدارس و استادان، مساجد، مقابر و مزارها و معنویت و جایگاه فرهنگی مدینه منوره تحلیل شده است.

۳۷۶. «المدینه المنوره فی رحلة العبدی المسماء الرحلة المغربیه عام ۶۸۸ق.» / لیلی سعید سویلم الجهنی. مجله مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره. ش ۳ (فوریه ۲۰۰۳م.)، ص ۱۹۱ - ۲۰۵

تحلیلی از گزارش‌ها و مشاهدات ابوعبدالله عبدی از عالمان مغرب در قرن هفتم درباره مدینه منوره است. در این بررسی به ارزیابی آگاهی‌های عبدی از وضعیت مدینه منوره و فرهنگ عمومی مردم پرداخته شده و نکات و مطالب وی در خصوص اماکن، مساجد، مدارس علمی، مشایخ و عالمان حرم مدنی، طبقات اجتماعی، عمران و اقتصاد، شیوه و نظام آموزشی در حرم پرداخته شده است. همچنین مشاهدات وی از ابواب و ستون‌های مسجدالنبی، وضعیت مسجد قبا و دیگر مساجد مدینه منوره بررسی شده است.

۳۷۷. «المدینه المنوره فی رحلة العیاشی / امحزون، محمد. چاپ اول، کویت: دار الارقم للنشر و التوزیع، ۱۴۰۸ق.» ص ۲۶۷.

اصل این کتاب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد از دانشگاه الملک سعود با عنوان رحلة أبي سالم العیاشی، الجزء الخاص بالمدینه المنوره بوده که در تاریخ ۱۴۰۴ق. دفاع شده و سپس با اندکی جابه‌جایی در مطالب، به صورت کتاب منتشر گردیده است. این تحقیق عهده‌دار بررسی جنبه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مدینه منوره بر پایه سفرنامه ابوسالم عیاشی از عالمان و فقیهان مغرب در قرن یازدهم هجری است. نویسنده ضمن بررسی ساختار و ویژگی‌های سفرنامه ما، الموائد، از اطلاعات گسترده آن در معرفی حرمین شریفین و فرهنگ و تمدن و علوم و مشایخ و مدارس علمی حرمین سخن گفته است. تحقیق حاضر بخش مدینه منوره آن سفرنامه را محور قرار داده و مجموعه‌ای از مصادر روایی، شفاهی و ملاحظات عیاشی و شیوه روایی وی، زندگی‌نامه و آثار و نسخه خطی ما، الموائد را بررسی کرده است.

۳۷۸. «المدینه المنوره فی کتابات الرحالة العرب» / لیلی سعید سویلم الجهنی. مجله مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره. ش ۱ (آگوست ۲۰۰۲م.)، ص ۲ - ۳۴

تبیین و تحلیلی از مشاهدات و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان عرب با تأکید بر مؤلفان مغربی درباره اماکن، مساجد و فرهنگ

مدینه منوره است. تأکید نویسنده بر بررسی اطلاعات ابن بطوطه، ابن جبیر، ابن رشید سبّتی، خالد بَلّوی و ابو عبدالله عبدري در تشریح جغرافیای طبیعی مدینه منوره، کوه‌ها و چشمه‌ها و چاه‌های آن، مساجد و مدارس و عادات و رسوم مردم است و برخی گفته‌های این سفرنامه نویسان در رفتارشناسی مردم مدینه و طبقات و اصناف مختلف ساکن در مدینه در قرون هفتم تا نهم هجری ارزیابی و نقد شده است.

۳۷۹. «*لمدینه المنورة فی کتب الرحالة المغاربة*» / أمحمد ابن الريف البخلاخی. *المنهل* (سعودی). ش ۴۹۹ (سبتمبر ۱۹۹۲ م)، ص ۱۸۶ - ۲۰۸

گزارشی از مشاهدات، توصیفات و اشعار و قصاید موجود در سفرنامه‌های حج مغربیان درباره مدینه منوره، مسجد النبی و حرم نبوی است. نویسنده نخست گزارشی از اشتیاق مغربیان به مشاهده اماکن و زیارتگاه‌های مدینه منوره بیان کرده و به جایگاه جشن مولد النبی در فرهنگ مغربی اشاره نموده است. وی سپس شماری از قصاید و قطعات در مدح و منقبت پیامبر اکرم ﷺ را از سفرنامه‌های مهم، مانند سفرنامه ابن رشید فهری، سفرنامه ابن جبیر، سفرنامه عبدري و بلوی اخذ و نقل کرده و به معرفی جغرافیای طبیعی مدینه منوره، اماکن و مساجد، مقابر و مدارس دینی آن، با استناد به مشاهدات سفرنامه‌نگاران مغربی پرداخته است.

۳۸۰. *المدینه و شمال الحجاز فی الرحلات خلال القرنين التاسع والعاشر الهجريين* / صالح بن مده بن حمیدان الجدعانی. استاد راهنما: ابراهیم بن محمد الحمد المزینی. ریاض: دانشگاه اسلامی الامام محمد بن سعود: دانشکده علوم اجتماعی، ۱۴۲۷ق.، ص ۳۸۲.

تحقیق مفصلی در سفرنامه‌های قرن نهم و دهم هجری در تشریح فرهنگ، جغرافیا و تاریخ مدینه منوره و شمال حجاز است. نویسنده بیشتر اطلاعات خود را از سفرنامه‌های مغربی استخراج کرده است. وی گاه از سفرنامه‌هایی استفاده کرده که تاکنون تنها یک نسخه خطی از آنها به دست آمده و به صورتی تازه و نوآورانه در این تحقیق از آگاهی‌های این منابع بهره برده شده است. سفرنامه‌های مورد استناد نویسنده در تشریح فرهنگ و جغرافیای شمال حجاز عبارتند از: /وصاف الحرمین نوشته ابو عبدالله محمد محبوب، *نشاب الاخبار وتذکرة الاخيار* اثر ابن صباح اصبحی، *رسالة الغریب الی الحبیب* اثر ابو عصیده بجائی (متوفای حدود ۸۶۵ق.)، *تمهید الطالب* تألیف ابو الحسن قلسادی (۸۹۱ق.)، *رحلة ابن عابد الفاسی من المغرب الی حضرت موت* اثر یوسف بن عابد فاسی (۱۰۴۸ق.)، *سفرنامه ابن جیعان* (۹۳۰ق.)، *در الفرائد المنظمة* نوشته جزیری انصاری، *البرق السامی* تألیف ابن طولون (۹۵۳ق.)، *رحلات فارتیما* و سفرنامه‌ای فارسی با عنوان *جذب القلوب الی دیار المحبوب* نوشته عبدالحق دهلوی (۱۰۵۲ق.).

۳۸۱. *المرآة المجلوة فی الرحلة إلى الصفا والمروة* / ابواسحاق ابراهیم بن صالح السوسی. نسخه در: تونس

این سفرنامه، گزارش مشاهدات و توصیفات ابراهیم بن صالح سوسی (م ۱۳۵۲ق.) از سفر حج سال ۱۳۰۵ قمری، برابر با ۱۸۸۲ میلادی است. در برخی منابع از اهمیت این سفرنامه و ساختار و فرم زبانی آن سخن رفته و تصریح شده که به صورت محاوره‌ای و زبان عامیانه نگاشته شده و سپس یکی از عالمان مشهور مغرب، به نام محمد مختار بن شیخ علی سوسی الغی، آن را به زبان عربی فصیح در آورده است. (دلیل مورخ المغرب الاقصی، ابن سوده، ص ۲۴۸ - ۲۴۹؛ *معجم المؤلفین*، عمر رضا کحاله، ج ۱۳، ص ۳۵۵) در عین حال خود مختار سوسی از فعالیت و تلاشش در احیا و اصلاح این رحله با عبارت «تهذیب» نام برده است که به

گونه‌ای ویرایش و مفهوم‌سازی متن سفرنامه را می‌رساند. (المعسول، ج ۸، ص ۲۴۶) اما در منابع مختلف محل نگهداری نسخه سفرنامه مشخص نشده است.

۳۸۲. **مسألة الحج في السياسة الإستعمارية الفرنسية بالجزائر ۱۸۹۴ - ۱۹۶۲ م.** /قبایلی الهواری. رساله دکتری، استاد راهنما: بوعلام بلقاسمی. دانشگاه وهران: دانشکده علوم انسانی و تمدن اسلامی، ۲۰۱۴ م.، ۵۵۱ ص

تحقیقی درباره سیاست استعماری فرانسوی‌ها در ممانعت از حج‌گزاری مردم الجزائر و تصرف بسیاری از اوقاف و صدقات حرمین شریفین در این منطقه است. نویسنده گزارشی از تاریخ استعمار و رخدادهای حضور فرانسویان در الجزائر را با تمرکز بر تغییر رفتار دینی مردم الجزائر گزارش کرده و از ترس فرانسویان در ایجاد ارتباط میان جهان اسلام و الجزائر سخن گفته و با ذکر شواهد و مستندات، از راهبردهای مختلف آنها جهت طرد و تبعید مبارزین و منع سفر به حجاز بحث کرده است. در این تحقیق علاوه بر ذکر مستندات مختلف از سفرنامه‌ها و تراجم‌نگاری‌های الجزائریان، اسناد و مکاتبات و نامه‌های اداری زیادی از دوره استعمار فرانسه از سال ۱۸۳۰ میلادی تا استقلال الجزائر درباره نقشه‌های حاکمان فرانسوی جهت تسلط بر زمین‌ها و املاک وقفی ارائه شده است.

۳۸۳. **المسافة السنیه فی إختصار الرحلة العبدیه /احمد بن حسین ابن قنفذ.** نسخه مصور در: **الخزانة العامه** رباط ش ۴۷۶

از این کتاب در تراجم و کتابشناسی‌ها سخن رفته و نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌های مغرب دیده شده است. مؤلف، که به ابن خطیب نیز شهرت دارد، از ستاره‌شناسان و تراجم‌نگاران الجزائر است و آثار متعددی از جمله این کتاب - که عبدالعزیز بن عبدالله در مقاله «الرحلات الحجازیه کشف لامجاد الجزیره العربیه» به معرفی آن پرداخته - نوشته است. نیز عبدالحی کتانی در فهرس *الفهارس*، ضمن اشاره به نسخه‌های *الرحلة المغربیه* اثر عبدری، تصریح کرده ابن قنفذ تلخیصی از آن فراهم کرده، اما نام تلخیص را نیاوده و در برخی کتابشناسی‌های معاصر، نام آن در عنوان فوق ثبت شده است. شیخ مختار السوسی از علمای مغرب، نسخه‌ای از آن را در کتابخانه‌های سوس (مغرب) مشاهده کرده است.

۳۸۴. «مسالك الحجاج المغاربة من خلال بعض الرحلات المغربية، الرحلات الحجازية» /فوزیه کراز. در: **مؤتمر طرق الحج فی إفريقيا (الكتاب الثاني) . خارطوم: جامعة إفريقيا العالمية: مركز البحوث و الدراسات الإفريقية، ۱۸ ص**

در این مقاله بر پایه اطلاعات سفرنامه‌های ابن جبیر، عبدری و ابوسالم عیاشی که در سه مقطع زمانی قرن هفتم، قرن هشتم و قرن یازدهم نگاشته شده‌اند، گزارشی از وضعیت راه حج مغربی داده شده است. نویسنده با تهیه سه جدول از این اطلاعات، در بررسی تغییر و ثبات راه حج مغربی، به مقایسه مشاهدات این سه حج‌گزار دانشور پرداخته و به این نتیجه رسیده که راه حج مغربی ثابت نمانده است. گرچه اغلب مغربی‌ان راه خشکی - که بخشی از آن گذر از صحرا بوده - ترجیح می‌داده‌اند، اما در برخی ادوار راه دریایی با گذر از دریای مدیترانه به سمت اسکندریه و سپس از اراضی وادی نیل به دریای سرخ، طی می‌شده که همواره انتخابی دشوار بوده است. نیز به مخاطرات راه حج مغربی اشاره شده و بر مشکلات گذر از سواحل شام، هنگام تسلط مسیحیان، تأکید شده است.

۳۸۵. *مستفاد الرحلة و الاغتراب / قاسم بن يوسف التجيبي السبتي*. تحقيق و اعداد: عبدالحفيظ منصور. تونس: مطبعة الشركة التونسية، ۱۳۹۵ق.، ۵۵۷ص.

از سفرنامه‌های حج اواخر قرن هفتم هجری و مشتمل بر گزارش سفر قاسم تجیبی سبتي (۷۳۰ق.) به سال ۶۹۶ قمری از شهر سبته به حجاز است. اصل سفرنامه مشتمل بر سه بخش بوده که تنها بخش دوم حاوی مشاهدات تجیبی از مصر و گزارش ملاقات با علمای مصر و توصیف مسیر از مصر تا عیذاب و از آنجا تا دریای سرخ و جدّه و سپس مکه است. گزارش‌های نویسنده از توصیف شهر قاهره آغاز، و به اقامت وی در منا ختم شده است. بخش اول درباره سفر از سبته تا تونس و بخش سوم درباره راه مکه تا مدینه و بازگشت به بلاد شام و سپس مغرب بوده که هم اکنون در دست نیست. تجیبی سفرنامه ابن جبیر را در دست داشته و گاه ضمن روایت گزارش وی در معرفی موقعیت و مکانی از حرّین، به نقد و ارزیابی آن پرداخته است. تجیبی دارای ذوق و گرایش صوفیانه بوده و در اشعار متعددی که نقل می‌کند، مضمون عشق الهی جایگاه برجسته‌ای دارد. از دیگر ویژگی‌های سفرنامه تجیبی، ملاقات با استادان و عالمان مصر و مکه و دریافت اجازه‌نامه‌های متعدد از آنهاست. توجه او به حدیث به عنوان محور تلاش‌های وی و تأکید بر مضامین احادیث، نشانه حدیث‌گرایی وی است.

۳۸۶. «مسرد لواقع المخطوط من الرحلات المغربية الحجازية» / محمد المنونی. در: *المخطوطات العربية فی الغرب الإسلامی*. دار البیضاء: مؤسسه الملك عبدالعزيز آل سعود، ۱۹۹۰م.

گزارشی از سفرنامه‌های حج مغربیان و معرفی نسخه‌های خطی و محل نگهداری آنهاست. نویسنده - که از متخصصان ادبیات و تاریخ مغرب است - تلاش کرده توصیفات و تحقیقات مغربیان از حرّین شریفین و شهرهای حجاز را یادآوری کند. وی علاوه بر معرفی کتب جغرافیای عمومی، تاریخچه سفرنامه‌های مغربیان از آغاز تا دوره کنونی را به اختصار بیان کرده و به معرفی سفرنامه‌ها و سال حج‌گزاری مؤلفان آنها پرداخته است.

۳۸۷. *مشاهداتی فی الحجاز / عبدالله کنون*. نسخه در: *فاس*

از سفرنامه‌های متأخر حج مغربی نوشته عبدالله کنون در مقام سرپرست کاروان حج‌گزاران مغربی است و در آن از وضعیت حج‌گزاری، امکانات و وسایل ارتباطی جدید سخن رفته است. وی دو بار موفق به حج‌گزاری شده که یکی در سال ۱۳۷۶ و دومی در سال ۱۳۸۸ قمری، به عنوان رئیس و سرپرست کاروان مغربی، بوده است. در برخی منابع از این سفرنامه با عنوان حدیث عن الحج نیز یاد شده و عبدالهادی التازی، ضمن معرفی خلاصه‌ای از مشاهدات و گزارش‌های وی از حرّین شریفین، به هر دو عنوان اشاره کرده است. کنون ضمن توصیف نماز جمعه مسجدالحرام، به برخی اعمال و مناسک و ارکان حج اشاره کرده و از تغییر و تحولات اجتماعی و فرهنگی بعد از حاکمیت سعودیان بر حجاز گزارش داده است.

۳۸۸. «مشاهد من الحجاز أواخر القرن التاسع عشر من خلال رحلة أحمد بن الحسن السبيعي ۱۳۱۰ق./ ۱۸۹۳م.» / الحاج الساسیوی. مجلة اسطور للدراسات التاريخية (قطر). ش ۶ (ژوئیه ۲۰۱۷م.)، ص ۱۸۳ - ۲۰۰

بررسی گزارش‌ها و مطالب احمد بن محمد بن حسن سبعی در سفرنامه حج خود از وضعیت حجاز و حرّین شریفین در اواخر قرن نوزدهم میلادی است. سبعی یا سبعی در سال ۱۳۱۰ از زادگاه مؤلف، از دویرة السبع (سجلماسه)، به سمت مصر و

سپس حجاز حرکت کرد. زمان سفر حج وی، در مکه و مدینه زمینه‌های مخالفت با سلطه عثمانی و تلاش برای استقلال ایجاد شده بود. در این مقاله ضمن اشاره به تحولات سیاسی حجاز، گزارش‌ها و مشاهدات سبعی از ناامنی راه حج و مشکلات حمل و نقل، وضعیت عمرانی و اقتصادی حرمین شریفین، کثرت لهجه‌ها و مهاجران در حرمین و وضعیت سیاسی حجاز بررسی شده است.

۳۸۹. *المشرق فی نظر المغاربة و الأندلسیین فی القرون الوسطی / اصلاح الدین المنجد*. چاپ اول، بیروت: دار الکتاب الجدید، ۱۹۶۳ م، ۱۲۲ ص

پژوهشی مختصر در بررسی آگاهی‌های موجود در سفرنامه‌های حج مغربی و اندلسی در خصوص فرهنگ و تمدن پایتخت‌های شرق اسلامی در قرون میانه است. نویسنده در مقدمه به سفر خود در سال ۱۹۵۸ میلادی به مغرب و مطالعه مخطوطات مغربی اشاره کرده و سپس بر اهمیت سفرنامه‌های مغربی و اندلسی به عنوان منبع اصلی این تألیف تأکید، و شانزده سفرنامه مهم مغربی را معرفی کرده است. هدف نویسنده شناخت روابط فرهنگی شرق و غرب اسلامی بوده و به این منظور گزیده‌هایی از سفرنامه‌های ابن العربی، ادریسی، ابن جبیر، عبد‌ری، ابن بطوطه، خالد بلوی، ابن رشید فهری، المقری، ابن الحاج غرناطی، ابوسالم عیاشی و بیرم الخامس تونسلی درباره فرهنگ و تمدن پایتخت‌های مهم شرقی شامل بغداد، قاهره و دمشق بررسی کرده و گزارشی از آگاهی‌های این سفرنامه‌نگاران در تشریح وضعیت شرق اسلامی ارائه نموده است.

۳۹۰. «مصر و فلسطین فی رحلة البلوی (قبل ۷۸۰ق). دراسة مقارنة»/عمار مرضی العلاوی. مجلة دوریة کان التاریخية (مصر). ش ۳۷ (سبتمبر ۲۰۱۷ م)، ص ۱۵۵ - ۱۷۳

در این بررسی به تحلیل مشاهدات و توصیفات خالد بن عیسی بلوی از فرهنگ و تمدن مصر و فلسطین در سفرنامه حج وی با عنوان *تاج المفرق فی تحلیته علماء المشرق* پرداخته شده است. بلوی در سال ۷۳۸ قمری به قصد ادای فریضه حج از اندلس و مغرب راهی مصر و سپس حرمین شریفین شد و در بازگشت به زیارت مسجدالاقصی رفت. در کتاب وی گزارش‌ها و مشاهدات مختلفی از مدارس، مساجد و عالمان مصر و بیت المقدس آمده است. در این مقاله، میزان اهتمام وی به معرفی بیت المقدس و مراکز دینی فلسطین، با مطالبی که درباره قاهره و اسکندریه گزارش کرده، مقایسه شده است.

۳۹۱. «مظاهر الحیاة الإجتماعية فی مكة المكرمة و المدينة ابان القرن الثامن الهجری من خلال كتب الرحالة»/احمد هاشم احمد البدرشینی. مجلة مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة. ش ۸ (می ۲۰۰۴ م)، ص ۵۷ - ۹۱

تحلیلی از اطلاعات سفرنامه‌نویسان مغربی در قرن هشتم هجری از نظام اجتماعی مکه و مدینه است. سفرنامه‌نویسان مغربی در قرن هشتم بیشترین اطلاعات را درباره فرهنگ عمومی حرمین شریفین به جای گذاشته‌اند. نویسنده با استناد به سفرنامه‌های ابن بطوطه، ابن جبیر، عبد‌ری، ابن رشید فهری، تجیبی سبتی و خالد بلوی، مشاهدات آنان درباره این موضوعات را مطرح ساخته است: آداب و رسوم، جشن‌ها و اعیاد، خوراک و پوشاک، اخلاق و رفتار اهالی مکه و مدینه، طبقات و اصناف، مشاغل و حرفه‌ها، وضعیت زنان، عالمان و مدرسان مسجدالحرام و مسجدالنبی و رابطه مردم با امیران مکه و مدینه.

۳۹۲. *المعارج المرقية فی الرحلة المشرقية / ابو عبدالله محمد بن علی الرافی التطوانی*. نسخه در: خزنة الاستاذ محمد داود (تطوان)

از سفرنامه های حج مغربی و مشتمل بر گزارش سفر ابو عبدالله محمد بن علي رافعي تطواني مغربي است. سفر نویسنده به حجاز از ۸ جمادي الاولی سال ۱۰۹۶ قمری آغاز و در ۱۰ رجب سال ۱۰۹۷ قمری به پایان رسیده است. نویسنده مسیرهای خشکی و دریایی سفر را به تفصیل روایت کرده و از عادات و آداب و رسوم مردمان بین راه و فرهنگ و سنت های دینی حرمین شریفین گزارش داده و ضمن معرفی اماکن و مزارهای حرمین، از ملاقات با عالمان و فقیهان مختلف و نیز تاریخچه کاروان حج مغربی سخن گفته است. اهمیت این سفرنامه بیشتر به دلیل آگاهی های تاریخی نویسنده از شهرهای بین راه است و نیز گاه قصاید و اشعار خود را نیز آورده است. حسن الوراکلی در کتاب *شذرات تطوانیه* (مغرب: جمعیة تطوان أسمى، ۲۰۰۲م، ص ۸۲-۸۳)، به بررسی ساختار و ویژگی های این سفرنامه پرداخته است. در کتب *الرحلات المغریة* نوشته عواطف نواب (ص ۶۶)، تصریح شده که نسخه خطی این اثر موجود و در ۲۸۸ برگ است؛ اما محل نسخه را مشخص نکرده است. اما عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب و الیه* به محل نسخه در کتابخانه محمد داود در شهر تطوان تصریح کرده است. در پژوهش مصطفی الغاشی با عنوان *الرحلة المغربية والشرق العثماني* (ص ۱۶۸-۱۷۱) تحلیلی زندگی، آثار و اهمیت سفرنامه رافعی صورت گرفته است.

۳۹۳. «مع الرحالة المغاربة إلى البلد الأمين: مع ابن رشيد السبتي (۷۲۱ق.)» / حسن عبدالکریم الوراکلی. البلد الأمين (سعودی). ش ۴ (دسامبر ۱۹۹۶م)، ص ۹-۱۴

گزارش و بررسی مختصری از تاریخ سفر حج محمد بن عمر، معروف به ابن رشید فهری سبتي (۷۲۱ق.) به سال ۶۸۴ قمری و ارزیابی ساختار و محتوای آگاهی های ارائه شده در سفرنامه وی با عنوان *ملء العیبه بما جمع بطول الغیبة فی الوجهة الوجیهة الی الحرمین مکة و طیبة* است. نویسنده ضمن اشاره به آثار ابن رشید و ارزیابی اطلاعات و مشاهدات او در این سفرنامه، نکات و تأملات وی درباره مدارس دینی، نظام آموزشی و شیوه تدریس عالمان و استادان حرمین شریفین را بازگو کرده و بر مطالب ابن رشید در نقد برخی عادات و رسوم بدعت آمیز در حرمین شریفین تأکید کرده است.

۳۹۴. «مع الرحالة المغاربة إلى البلد الأمين: فی رفقة أبي عبدالله العبدري الحیحی (من أعلام القرن السابع الهجری)» / حسن عبدالکریم الوراکلی. البلد الأمين (سعودی). ش ۶ (مارس ۱۹۹۸م)، ص ۳۳-۴۱

گزارشی تحلیلی از سفر حج ابو عبدالله عبدري و اهمیت سفرنامه حج وی با عنوان *الرحلة المغربية* است. عبدري از ادیبان و شاعران و عالمان شهر حاحه مغرب است که در سال ۶۸۸ قمری به قصد ادای فریضه حج، از مغرب به سمت مراکش و سپس تونس و مصر راهسپار شد. وی چندین سال در مراکش و تونس به فراگیری دانش از مشایخ و استادان مختلف پرداخت و سپس عازم حجاز گردید. در این مقاله ضمن ارزیابی اهمیت اطلاعات عبدري درباره اماکن و مساجد حرمین شریفین، از نقدهای وی بر رفتار و عملکرد برخی مردمان شهرهای بین راه یاد شده و ویژگی های سفرنامه *الرحلة المغربية* بیان شده است.

۳۹۵. «مفهوم الرحلة من خلال كتاب محمد بیرم الخامس صفوة الاعتبار بمستودع الأمصار و الأقطار» / محمد صالح المراكشی. مجلة حوليات الجامعة التونسية. ش ۱۷ (ژانویه ۱۹۷۹م)، ص ۲۳۱-۲۴۱

گزارشی از سفرنامه *صفوة الاعتبار بمستودع الأمصار و الأقطار* از سفرنامه های مهم حج مغربی در قرن نوزدهم میلادی است

که به سبب گستردگی اطلاعات و تنوع موضوعات و نگاه اصلاح گرایانه و انتقادی مؤلف اهمیت دارد. تلاش نویسنده معطوف به شناخت تحولات و تطورات معنای رحله در ادبیات جغرافیایی مسلمانان با تکیه بر این سفرنامه و نوع نگاه محمد بیرم تونسلی است. به نظر نویسنده محمد بیرم در کنار منتقدان و مصلحان دیگری از جهان اسلام، مانند رفاعة طهطاوی در مصر، احمد فارس الشدیاق در لبنان و خیرالدین تونسلی در شکل گیری مفهوم جدید رحله نقش داشتند.

مفهوم قدیم رحله ناظر به شناخت نواحی و دنیاهای متفاوت و خارج از فرهنگ عربی بوده و سفرنامه های سفارتی مصداقی از چنین کشفی بوده اند که خواننده را به شناخت بیشتر رجال نواحی خارجی و رجال خارجی تشویق می کرده است. اما در مفهوم جدید رحله، که بعد از آمدن ناپلئون به مصر در میان نخبگان عرب شکل گرفت، تأکید بر رویکرد اصلاحی و انتقادی است که در نگرش کسانی مانند محمد بیرم الخامس در *صفوة الاعتبار* حول چنین درکی از رحله شکل گرفته است. نویسنده در ادامه محتوای پنج جزء *صفوة الاعتبار* را معرفی کرده و نشانه های انتقادی و اصلاحی در آن را در ابعاد سیاسی، فرهنگی و تربیتی نشان داده و برجسته کرده است.

۳۹۶. «مقارنة بين منهج المستشرقين و منهج العرب المسلمين في تحقيق الرحلات: رحلة ابن بطوطة نموذجاً» / فقیقی محمد کبیر. مجلة التراث (الجزائر). ش ۸ (دسامبر ۲۰۱۳م)، ص ۲۰ - ۳۳.

تحلیلی درباره مشترکات و تفاوت های شیوه تصحیح متون نزد خاورشناسان و محققان مسلمان با مطالعه مورد سفرنامه ابن بطوطه است. نخست گزارشی از نخستین تصحیح های سفرنامه ابن بطوطه در لندن و پاریس در سال های ۱۸۲۹، ۱۸۵۳ و ۱۸۷۴ میلادی داده شده و سپس ضمن بررسی نقص های کار آنها، از اهتمام محققان عرب در تحقیق و تصحیح سفرنامه بر پایه نسخه های متعدد سخن رفته و به تصحیح عبدالواد خلف، ابراهیم فیومی و تصحیح آکادمی مغرب و ویژگی های هر یک اشاره شده است. سپس ضمن مقایسه میان روش خاورشناسان و محققان مسلمان، به برخی مشترکات اشاره، و بر تفاوت رویکردها تأکید شده است.

۳۹۷. مقتطفات من رحلة العیاشی / او ماء الموائد / احمد الجاسر. الرياض: دار الرفاعی للنشر و الطباعة و التوزیع، ۱۴۰۴ق، ۲۲۳ص

گزیده ای از توصیفات و گزارش های ابوسالم عیاشی از شهرهای حجاز و وضعیت فرهنگ و تمدن حجاز است. ابوسالم عیاشی از عالمان بزرگ مغرب، سه بار به سال های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری موفق به ادای فریضه حج شد و پس از سفر سوم، گزارش مفصل حج خود را نوشت و در آن علاوه بر توصیف اماکن و مساجد و مزارهای حرمین شریفین، از کاروان های حج، راه حج، مشکلات سفر حج و شرح ملاقات با عالمان و مشایخ حرمین شریفین گزارش داده است. در تلخیص حمد جاسر، بیشتر نکات و فواید و اشارات ابوسالم عیاشی به استفاده وی از علمای حرمین شریفین و نیز معرفی نواحی حجاز توجه نشان داده است.

۳۹۸. «مكة المكرمة في الثقافة المغربية» / احمد الیسونی. در: الندوة الإسلامية السنوية الكبرى لموسم حج ۱۴۲۳ق، المملكة العربية السعودية: وزارة الحج، ۱۴۲۳ق.

گزارشی از توصیفات سفرنامه نویسان و جغرافیدانان مغربی درباره تاریخ و جغرافیای مکه مکرمه است. نویسنده به اهمیت توجه جغرافیدانان مغربی و اندلسی مانند البکری و ادیسی در پوشش دادن به جغرافیای حجاز و مکه مکرمه اشاره کرده و انگاره

مکه به عنوان مرکز توجه هر مسلمان را در فرهنگ مغربی قوی و اساسی دانسته است. وی سپس نمونه‌هایی از اشتیاق عالمان مغربی و ضرورت مشاهده از نزدیک و معرفی اماکن، کوه‌ها، نواحی و مساجد مکه را نام برده و از خلال سفرنامه‌های به جای مانده، گستردگی نفوذ مفاهیم مرتبط با حج و مکه در ذهنیت مغربیان و نویسندگان کتب جغرافیایی را نشان داده است.

۳۹۹. مکه المکرمه من خلال الرحلات المغربية فی عهد الملك عبدالعزيز آل سعود (۱۳۴۵ - ۱۳۶۶ق. / ۱۹۲۷ - ۱۹۴۷م.) ؛ دراسة تاريخية حضارية / خلود خالد الجمال؛ رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: ابراهیم جلال احمد. دانشگاه ریاض (الملك سعود)، ۱۴۳۶ق.

پژوهشی در سفرنامه‌های حج مغربی و تنظیم مشاهدات و توصیفات حجگزاران از فرهنگ و تحولات مکه مکرمه در سال‌های ۱۳۴۵ - ۱۳۶۶ قمری مقارن تسلط آل سعود بر حجاز است. در این بررسی شماری از سفرنامه‌های خطی و چاپی مغربی شناسایی، و گزیده مطالب آنها دسته‌بندی شده است. سفرنامه‌های حج مغربی در این مقطع زمانی شامل *لمحة البصر اثر قاضي سائح، دليل الحج و السياحة* نوشته احمد الهواری، *الرحلة المکیة* تألیف احمد الرهونی، *رحلة الحجوی و رحلة ابن العتقی* است که هر یک اشاراتی به اوضاع سیاسی و فرهنگی و تحولات مکه و نیز گفته‌هایی درباره اقدامات عبدالعزیز سعودی است.

۴۰۰. مکه المکرمه من خلال رحلتی ابن جبیر و ابن بطوطة / احسان حلاق. چاپ اول، بیروت: دار النهضة العربية، ۱۹۹۶م.، ۱۸۳ص

پژوهشی درباره سفرنامه ابن جبیر و ابن بطوطة و بازتاب گزارش‌های آن درباره مکه مکرمه و راه حج است. نخست گزارشی از زندگی و تاریخ حجگزاری ابن جبیر و ابن بطوطة و اهمیت مشاهدات و توصیفات آن دو از حجاز داده شده است. نیز به معرفی راه حج و منزلگاه‌های آن در سفرنامه ابن جبیر و ابن بطوطة پرداخته شده و تفاوت‌های گزارش آن دو تحلیل شده است. سپس به مقایسه مطالب آن دو در بررسی تاریخ، فرهنگ عمومی، عمران و اقتصاد، مدارس و کتب دینی، مساجد و اماکن متبرکه، کوه‌ها و چشمه‌های مکه داده شده است.

۴۰۱. مکه المکرمه و الکعبة المشرفة فی کتب الرحالة المسلمين من سنة ۹۲۲ - ۱۳۱۸ق. / علی الشنوفی. تونس: المؤسسة الوطنية للترجمة و التحقيق و الدراسات، ۱۴۰۹ق.، ۶۶ص

تحقیق مختصری در خصوص جغرافیا و تاریخ مکه مکرمه و جایگاه کعبه در سفرنامه‌های حج مغربیان در دوره عثمانی است. نویسنده به اشتیاق مغربیان نسبت به حرمین شریفین اشاره کرده و با نقل قطعاتی از سفرنامه‌های قرن دهم تا چهاردهم، از توصیف اجزای کعبه، آداب طواف کعبه و نیز ابواب و بخش‌های مسجدالحرام، تاریخ و فرهنگ مکه و معرفی کوه‌ها، چشمه‌ها، مناطق، اماکن متبرکه و مساجد مکه در سفرنامه‌های اهالی تونس، الجزائر و مراکش سخن گفته و گزیده‌هایی از سفرنامه ابوسالم عیاشی، هشتوکی، محمد بن عبدالسلام ناصری، ابن طیب شرقی، زیانی و محمد بن عثمان سنوسی را گزارش کرده است.

۴۰۲. «مکه و المدينة فی رحلة ابن بطوطة» / عزت محمد ابراهیم. مجلة الوعي الإسلامي (کویت). ش ۹۶ (۱۳۹۲ق.)، ص ۹۰ - ۹۴

مقاله مختصری درباره سفرنامه تحفة النظار ابن بطوطة و ارزیابی مطالب ارائه شده در توصیف مکه و مدینه است. ابن بطوطة به

عنوان سیاح و جهانگرد، شش بار حج گزارد و از راه‌های مختلف حج با کاروان شام، کاروان عراق، کاروان بحرین، کاروان یمن و مصر همراه گردید و از راه‌های خشکی و دریایی به سمت مکه حرکت کرد. در این مقاله از اهمیت مطالب ابن بطوطه در رفتارشناسی مردم مکه و نیز توصیف جغرافیای طبیعی مکه خبر سخن رفته و بر اهمیت نکات وی در معرفی مناصب و نظام سیاسی حرمین شریفین و روابط میان عالمان مذاهب مختلف با امیران مکه و مدینه تأکید شده است.

۴۰۳. مکه المکرمه و المدینه المنوره فی رحله ابن بطوطه: دراسة تاريخية و حاضرة مقارنة فی القرن الثامن الهجری/ احمد هاشم احمد البدرشینی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: صابر محمد دیاب حسین. جامعة الملك عبدالعزيز، ۱۴۱۷ق. ۳۲۶ ص.

پژوهشی تاریخی در ارزیابی آگاهی‌ها و گزارش‌های ابن بطوطه در سفرنامه‌اش در رابطه با مکه و مدینه و اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی این دو شهر مقدس اسلامی با رویکردی تمدن‌شناختی و جامعه‌شناختی است. مطالب در چهار فصل تنظیم شده است. نویسنده گزارش‌های ابن بطوطه را در کنار مطالب ابن جبیر، عبد‌ری و ابن رشید فهری، تجیبی سبتی و خالد بلوی نهاده و به مقایسه و تطبیق پرداخته و اهمیت و ویژگی اطلاعات ابن بطوطه از مکه و مدینه را بیان کرده است. در فصل اول ضمن بیان تاریخچه مکه و مدینه در سفرنامه‌های حج‌گزاران مختلف، گزارشی از زندگی و شخصیت ابن بطوطه ارائه شده است. در فصل دوم مشاهدات و توصیفات ابن بطوطه از شرایط و اوضاع سیاسی حرمین شریفین ارزیابی شده است. در فصل سوم مجموع داده‌های ابن بطوطه از وضعیت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مکه و مدینه و در فصل چهارم آگاهی‌های دیگر سفرنامه‌نویسان از حرمین شریفین گزارش شده است.

۴۰۴. ملء العیبة بما جمع بطول الغیبة فی الوجهة الوجیهة إلی الحرمین مکه و طیبة/ محمد بن عمر ابن رشید الفهری. تحقیق: محمد الحبيب بن الخوجه. تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۴۰۲ق. ج ۱، ص ۵۶۱؛ ج ۲، ص ۶۲۲. نیز ج ۱، ۳، ۵، در بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۸۸م.

این سفرنامه مفصل، گزارش سفر حج ابن رشید فهری سبتی (۷۲۱ق.) در سال ۶۸۴ قمری است و در آن اطلاعات گسترده‌ای از نام مشایخ و استادان شهرهای مغرب، مصر، حجاز و شام و تونس و شیوه تدریس و کتب علمی مرسوم در مراکز علمی این شهرها آمده است. این اثر را از گسترده‌ترین سفرنامه‌های حج و ویژگی آن را در توجه به اوضاع فرهنگی و علمی و ثبت مشاهدات در خصوص مدارس و رویکردهای حدیثی در شهرهای بین راه تا حرمین دانسته‌اند. این سفرنامه از جهت حفظ اسانید و نگارش تراجم عالمان و مشایخ نیز اهمیت دارد و از این رو آن را در موضوع مشیخه‌نگاری ثبت کرده‌اند. تعداد اجزای *ملء العیبة* را ۴، ۵، ۶ و ۷ معرفی کرده‌اند که به گفته برخی محققان دلیل این اختلاف، تصرفات کاتبان در سفرنامه بوده است. نسخه معروف اسکوریال در پنج جزء مهم‌ترین نسخه این سفرنامه است. با اینکه بزرگانی مانند سیوطی و ابوسالم عیاشی از وجود نسخه شماری از اجزای سفرنامه ابن رشید در مکه و یا نسخه‌ای در فاس که تا قرن یازدهم هجری مستقیماً از آن نقل شده، خبر داده‌اند، اما فعلاً در هیچ یک از کشورها و نواحی اسلامی اثری از این سفرنامه وجود ندارد و تنها نسخه آن همان نسخه اسکوریال است. نیز جزء هفتم این سفرنامه به کوشش احمد حدادی، مطبعة الجسور، ۲۰۱۲م، ۲۴۸ص، منتشر شده است. همچنین بخشی از آن با عنوان *فصل من رحلتة (الحجاز فی القرن ۷ق.) علی ما فی رحلتة ابن رشید الأندلسی*. تحقیق: محمد العبودی، العرب (سعودی)، س ۴ (رجب ۱۳۸۹ق.)، ش ۱، ص ۵۶-۶۳؛ س ۴ (شعبان ۱۳۸۹ق.)، ش ۲، ص ۱۶۰-۱۶۸ منتشر شده است.

۴۰۵. «ملاح من الحياة العامة بالجزائر فى بعض كتب الرحلات المغربية خلال العهد العثماني»/صالح ابوسليم؛ محمد زين. مجلة الحوار المتوسطي (الجزائر). ش ۹ - ۱۰ (سبتمبر ۲۰۱۵م)، ص ۷۷ - ۹۳

بررسی و تحلیلی از وضعیت فرهنگی و اجتماعی در الجزائر با استناد به سفرنامه‌های حج در قرون نهم تا سیزدهم هجری است. در این خصوص به سفرنامه‌های حج شماری از حجگزاران مغربی، مانند کتاب انس الساری و السارب نوشته ابن ملیح، ماء الموائد تألیف ابوسالم عیاشی، رحلة النا صریة نوشته ابوالعباس درعی، رحلة ابن الطیب الشرقي، رحلة الإسحاقی و شماری دیگر استناد شده و گذر این افراد از الجزائر و توصیف مساجد، زیارتگاه‌های الجزائر و انبوه اطلاعات این سفرنامه‌ها درباره کاروان حج سلجماسی، موجب شده تا به گردآوری مطالب و تحلیل وضعیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی الجزائر در عهد عثمانی با تکیه بر سفرنامه‌های حج مغربی پرداخته شود.

۴۰۶. «ملخص رحلتی ابن عبدالسلام الدرعی»/احمد بن محمد حنطور. العرب (سعودی). ش ۹ - ۱۰ (سبتمبر ۱۹۹۱م)، ص ۷۱۳ - ۷۱۵

نقد‌هایی بر کار حمد الجاسر در فراهم آوردن گزیده دو سفرنامه ابن عبدالسلام درعی است که با عناوین رحلة الحجازیة الکبری و رحلة الحجازیة الصغری از این دو سفرنامه یاد شده و در شماره‌های مختلف این نشریه تصحیح و ارائه شده است. در منابع دیگر این دو سفرنامه با عناوین رحلة النا صریة الکبری و رحلة النا صریة الصغری معرفی شده‌اند. در این شماره از نشریة العرب، نقد‌های احمد حنطور استاد دانشگاه الازهر منصوره (مصر) ناظر به این تلخیص و ذکر نکاتی پیرامون سفرنامه عبدری، سفرنامه هشتوکی، سفرنامه منالی زبادی و قصیده/تحاف المسکین نوشته یکی از شاگردان منالی زبادی در تشریح منزلگاه‌های حج آمده است که در لابه‌لای گزارش‌های ابن عبدالسلام درعی مطرح شده است.

۴۰۷. «المناظرات و الإنشادات فى رحلات المغاربة الحجازية»/عبدالسلام بن مختار الشقور. در: ندوة مكة المكرمة عاصمة الثقافة الإسلامية ۱۴۲۶ق، ص ۹۲ - ۱۳۶

گزارشی از کاروان‌های حج مغربی و بررسی اخبار و خاطرات سفرنامه‌نگاران حجگزار مغربی درباره مرادوات و ارتباطات فرهنگی علمای شرق و غرب اسلامی است. در این خصوص بر اهمیت مجالس و مباحثات علمی و مناظرات علمای حجگزار مغربی با دیگران تأکید شده و نمونه‌هایی از این قبیل مجالس و مجادلات معرفی شده است. هدف نویسنده شناخت بیشتر زندگی علمی و فرهنگی علما و نویسندگان مغربی و تاریخ فرهنگی حجاز است. برخی از مباحثات معرفی شده در حجاز، و برخی در راه حج رخ داده‌اند. به نظر نویسنده از بررسی رحلات حج مغربیان در موضوع مباحثات علمی، شیوه علمای مغربی در بحث و مناظره و گفتگوی علمی به دست می‌آید. از میان رحلات مغربیان چهار مورد برگزیده شده که شامل رحلة المغربیة نوشته عبدری، ملء العیة ابن رشید سبتی، ماء الموائد یا الرحلة العیاشیة اثر ابوسالم عیاشی و الرحلة النا صریة الکبری اثر ابو عبدالله محمد بن عبدالسلام ناصری است. دو سفرنامه اول از قرن هفتم و هشتم هجری و سفرنامه سوم از قرن یازدهم هجری و سفرنامه چهارم متعلق به قرن چهاردهم هجری است.

۴۰۸. منتهی النقول و مشتهی العقول/ابوالحسن علی بن محمد السوسی السملالی. نسخه در: الخزنة العامة رباط

از سفرنامه‌های حج مغربی تألیف ابوالحسن سملالی (۱۳۱۱ق.) از عالمان و سفرنامه‌نگاران مراکش است. در عین حال برخی محققان مغربی این سفرنامه را مربوط به گزارش مشاهدات سملالی از الجزائر دانسته‌اند؛ زیرا وی به منظور حل مسئله تعیین حدود مرزی به همراه فرمانده ابوالشطاء بن بغدادی سفر کرده و در حل این مشکل کوشیده است. (الرحلات من المغرب والیه، ص ۳۱). برخی مانند الحوسنی در معجم الکتب / المالیکیه (ص ۴۱۲)، نسخه سومی در الخزانة القرویین فاس ش ۶۳۳ شناسایی کرده و از این اثر به عنوان یکی از کتب مالکیان نام برده، گرچه به سفرنامه بودن آن اشاره ننموده است.

۴۰۹. من مكة المكرمة إلى الرياض/ علی رضا التونسی. دمشق: المطبعة التعاونية، ۱۳۴۸ق.، ۱۲۸ص.

از سفرنامه‌های معاصر در گزارش سفر حج نویسنده و یادداشت‌هایی از اوضاع فرهنگی و مؤسسات دینی حرمین شریفین است. نویسنده به برخی فعالیت‌ها و اقدامات در ترویج علوم دینی و تشویق به حجگزاری و بزرگاری گردهمایی‌های مختلف در شهرهای حجاز اشاره کرده و ضمن اشاره به کنفرانس‌ها و همایش‌هایی در مکه و ریاض، مشاهدات خود از وضعیت سیاسی، فرهنگی، پژوهشی حجاز در دوره کنونی را بیان کرده است.

۴۱۰. المنی و المنة / احمد مصطفى ابن طوير الجنه. نسخه در: مكتبة اهل الكتاب وادان موريتانی ش ۳۷ ب.

این سفرنامه در منابع دیگر با عنوان الرحلة الحجازیة شناخته شده و مربوط به نیمه اول قرن سیزدهم هجری است. سفر ابن طویر الجنه به حجاز به مدت پنج سال، از سال ۱۲۴۵ تا ۱۲۵۰ قمری از طولانی‌ترین سفرهای مغربیان معرفی شده است. وی در مسیر حرکت خود با مشایخ و صوفیان نواحی مختلف مغرب ملاقات نموده است. او از سوئز به یمنع البحر رفت تا نخست زیارت حرم نبوی را به جای آورد. سپس از مدینه به مکه رفت و در ششم ذی حجه ۱۲۴۵ مناسک حج را به جای آورد. وی هنگام شرح مناسک، مطالب و نکات فقهی، تاریخی، تفسیری و حدیثی متعددی بیان کرده است. در سفر بازگشت به طرابلس آمد و سپس از راه دریا به سمت صفاقس راه افتاد و از جزیره جربه گذر کرد و در تونس شش ماه به انتظار کشتی ماند.

این سفرنامه، اطلاعات مهمی درباره آغاز اشغال الجزائر از سوی استعمارگران در بر دارد. سملالی عنوان سفرنامه را رحلة المنی و المنة لجامعها و منشأ الطالب احمد المصطفی بن طوير الجنة ذکر کرده است. برخی مانند سعدالله مطالعاتی در خصوص این سفرنامه انجام داده و بر اهمیت مطالب سفرنامه تأکید کرده‌اند. نیز یکی از استادان دانشگاه لندن با نام ه. ت. توریس ضمن تصحیح این سفرنامه، آن را با عنوان *The Pilgrimage of Ahmad Son of the Little Bird of Paradise* به انگلیسی ترجمه کرده است.

۴۱۱. مهذب رحلة ابن بطوطة المسماة تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأمصار / احمد عوامری بک؛ محمد

احمد جاد مولی بک. قاهره: المطبعة الأميرة، ۱۹۳۳م.، دو جلد، ۶۹۱ص.

این اثر تلخیص متن سفرنامه ابن بطوطه با عنوان تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار جهت بهره‌جویی دانش‌آموزان دوره دبیرستان است و جلد نخست توصیفات ابن بطوطه از حرمین شریفین و دیگر شهرهای اسلامی گنجانده شده و بر جنبه‌های جغرافیایی و توصیفات وی از شهرهای مغرب تا قاهره و شام سپس مدینه و مکه تمرکز شده است. در مقدمه شرحی از زندگی و سیره ابن بطوطه و اهمیت سفرنامه او، انگیزه وی مبنی بر ادای فریضه حج و نیز میزان توجه خاورشناسان به این اثر

گزارش شده است. در جلد دوم سفرهای ابن بطوطه به عراق، ایران، ترکیه، بلاد روس، هند و چین و حکایات و رخدادهاي مختلف آن مطرح شده است.

۴۱۲. *الموروث الثقافي في أدب الرحلة الجزائري* / یسمینه الشراپی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: علی طرش. دانشگاه آکلی محمد أولحاج (الجزائر) : دانشکده ادبیات و زبان ها، ۲۰۱۳م.، ۱۴۹ص

پژوهشی درباره مفهوم فرهنگ و اهمیت آن در سفرنامه‌های الجزائریان (از جمله سفرنامه‌های حج) در قرن بیستم میلادی است. مطالب در یک مقدمه و دو فصل سامان یافته است. در مقدمه به تعریف فرهنگ، میراث فرهنگ اجتماعی و فکری و رابطه تراث و فرهنگ پرداخته شده است. در فصل نخست ضمن ارائه تاریخچه‌ای از سفرنامه‌نگاری در ادبیات عرب، از انگیزه‌های سفر، مفهوم سفرنامه، اقسام، ویژگی‌ها و ساختار ادبی آن بحث شده است. سپس در فصل دوم مشاهدات و توصیفات سفرنامه‌نگاران معاصر الجزائر، شامل توفیق المدنی، مالک بن نبی، ابوالقاسم سعدالله، عبدالحمید بن بادیس، محمد بشیر الابرهمی، عمر بن قینه، احمد رضا حوحو و محمد ناصر در تشریح عادات و رسوم، عقاید، حرفه‌ها و مشاغل، فرهنگ عمومی و زیارتگاه‌ها و مقابر صالحان شهرهای مغرب ارائه شده است.

۴۱۳. «ناصر الدین علی القوم الکافرین» / عبدالمحسن آل عباس. *عالم الکتب* (سعودی). ش ۳ - ۴ (فوریه ۲۰۰۱م.). ص ۳۵۵ - ۳۶۲

تحلیل و بررسی سفرنامه حج قاسم بن احمد حجری، مشهور به افوقای، با عنوان *رحلة الشهاب إلى لقاء الأحاب* است که خلاصه آن با عنوان *ناصر الدین علی القوم الکافرین* توسط قاسم السامرای و دو محقق اروپایی تصحیح، و به زبان انگلیسی نیز ترجمه و منتشر شده است. افوقای با هجرت به مراکش به دیوان سلطان زیدان سعیدی پیوست. در ادامه ضمن اشاره به اهمیت اطلاعات افوقای در سفرهای متعدد به نواحی مختلف اسلامی، به ارزیابی اطلاعات وی از اوضاع سیاسی مراکش و مناسبات مسلمانان و مسیحیان پرداخته است.

۴۱۴. *نبذة من الكتاب المسمى «نحلة اللبيب في أخبار الرحلة إلى الحبيب»* / ابوالعباس احمد بن عمار. تحقیق: ابن شنب. الجزائر: مطبعة فونتانه، ۱۹۰۲م.، ۲۷۰ص.

از سفرنامه‌های حج الجزائری در قرن دوازدهم هجری است که تنها بخش اندکی از آن باقی مانده است. ابوالعباس الجزائری از فقیهان مالکی و شاعران مغرب است که در سال ۱۱۶۶ قمری حج گزارده و تا ۱۱۷۶ قمری مجاور مکه بوده و ظاهراً سفرنامه خود را در این مدت نوشته است. اصل سفرنامه در «مقدمه و غرض مقصود و خاتمه» تألیف شده، اما تنها بخش مقدمه در ۲۵۴ صفحه چاپ شده، باقی مانده است. ابن عمار در مقدمه از نامگذاری سفرنامه، انگیزه و اشتیاق به حج و ذکر آیات و روایات و اشعار در ضرورت و فضیلت حج و سپس گزارش از بحران روحی خویش و تصمیم به زیارت قبر پیامبر و ذکر اشعار و مدایح گسترده و گزارش رسم و اهتمام اهالی مدینه در برگزاری جشن میلاد پیامبر و نقل اشعار و قصاید متعدد از جمله قصیده مدحیه معروف شقرطسیه در ستایش حضرت رسول ﷺ سخن گفته است.

ویژگی سفرنامه آمیختن نظم و نثر و فرم ادبی سرشار از صنایع ادبی و سجع است. کثرت اشعار سفرنامه و وجود برخی نسخه‌های ناقص از آن سبب شده پیش تر آن را اثری منظوم تصور کنند. شقرون عبدالجلیل در تحقیق مفصلی ضمن نقل تمام متن

یافت شده، مضامین و محتوای سفرنامه و نیز ویژگی‌های نثر و نظم آن را بررسی کرده است. نیز ابوالقاسم سعدالله در *تاریخ الجزائر الثقافي* (ج ۲، ص ۲۲۴ - ۲۳۵) ضمن تحقیق درباره شخصیت ابن عمار و اهمیت سفرنامه وی، از برتری این اثر بر دیگر سفرنامه‌های حج الجزائر یاد کرده است.

۴۱۵. *نحلة اللبيب بأخبار الرحلة إلى الحبيب أبي العباس ابن عمار / عبدالجليل شقرون*. رساله دکتری. دانشگاه ابو بکر بلقاید (تلمسان): دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، ۱۴۳۷، ۶۹۱ص.

تصحیح سفرنامه ابن عمار موسوم به *نحلة اللبيب بأخبار الرحلة إلى الحبيب* بر اساس نسخه نویافته و تحقیقی تفصیلی پیرامون بخش یافت شده این سفرنامه است. ابوالعباس ابن عمار الجزائری، از فقیهان مالکی مغرب است که در سال ۱۱۶۶ قمری حج گزارده و تا سال ۱۱۷۶ قمری مجاور حرمین شریفین بوده است. این تحقیق در مقدمه و سه فصل سامان یافته است: در مقدمه تاریخچه سفرنامه نویسی و در فصل نخست سفرنامه نویسی حج در الجزائر بررسی شده و سپس در فصل دوم شرایط و اوضاع زمانه و محیط زندگی ابن عمار و دستاوردهای وی در عرصه تألیف بیان شده است. در فصل سوم محتوای سفرنامه و موضوعات آن عنوان گذاری شده و فصل چهارم مشتمل بر تصحیح متن سفرنامه از صفحه ۱۱۷ تا ۵۸۴ است.

۴۱۶. *النحلة الموهوبة النجارية في الرحلة الميمونة الحجازية / احمد بن نقيب المأمون البلغيشي العلوي*. فاس: المطبعة الجديدة، ۱۳۴۶ق، ۳۲ص.

از سفرنامه‌های منظوم حج در ۵۷۴ بیت و شرح و توصیف راه حج و منزلگاه‌های آن از فاس تا حجاز است. به گفته عبدالهادی تازی بلغیشی از عالمان ذوفنون و ادبای بزرگ مغرب بوده و سه بار در سال‌های ۱۳۲۸، ۱۳۳۲ و ۱۳۴۵ قمری معازم حجاز شده و مناسک حج به جای آورده و سفرنامه منظوم، دستاورد سفر سوم وی است. وی قطعات مهم این منظومه را در *رحلة الرحلات* خود گزارش کرده و افزوده که این منظومه در برهه انتقال حکومت حجاز از شریف حسین به عبدالعزيز سعودی سروده شده و از این جنبه، که مقطع ویژه‌ای را بازتاب داده، اهمیت دارد.

گرچه تازی دیدگاه بلغیشی را روشن و واضح گزارش نکرده، اما از ابیات نقل شده این منظومه و نیز از اشاره به مناظره وی با یکی از معتمدان حکومت سعودی در سوریه، بر می‌آید که بلغیشی منتقد وهابیان و برخورد آنان با زائران مدینه منوره بوده است. در *موسوعة الرحلات* عنوان سفرنامه *الرحلة الحجازية* ثبت شده است. بلغیشی خود به شرح این قصیده تحت عنوان *شرح رحلة النحلة الموهوبة النجارية من الرحلة الميمونة الحجازية* اقدام کرده که نسخه آن در *الخزانة العلمية الصبحية* سلا (مغرب) ش ۳۶۷ موجود است.

۴۱۷. *نزهة الأنظار في فضل علم التاريخ والأخبار المشهور بالرحلة الورثيلانية / حسين بن محمد سعيد الورثيلاني*. تحقیق: محمد ابو شنب. ط ۲، بیروت: دار الكتاب العربي، ۱۹۷۴م. نیز: چاپ اول، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ۲۰۰۶م، ۲ جلد، ۸۲۶ص.

از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج الجزائری و مشتمل بر گزارش حج نویسنده به سال ۱۱۷۹ قمری و ملاقات با علمای حرمین شریفین و معرفی کاروان حج الجزائری است. سیدی حسین ورثیلانی (۱۱۹۳ق). یادداشت‌های خود را در حین سفر نوشته و جزئیات اخبار و وقایع و راه حج را از شهر بسکره به سمت طرابلس، مصر و مکه و مدینه معرفی کرده و در مسیر بازگشت نیز مسیر

از حرمین به مصر و سپس تونس را گزارش نموده است. در این سفرنامه آگاهی‌هایی سودمند درباره حج، حاجیان و مساجد و بازارهای حرمین و نیز ستم حاکمان عثمانی آمده است. به گفته برخی، سفرنامه ورثیلانی از جنبه ادبی با مهم‌ترین سفرنامه‌های مغربی، از جمله رحله ابن جبیر، عبدري، ابن بطوطه، عیاشی و درعی قابل مقایسه است. این سفرنامه از نخستین میراث‌های مغربی است که به تصحیح و احیای آن (در سال ۱۹۰۸م) اهتمام شد. نیز با عنوان *رحلة الورثانی، عرض و در / سة: مختار بن محمد فیلالی در الجزائر: دار شهاب، بی‌تا، منتشر شده است. تلخیصی از این سفرنامه در المختار من الرحلات / الحجا زیة نوشته محمد بن حسن الشریف (ج ۱، ص ۳۵۳-۴۰۶) منتشر شده است.*

۴۱۸. «نسبة الأخبار و تذكرة الأخبار»/ عبدالله بن الصباح الأندلسی. تحقیق: جمعه شیخه. مجلة دراسات اندلسية (تونس)، ش ۴۵ - ۴۶ (دسامبر ۲۰۱۱م)، ص ۳۴۷.

این اثر از سفرنامه‌های حج تونس‌ی در قرن نهم هجری است که در آن شرح و وصف منزلگاه‌های حج از اندلس به مغرب و سپس از سبته، مراکش، فاس، تلمسان، وهران، تونس، قسنطینه، عنابه، باجه، طرابلس، اسکندریه، قاهره و مکه آمده است. بعد از اشاره به مناسک حج، مزارها و مقابر مکه مشاهدات ابن صباح از طائف، یمن، سفر وی به مدینه منوره و توصیف مسجدالنبی و حرم نبوی ارائه شده است. بعد از آن، به بیت المقدس رفته و گزارشی از مشاهداتش از یهودیان و مسیحیان آنجا بیان کرده و سپس از دمشق و زیارتگاه‌های آن یاد نموده است. در ادامه به دیار بکر، سمرقند و بخارا، بلاد فارس، بلاد عراق و تبریز رفته و سپس به بغداد بازگشته است. در این سفرنامه علاوه بر توجه به زیارتگاه‌ها، اهتمام ابن صباح به فراگیری قرائات از قاریان بلاد مختلف چشمگیر است. در موسوعة الرحلات (ص ۴۴۳)، ضمن معرفی نسخه موجود در دارالکتب الوطنیه تونس ش ۲۲۹۵، عنوان سفرنامه نصاب الأخبار و تذكرة الأخبار: رحلة ابن الصباح ثبت شده است. نیز پیش‌تر محمد بن شریفه این اثر را با عنوان/نساب الأخبار و تذكرة الاخبار در رباط: دارابی رقرق لطلباء و النشر، ۲۰۰۸م، منتشر ساخته که با نقد جمعه شیخه مواجهه شده و در این تصحیح، خطاهای وی را یادآور شده است.

۴۱۹. نسمة الآس فی حجة سيدنا أبي العباس/ احمد بن عبدالقادر القادری الحسنى. نسخه در: المكتبة الملكية رباط ش ۸۷۸۷

گزارش سفر احمد بن عبدالقادر (۱۰۵۰-۱۱۳۳ق.) از عالمان مغرب است که دو بار به شرق سفر کرد و به قصد حج راهی حجاز شد. سفر نخست وی به سال ۱۰۸۳ قمری و سفر حج دوم به سال ۱۱۰۰ قمری به همراهی استادش ابوالعباس سیدی احمد بن محمد بوده است. این سفرنامه گزارش سفر حج دوم است که در آن قادری منزلگاه‌های فاس تا مکه را معرفی کرده و آگاهی‌های مختلفی به نظم و نثر از اوضاع سیاسی و فرهنگی حرمین شریفین به جای گذاشته و فهرستی از علما و استادان و مشایخ شرقی خود و اجازات دریافتی از آنها را نقل نموده است. چهار نسخه از این سفرنامه شناسایی شده که به خطوط مغربی‌اند. از جمله نسخه‌های این اثر، نسخه مکتبه الملك فهد الوطنیه ش ۲۵۶۶۷۲، در ۱۳۴ برگ است.

۴۲۰. نشر أواخر البستان فیمن أجازنی بالجزائر و تطوان/ محمد بن القاسم بن محمد بن زاكور. نسخه در: الخزنة الملكية رباط ش ۱۰۳۴۲

از سفرنامه‌های حج مغربی و در آن بیشتر شرح ملاقات و استفاده از علمای بین راه از مغرب تا حجاز ثبت شده و فهرستی از

اجازات دریافتی از مشایخ مغربی ثبت گردیده است. در *موسوعة الرحلات* (ص ۴۴۲) این اثر به عنوان سفرنامه معرفی شده است. این سفرنامه از جنبه محتوا، شباهت به *عجالة المستجاز* نوشته ابو عبدالله خطیب (۷۸۳ق.) دارد که در سفر به شرق بر ذکر نام مشایخ و تهیه فهرست و مشیخه تمرکز کرده و کمتر اخبار و رخدادها و خطرات به میان آورده است.

۴۲۱. نشر الأعلام بإتمام المرام فی ذکر مراحلنا من مصر و الحجاز و الشام/احمد بن علی دنیة الرباطی. نسخه در: فاس

از سفرنامه‌های حج مغربی در دهه سوم قرن چهاردهم و مشتمل بر گزارش سفر حج سال ۱۳۲۷ قمری است که در آن راه حج و منزلگاه‌های حج از مغرب تا حجاز و مشاهدات دنیة الرباطی (۱۲۸۲ق.) از عالمان مغرب گزارش شده است. نویسنده مطالب را به شیوه متفاوتی در هشت مقصد تنظیم کرده است. مقصد اول مشتمل بر آغاز سفر دریایی از شهر رباط در دوم شوال ۱۳۲۷ قمری به سمت طنجه و سپس اسکندریه است. مقصد دوم تا چهارم در خصوص مظاهر و آثار فرهنگی و تمدنی مصر است. در مقصد پنجم ضمن گزارش مشاهدات از مصر تا جده و سپس مکه، طی پنج فصل مطالبی درباره حجر الاسود، زمزم، مواضع استجابت دعا در مکه، زیارتگاه و مقابر مکه، مقامات اربعه و ترتیب نماز جماعت در مسجد الحرام و ابواب و منابر مسجد الحرام مطرح شده است. در مقصد ششم در پنج فصل تاریخچه کعبه و پرده و شستشوی آن، نام‌های مکه، فضایل مکه و استجابت دعا در مکه بیان شده و گزارشی از مناسک حج بر اساس مذهب مالکی داده شده است. مقصد هفتم و هشتم به مشاهدات نویسنده از مدینه منوره، مسجد النبی و سپس مسجد الاقصی اختصاص دارد.

توضیح و تحلیل پیرامون این سفرنامه در آثار عبدالهادی تازی و عبدالعزيز بن عبدالله آمده است؛ گرچه گاه میان مطالب آنها ناسازگاری نیز دیده می‌شود. از جمله اینکه عبدالعزيز عنوان سفرنامه را *رحلة الی الحج* و سال حجگزاری رباطی را ۱۲۶۷ قمری ثبت کرده است. (*الرحلات من المغرب والیه*، ص ۵۴)

۴۲۲. «النشاط الإقتصادي فی المشرق الإسلامی من خلال روایات ابن بطوطة الشفهية فی کتابه تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار»/ فوزی حرب ابوعودة؛ عبدالحمید جمال الفرانی. در: المؤتمر العلمی حول التاريخ الشفوی: الواقع و الطموح. فلسطین - غزة: الجامعة الإسلامیه، ۲۰۰۶م، ص ۲۵۸ - ۲۸۰

گزارشی تحلیلی از مشاهدات و توصیفات ابن بطوطة در سفرنامه *تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار* درباره بازرگانی و تجارت در دنیای اسلام به خصوص در موسم حج و در حجاز است. مشاهدات ابن بطوطة نشان می‌دهد که در موسم حج، مسلمانان حجگزار علاوه بر انگیزه معنوی، دست به فعالیت اقتصادی و بازرگانی زده و کالاهای مورد نیاز حجگزاران را تهیه و بازارهای فصلی تشکیل می‌دادند. ابن بطوطة در شهرهای مختلف شرق، به خصوص در شام و فلسطین، مصر، مکه و مدینه شاهد فعالیت اقتصادی، نقل و انتقال کالا به منزلگاه و محل استراحت حجگزاران بوده و اطلاعات مهمی از شور و نشاط اقتصادی مسلمانان به جای گذاشته است.

۴۲۳. النفحات القدسیة فی الرحلة الحجازیة/محمد بن علی الطرابلسی. نسخه در: المكتبة العامة رباط ش ۱۸۳۶

از سفرنامه‌های حج مغربی متعلق به یکی از عالمان لیبی به نام محمد بن علی طرابلسی، مشهور به زغوان، است که به گفته عبدالعزيز بن عبدالله در کتاب *الرحلات من المغرب والیه* (ص ۵۸) و نیز در مقاله «الرحلات الحجازیة المغریبة»، در

المكتبة العامة رباط در ۱۰۳ برگ موجود است. در موسوعة الرحلات (ص ۴۴۴) نسخه‌ای از این سفرنامه معرفی شده و به عنوان آن نیز تصریح شده است. ظاهراً عنوان سفرنامه، برگزیده خود نویسنده است.

۴۲۴. النفحة المسكية في الرحلة المكية / علی بن موسی بن سعید المغربي (۶۱۰ - ۶۸۵ ق.). نسخه در: فاس

در کتاب الرحلات من المغرب والیه (ص ۵۰) نوشته عبدالعزیز بن عبدالله تصریح شده که ابن سعید مغربی دارای دو سفرنامه حج بوده و سپس عنوان مذکور را به وی نسبت داده و سفرنامه دیگرش را عدة المستعجز دانسته که ظاهراً درباره نام مشایخ و استادان ابن سعید در مصر، شام و مکه و مدینه است. عبدالعزیز بن عبدالله در مقاله دیگری به وجود این سفرنامه در برخی کتابخانه‌های فاس اشاره کرده است. نیز زرکلی از این اثر و دیگر تألیفات ابن سعید یاد کرده، ولی نشانی از نسخه خطی آن نداده است.

۴۲۵. النفحة الیمینة فی الأخبار الحجازیة / محمد یمنی بن علی الجزائری. تحقیق: محمد زینهم محمد عزب. قاهره: دار غریب، ۱۹۹۹ م، ۷۸ ص.

از سفرنامه‌های حج مغربی و متعلق به عالمی الجزائری در قرن چهاردهم هجری است. این کتاب، شامل یادداشت‌های کوتاه نویسنده در گزارش سفر به حجاز و مشاهده عظمت و جایگاه مسجدالحرام و مسجدالنبی است. نویسنده برخی اماکن، مشاعر و مساجد مکه و مدینه را معرفی کرده و به اختصار به وضعیت راه حج از الجزائر تا حجاز پرداخته است. وی به دلیل سکونت در یمن، به آن ناحیه نیز منسوب شده است. چاپ دیگر این سفرنامه در قاهره: مؤلف، ۱۳۱۱ ق، ۳۹ ص انجام شده است.

۴۲۶. النقد التطبیقی فی الرحلات المغربیة فی القرنین السابع و الثامن الهجرین / لبنی لوانسه. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: محمد زرمان. دانشگاه الحاج الخضر (باتنه - الجزائر): دانشکده ادبیات و زبان‌ها، ۱۴۳۵ ق، ۲۲۷ ص

پژوهشی درباره شیوه‌های نقد تطبیقی و رابطه لفظ و معنا در سفرنامه‌های حج مغربی قرن هفتم و هشتم هجری است. مطالب در چهار فصل و با استناد به سفرنامه‌های نگاشته شده در این دو قرن، شامل سفرنامه عبدی، شکل گرفته است. نخست تاریخچه سفرنامه‌نویسی در مغرب بررسی شده و به حیات فکری و سیاسی دوره مرابطین (حک: ۴۱ - ۵۴۱ ق.) و موحدین (حک: ۵۱۵ - ۶۶۸ ق.) پرداخته شده و سپس به موضوعات اصلی نقد تطبیقی - شامل بررسی ماهیت شعر، رابطه لفظ و معنا، طبع و صنعت، سرقات شعری - پرداخته شده است. سپس از شیوه‌های نقد تطبیقی در سفرنامه‌های چهارگانه ابن رشید فهری، عبدی، تجانی و ابن خلدون سخن به میان آمده و تفاوت رویکرد هر یک از این دانشوران در نقد شعر و نقد تطبیقی بررسی گردیده است.

۴۲۷. نکاتی چند درباره سفرنامه ابن بطوطه / مجید حاجی تبار. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. ش ۳۶ (مهر ۱۳۷۹ ش)، ص ۳۱ - ۳۳

گزارشی مختصر از ترجمه فارسی محمدعلی موحد از تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار متعلق به ابن بطوطه است که با عنوان سفرنامه / ابن بطوطه در دو جلد منتشر شده است. نخست به اهمیت سفرنامه ابن بطوطه و تاریخچه اهتمام خاورشناسان به شناسایی این اثر اشاره شده و از برتری این کتاب بر دیگر سفرنامه‌ها به دلیل وسعت دامنه سفر ابن بطوطه، طول مدت سفر و ضبط و ثبت صادقانه وقایع و مشاهدات سخن رفته است. در ادامه محتوا و بخش‌های سفرنامه معرفی شده و برخی

نقدها به اطلاعات ابن جزري، کاتب سفرنامه، وارد شده است.

۴۲۸. «وصف الجنوب الصحراوي الجزائري في ظل الحكم العثماني من خلال مخطوط رحلة أبي العباس الهلالي السلجماسي»/ فاطمه بلهوارى. المجلة الجزائرية للمخطوطات. ش ۶ (۲۰۱۸م)، ص ۳۷ - ۴۷

گزارشی از مشاهدات و توصیفات ابوالعباس احمد بن عبدالعزيز هلالی (۱۷۵۱ ق.) در سفرنامه حج وی با عنوان: *التوجه لحج بيت الله الحرام و زیارة قبر علیه الصلاة والسلام* است که گاه با عنوان *الرحلة الحجا زیة* نیز معرفی گردیده است. هلالی در سال ۱۱۵۰ قمری به همراه کاروان حج الجزائري از راه صحرائی به سمت مشرق رفته و مشاهداتش از حرمین شریفین را ثبت کرده است. در این مقاله از اهمیت یافتن راه خشکی از صحرا در قرن یازدهم، به عنوان مسیر امن حجگزاران الجزائري یاد کرده و اهتمام عثمانیان به حفظ امنیت این راه را بر اساس اطلاعات هلالی بررسی کرده و سپس گزارشی از وضعیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بخش جنوب غربی الجزائر ارائه کرده است.

۴۲۹. «وصف المدينة المنورة في النصف الأول من القرن الثامن الهجري (۱۴م). من خلال رحلة البلوی»/ نواف عبدالعزيز الجحمة. مجلة جامعة الشارقة للعلوم الإنسانية و الإجتماعية (امارات). ش ۲ (دسامبر ۲۰۱۶م)، ص ۱۱۹ - ۱۳۸

پژوهشی درباره جغرافیا و فرهنگ مدینه منوره در قرن هشتم هجری با استناد به مشاهدات و گزارش های خالد بن عیسی بلوی در سفرنامه *تاج المفرق في تحلیلة علماء المشرق* است. خالد بلوی در سال ۷۳۸ قمری از اندلس و مغرب عازم مصر و حجاز شد و حج گزارد و مشاهداتش را از اماکن متبرکه، مساجد، مدارس و وضعیت حرمین شریفین در قالب سفرنامه حج نگاشت. در این مقاله مطالب بلوی درباره فرهنگ عمومی، رفتارشناسی اهالی، وضعیت تدریس و خطابه در مسجدالنبی، جایگاه متولیان حرم نبوی، نام محلات و مناطق مدینه منوره و نیز عمران و آبادانی شهر بررسی و تحلیل شده است.

۴۳۰. *وفد الله إلى حرمه الأمن / محمود الباجی*. چاپ اول، تونس: دار الكتب الشرقية، ۱۳۷۵ق، ۲۰۴ص.

از سفرنامه های معاصر در گزارش سفر حج و راهنمایی حجاج مغرب است. نویسنده ضمن ارائه مجموعه ای از احکام، مسائل و فروع حج بر اساس فقه مالکی، گزارش سفر حج خود و مراحل مختلف آن را توضیح داده و از اشتیاقش به زیارت قبر پیامبر اکرم ﷺ و نیز مشاهده کعبه خبر داده است. سنیدی در *معجم ما لوف عن الحج* (ص ۴۷) و نیز *معجم ما لوف مکه المکرمة* (ص ۵۲) از این اثر و مشخصات چاپی آن یاد کرده است.

۴۳۱. «هاجس الأمن عند ركب الحجاج المغاربة من خلال الرحلات الحجية (۱۷ - ۱۸م).»/ جلول بن قومار. مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر). ش ۲ (دسامبر ۲۰۱۷م)، ص ۱۱ - ۲۳

بررسی و تحلیل وضعیت ناامنی راه حج مغربی، با استناد به سفرنامه های حجگزاران مغربی است. نخست گزارشی از کاروان حج سچلماسی و کاروان حج فاسی از راه دریایی و خشکی را بیان کرده و با استناد به سفرنامه های مختلف، از جمله سفرنامه محمد بن طیب شرقی، *رحلة الإسحاقی، بلوغ المرام* زبادی منالی و *الرحلة الحجا زیة* ولاتی، به تشریح مشکلات راه حج به خصوص وجود ناامنی دریایی برای حجگزاران مغربی پرداخته است. در قرن هفدهم و هیجدهم میلادی، دزدی دریایی بیشترین معضل را برای حجگزاران مغربی ایجاد می کرد و آنها در معرض حمله، سرقت و حتی کلاهبرداری در برخی بازارها قرار

می گرفتند. این وضعیت، که با مماشات دولت عثمانی ایجاد شده بود، به تدریج پای استعمارگران فرانسوی و ایتالیایی را به مرزهای ساحلی الجزائر و مراکش و لیبی و سپس تصرف این نواحی باز کرد.

۴۳۲. هدایة الملك العلام إلى بیت الله الحرام و زیارة النبی علیه الصلاة و السلام / ابوالعباس احمد الهشتوکی.

نسخه در: خزانه تمکروت ش ۲۷۶

گزارش سفر حج نخست احمد هشتوکی به سال ۱۰۹۶ قمری به همراه کاروان حج سلجماسی است که در آن توصیفی از مساجد و مدارس علمی حرمین شریفین و نیز ملاقات با عالمان و مشایخ مختلف گزارش شده است. ویژگی این سفرنامه در توجه نویسنده به زیارت مراقد و زیارتگاه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، صحابه، تابعین و صالحان در مصر، دمشق و مکه و مدینه است. علاوه بر نسخه موجود در خزانه تمکروت ش ۲۷۶، نسخه دیگری به خط مؤلف در الخزانه العامه رباط، در ۱۹۰ برگ از این سفرنامه موجود است.